

doi: <https://doi.org/10.33763/finukr2024.06.007>

УДК 336.226.212.1

А. М. Соколовська

доктор економічних наук, професор, завідувач відділу НДФІ ДННУ "Академія фінансового управління",
sokolovska_alla@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1022-8215>

РОЗВИТОК МАЙНОВОГО ОПОДАТКУВАННЯ В ОКРЕМИХ ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Анотація. *Вступ.* Згідно з Національною стратегією доходів до 2030 року розвиток майнового оподаткування в Україні має здійснюватися шляхом переходу від оподаткування майна за площею об'єктів нерухомості до їх оподаткування за ринковою вартістю з метою збільшення надходжень до місцевих бюджетів та підвищення справедливості оподаткування.

Проблематика. Запровадження оподаткування нерухомого майна в Україні за його вартістю, що є непростим завданням, пов'язаним із копіткою підготовчою роботою та значними фінансовими ресурсами, вимагає аналізу досвіду реалізації подібних перетворень в інших країнах. При цьому найбільший інтерес становить розвиток майнового оподаткування у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи (*далі* – ЦСЄ), одні з яких і досі оподатковують нерухомість за площею, а інші одразу запровадили податок за вартістю.

Мета – визначення на основі аналізу досвіду майнового оподаткування в окремих країнах ЦСЄ передумов та шляхів переходу від податку на основі площі до податку на основі вартості.

Методи. Використано методи системного, структурно-функціонального, порівняльного аналізу, аналогій та теоретичного узагальнення.

Результати. Здійснено аналіз розвитку майнового оподаткування у двох країнах ЦСЄ (Польща й Словаччина), де, як і в Україні, базою періодичних податків на нерухоме майно є площа нерухомості, та трьох країнах Балтії, де запроваджено адвалорні податки на нерухомість. Акцентовано увагу на передумовах і особливостях їх введення, дизайні податків, специфічних ознаках їх адміністрування та перспективах реформування.

Зроблено *висновки* щодо спільних та специфічних причин зволікання із запровадженням адвалорного податку на нерухомість у країнах, де його базою є площа нерухомості. Визначено необхідні заходи та розкрито проблеми на шляху введення такого податку, пов'язані зі створенням достатньої повної і достовірної бази даних про нерухоме майно, його ринкову вартість та підтриманням її в актуальному стані, поступовим упровадженням масової оцінки землі й майна, обмеженим адміністративним потенціалом, незначним досвідом і недостатніми ресурсами місцевих органів влади для покладання на них функції адміністрування майнових податків.

Ключові слова: періодичний податок на нерухомість, податок на основі площі нерухомості, адвалорний податок на нерухомість, кадастрові системи, оцінка майна.

Табл. 2. Літ. 33.

Alla Sokolovska

Dr. Sc. (Economics), Professor, SESE "The Academy of Financial Management", Kyiv, Ukraine,

sokolovska_alla@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1022-8215>

DEVELOPMENT OF PROPERTY TAXATION IN SOME POST-SOCIALIST COUNTRIES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE

Abstract. *Introduction.* According to the National Revenue Strategy until 2030, the development of property taxation in Ukraine should be carried out by switching from property taxation based on the area of real estate to taxation based on its market value in order to increase local budget revenues and improve taxation fairness.

Problem Statement. The introduction of taxation of real estate in Ukraine based on its value, which is a difficult task involving painstaking preparatory work and significant financial resources, requires an analysis of the experience of implementing similar transformations in other countries. At the same time, the development of property taxation in the post-socialist countries of Central and Eastern Europe (hereinafter CEE), some of which still tax real estate by area, while others immediately introduced a tax by value, is of greatest interest.

The *purpose* of the article is to determine, based on the analysis of property taxation experience in selected CEE countries, the prerequisites and ways of transition from a tax based on area to a tax based on value.

The *methods* of systemic, structural-functional, comparative analysis, analogies and theoretical generalization are used.

Results. The article analyzes the development of property taxation in two CEE countries (Poland and Slovakia), where, like in Ukraine, the basis for recurrent taxes on real estate is its area, and three Baltic countries where ad valorem real estate taxes have been introduced. The author focuses on the prerequisites and features of their introduction, the design of taxes in individual countries, peculiarities of their administration and prospects for reform.

The author draws *conclusions* about the common and specific reasons for delaying the introduction of ad valorem tax in countries where it is based on real estate area. The author identifies the necessary measures and reveals the problems on the way to introduction of the ad valorem real estate tax related to the creation of a sufficiently complete and reliable database on real estate and its market value and keeping it up to date, gradual introduction of mass assessment of land and property, limited administrative capacity, little experience and insufficient resources of local authorities to entrust them with the function of property tax administration.

Keywords: recurrent taxes on real estate, tax based on real estate area, ad valorem real estate tax, cadastral systems, property valuation.

JEL classification: H20, H22, H26, H71, P26.

Вступ. Одним із напрямів реформування податкової системи України, передбаченим Національною стратегією доходів до 2030 року, є перехід від оподаткування майна за площею об'єктів нерухомості до їх оподаткування за ринковою вартістю з метою збільшення надходжень до місцевих бюджетів та підвищення справедливості оподаткування. Визначення шляхів реалізації цієї реформи вимагає аналізу досвіду подібних перетворень в інших країнах. При цьому найбільший інтерес для України становить розвиток

майнового оподаткування у постсоціалістичних країнах Центральної та Східної Європи (далі – ЦСЄ), оскільки у трьох із них (Польща, Словаччина та Чеська Республіка), як і в Україні, базою періодичних податків на нерухоме майно є площа нерухомості. Причому, незважаючи на критику з боку експертів Європейської комісії, зазначені країни досі не відмовилися від цієї моделі податку на нерухомість. Тож цікаво з'ясувати не лише особливості оподаткування нерухомого майна в цих країнах, а й причини, чому вони не запроваджують адвалорний податок на нерухомість¹.

Деякі інші країни, зокрема Естонія, Литва та Латвія, одразу запровадили адвалорні податки на нерухомість, хоча й з певними особливостями і різною результативністю. Аналіз цих особливостей, а також перетворень, які здійснювались на шляху становлення податку на нерухомість на основі вартості в цих країнах, може бути корисним для України.

Аналіз джерел. Питанням еволюції періодичних податків на майно у країнах ЦСЄ – передумовам та особливостям їх запровадження, дизайну в окремих країнах, особливостям адміністрування та перспективам реформування (проблемам та основним напрямам розвитку) – присвячено низку публікацій вчених різних країн та фахівців міжнародних організацій [1–4]. В окремих роботах представлено докладніший аналіз майнових податків у Польщі [5–8], Словаччині [9–11], країнах Балтії загалом [5] і зокрема в Естонії [12–14], Литві [15–17] та Латвії [18–20].

Аналіз у статтях засвідчує істотні відмінності в кількості, дизайні та ролі періодичних податків на нерухоме майно у фіскальній архітектурі країн ЦСЄ. Це є наслідком того, що податки на майно зберігають значну автономію в межах ЄС (не є об'єктом гармонізації). Розвиток оподаткування майна, як зазначають дослідники, відбувається в різних напрямках, і підходи базуються переважно на національних традиціях [21].

Стосовно країн, де базою податку на нерухомість є площа, досліджуються об'єктивні та суб'єктивні причини вибору такої форми податку, інструменти його диференціації з урахуванням ринкових факторів (ринкового калібрування), підходи до реформування (переходу від моделі, базованої на площі, до моделі на основі вартості) та причини зволікання з імплементацією розроблених реформ. Щодо країн, які запровадили адвалорні податки, аналізуються інституційні перетворення (завершення формування кадастрових систем і реєстрів нерухомого майна, його оцінювання), котрі необхідно було здійснити для їх введення, переваги й недоліки використовуваних податків, проблеми, що мають вирішувати країни, на шляху їх удосконалення.

Мета статті – визначення на основі аналізу досвіду майнового оподаткування в окремих країнах ЦСЄ передумов та шляхів переходу від податку на основі площі до податку на основі вартості.

Методи дослідження. У процесі дослідження використано загальнонаукові методи пізнання: системного, структурно-функціонального і порівняльного аналізу для з'ясування особливостей становлення та розвитку періо-

¹ Адвалорний податок – податок, що ґрунтується на вартості (ad valorem).

дичних податків на нерухомість в окремих країнах ЦСЄ, аналізу їх дизайну; аналогій та теоретичного узагальнення – для визначення напрямів удосконалення адвалорних податків на нерухомість, а також переходу від оподаткування майна на основі площі до його оподаткування на основі вартості.

Результати дослідження. Системи періодичних податків на нерухоме майно в постсоціалістичних країнах ЦСЄ вирізняються як конструктивними особливостями (елементами), передусім визначенням податкової бази, так і фіскальним значенням (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка частки у ВВП періодичних податків на нерухоме майно в окремих країнах ЦСЄ, %

Країна	2000	2002	2004	2006	2008	2010	2012	2014	2016	2018	2020	2021
Чехія	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2
Естонія	0,4	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2
Угорщина	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,6	0,6	0,5	0,5	0,4
Латвія	0,9	0,8	0,7	0,5	0,4	0,7	0,8	0,8	0,9	0,8	0,7	0,7
Литва	0,5	0,5	0,4	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
Польща	1,1	1,4	1,3	1,2	1,2	1,1	1,2	1,3	1,2	1,1	1,1	1,1
Словаччина	0,5	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5
Словенія	0,4	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5

Складено за: [22].

Як свідчить таблиця, найвищу фіскальну ефективність періодичні податки на нерухоме майно мають у Польщі та Латвії, найнижчу – в Чехії та Естонії. За 21 рік лише Угорщина і Словенія демонструють хоча й незначне, проте зростання надходжень податку як частки від ВВП. В Естонії, Латвії та Литві вони дещо зменшилися. А в Чехії, Словаччині та Польщі фіскальна ефективність періодичних податків на нерухоме майно залишається відносно незмінною.

Рання еволюція періодичних податків на нерухоме майно у провідних країнах ЦСЄ після краху в них комуністичних режимів відбувалася в умовах, які визначили особливості конструктивних елементів цих податків. Серед таких умов:

- відсутність розвинутих ринків нерухомості, наслідком чого стало формування бази податків на нерухомість на основі не ринкових даних, а площі. Як зазначають Д. Х. Малмі та Д. М. Янгман, це зумовило необхідність використання наближених цін і невартісних засобів розподілу податкового тягаря [23];
- ускладнення процесів повернення власності та оновлення кадастрів з точними даними про майно та його власників, що необхідні для визначення об'єкта оподаткування та платників податку на майно. Це стало причиною звуження бази податку та його неістотних надходжень, а також того, що в певних країнах ЦСЄ відповідальність за сплату по-

датку на майно можуть нести мешканці або користувачі, якщо ні власник, ні орендар невідомі;

- незастосування принципу “*superficies solo cedit*”¹, що призвело до різного ставлення до землі та поліпшень (тобто будівель та інших споруд), оскільки право власності часто не поширювалося на землю, де були розташовані будівлі, адже приватизація квартир і комерційних будівель відбувалася швидше, ніж встановлення прав на землю. Досі нерідкою є ситуація, коли земельна ділянка, на якій розташована будівля, і сама будівля належать різним власникам. Наслідком є не лише оподаткування землі та нерухомого майна, відмінного від землі (далі – майна), різними податками², а й оподаткування майна у більшості країн вищим податком, ніж землі, а підприємств – набагато вищим податком, ніж фізичних осіб;
- фінансові труднощі, які переживали країни ЦСЄ на етапі ранньої еволюції податків на нерухомість, створювали проблеми при оподаткуванні активів, що не приносили доходу, з якого можна сплачувати податок. У результаті реституції або стандартного успадкування у країнах з перехідною економікою власниками цінного нерухомого майна стала доволі значна кількість платників податків із низьким рівнем доходів. Тому будь-які зміни в оподаткуванні майна, передусім його підвищення чи перехід від податку на основі площі до податку на основі вартості, викликали (і все ще викликають) серйозні політичні суперечки й громадське невдоволення.

Окремі країни ЦСЄ (Польща, Словаччина й Чехія) й нині визначають базу періодичного податку на нерухомість на основі площі, хоча й із різним ступенем ринкового калібрування³, щоб диференціювати суми податку не лише залежно від площі майна, а й із урахуванням типу нерухомості, її використання, місця розташування в зоні оподаткування тощо. Незважаючи на загальний підхід до визначення бази майнових податків у згаданих країнах, зокрема на основі площі, система майнового оподаткування в кожній країні має особливості у визначенні як об'єктів оподаткування, так і його

¹ Правовий принцип, згідно з яким власник землі також володіє будівлями або іншими нерухомими поліпшеннями на землі.

² Крім зазначеної причини, оподаткування землі й майна різними податками зумовлено також тим, що реформування оподаткування окремих видів майна проходило в різні періоди часу. Насамперед відбувалася модернізація податкового законодавства щодо землі і лише згодом щодо будівель. Системи адвалорної оцінки податку на майно теж поступово впроваджувалися насамперед щодо землі. Крім того, всі країни ЦСЄ з перехідною економікою успадкували певні особливості радянської системи оподаткування майна, у котрій земля та будівлі для цілей оподаткування ідентифікувалися й оцінювалися окремо. Оскільки більшості з цих країн не вдалося модернізувати податки протягом короткого періоду, навіть у разі запровадження єдиного податку на нерухомість (як у Чехії), земля і майно продовжують оподатковуватися окремо [4].

³ Ринкове калібрування оподаткування майна – диференціація податку на майно, що справляється на основі площі, таким чином, щоб відобразити різницю у вартості та ціні об'єктів нерухомості. За результатами калібрування власники більш цінного майна повинні платити вищий податок, ніж власники менш цінного майна.

бази, підходів до диференціації податкових ставок, а також способів коригування фактичних сум податку на нерухомість з урахуванням певних факторів, які впливають і на ринкову вартість нерухомості. Розглянемо ці особливості на прикладі двох країн з оподаткуванням нерухомості на основі площі – Польщі та Словаччини.

Система оподаткування нерухомості у **Польщі** в її нинішньому вигляді діє з 1991 р., регулюється положеннями трьох законодавчих актів і включає податки на нерухомість, сільськогосподарську землю та лісове господарство. Характерно, що до об'єкта кожного з цих податків входить земля. Як правило, ставка податку, застосовувана до певної земельної ділянки, залежить від класифікації землі в реєстрі землі та будівель. Землі, включені до реєстру як землі сільськогосподарського призначення, підлягають оподаткуванню сільськогосподарським податком, а землі, віднесені до земель лісового фонду, є об'єктом оподаткування лісовим податком. Землі інших класифікацій становлять об'єкт оподаткування податком на нерухоме майно. У деяких ситуаціях зміни у використанні землі вносяться до реєстру із запізненням, що призводить до неправильного оподаткування землі та зменшення внаслідок цього доходів муніципалітетів [24].

Об'єктом сільськогосподарського податку є землі, що належать фермерським господарствам, площа яких перевищує один гектар. Щодо розміру сільськогосподарського податку, то стосовно сільськогосподарських угідь він становить грошовий еквівалент 2,5 центнера жита з одного перерахованого гектара та 5 центнерів жита у випадку інших земель. Вартість центнера жита розраховується за перші три квартали року, що передує податковому року. Це не що інше, як дохід, котрий можна отримати від нерухомості, але він не відображає особливостей землекористування, якості ґрунту та інших факторів, що впливають на його величину.

Щодо бази сільськогосподарського податку, то вона визначається на основі фактичної фізичної площі або площі, обчисленої у так званих конвертаційних гектарах. Це штучна цінність, яка залежить не тільки від площі землі, а й від класу використання та розташування земельної ділянки в певній податковій зоні. Залежно від економічних і виробничо-кліматичних умов встановлено чотири зони оподаткування. Віднесення до певної податкової зони здійснюється міністерством фінансів. Припущення полягає в тому, що чим вищим є потенціал землі в контексті її використання для сільськогосподарської діяльності, тим вищі коефіцієнти перерахунку, застосовувані для розрахунку її площі з метою нарахування сільськогосподарського податку. Тому найкращі землі, розташовані в найкращих районах країни, мають найвищі коефіцієнти конверсії, а бідні – найнижчі [24].

У разі сплати лісового податку об'єктом оподаткування є земля площею не менше 0,1 гектара, яка використовується для вирощування лісів, є природним заповідником, частиною національного парку або внесена до списку об'єктів культурної спадщини. До цієї податкової класифікації входить також майно, використовуване для лісгосподарської діяльності (будівлі,

споруди, дренажні установки, дороги, землі під лініями електропередачі, місця для паркування), а також для туристичних об'єктів, пов'язаних із парками.

Базою оподаткування виступає площа лісових земель, виражена в перерахованих гектарах у випадку лісів, охоплених зареєстрованим планом лісовпорядкування. Фактичні гектари використовуються для землі, яка не перебуває під офіційним управлінням. Перерахунок гектарів розраховується відповідно до основних видів порід дерев, що ростуть у лісових масивах, та їх класів бонітету, включених до плану лісовпорядкування на 1 січня податкового року.

Ставки податку відрізняються для вкритих лісом земель з планами лісовпорядкування та без них. Для господарських земель ставки податку, застосовувані до конвертованих гектарів, виражаються як грошова сума, еквівалентна 0,22 м³ деревини хвойних порід, використаної на лісопильних заводах, розрахована на основі середньої ціни продажу за перші три квартали попереднього податкового року. На землях без плану управління, землях природно-заповідного фонду, національних парків ставка податку застосовується до фактичної кількості гектарів і виражається у грошовому еквіваленті 0,3 центнера жита з гектара за півріччя. Це та сама ціна, яка використовується для податку на сільськогосподарське майно [25].

Отже, що стосується сільськогосподарських і лісових податків, їх розмір прив'язаний до закупівельної ціни жита або ціни продажу лісу. Як наслідок, ці податки в доктрині податкового права класифікуються не як класичні податки на майно, а як податки на майно та доходи, оскільки вони обтяжують передбачуваний дохід власників сільськогосподарських земель і лісів. Збереження такої податкової конструкції, як стверджують дослідники, є наслідком відсутності концепції оподаткування цього виду діяльності. У Польщі доходи від сільськогосподарської та лісової діяльності не оподатковуються податком на прибуток, а сільськогосподарські та лісові податки певною мірою призначені компенсувати цей виняток [24].

Об'єктом податку на нерухоме майно є такі об'єкти нерухомості, як земля; будівлі або їх частини; будівлі або їх частини, пов'язані з веденням господарської діяльності.

Базою оподаткування є: для землі – площа, для будівель або їх частин – корисна площа, для будівель або їх частин, пов'язаних із веденням бізнесу, – вартість.

Єдина ситуація, коли податок на нерухомість у Польщі базується на вартості, є оподаткування будівель (споруд). Оскільки споруди оподатковуються лише в тому випадку, якщо пов'язані з веденням господарської діяльності, то зазвичай витрати на їх придбання (як списання амортизації) підприємці відносять до витрат на господарську діяльність у податковому обліку. Ця вартість, так звана амортизаційна, є основою для нарахування податку на нерухомість, і лише у випадку, коли платник податку не амортизує споруду (будівлю), базою для нарахування податку на нерухомість буде ринкова вар-

тість. Така модель визначення бази оподаткування для споруд передбачає, що ця база залишається незмінною в часі (податок сплачується від початкової (не амортизованої) балансової вартості нежитлової будівлі або споруди), незважаючи на зменшення вартості об'єкта оподаткування [24].

Ставки податку визначаються муніципальною радою. При цьому вони не можуть перевищувати передбачені законом граничні ставки, з поділом на окремі категорії об'єктів оподаткування, які щороку оновлюються міністром фінансів. Щодо ставок податку на землю, то законодавець виокремив чотири такі категорії (наприклад, землі для ведення підприємницької діяльності, землі під житловими будинками, землі під поверхневими водами, незабудовані землі, що входять до зони ревіталізації). У випадку будівель передбачено п'ять категорій із встановленими ставками (зокрема будівлі, пов'язані з підприємницькою діяльністю; житлові будинки; будівлі, які використовуються для надання послуг охорони здоров'я; інші будівлі тощо). Найвищим податком оподатковуються будівлі та їх частини, використовувані для ведення господарської діяльності: його ставка у 2024 р. більше ніж у 28 разів перевищує ставку податку на житлові будівлі. Проте будівлі, використовувані для надання послуг у сфері охорони здоров'я, оподатковуються за ставкою, котра становить лише 20 % ставки податку на будівлі та їх частини, що використовуються для ведення інших видів господарської діяльності. Найнижчу граничну ставку запроваджено на інші землі, у т. ч. під житловими будинками. Водночас для споруд закон передбачає лише одну максимальну ставку, виражену у відсотках від вартості споруди – 2 %, яка до того ж не змінюється, на відміну від інших ставок, що з року в рік зростають (табл. 2). Зазначені ставки підлягають щорічній індексації відповідно до рівня інфляції.

Таблиця 2. Максимальні ставки податку на нерухомість у Польщі у 2010–2024 рр.

Ставки	2010	2015	2017	2022	2024
1. На будівлі та їх частини, що використовуються для ведення господарської діяльності, PLN/м ²	20,51	23,13	22,66	25,74	33,10
2. На житлові будинки або їх частини, PLN/м ²	0,65	0,75	0,75	0,89	1,15
3. На інші будівлі або їх частини, PLN/м ²	6,88	7,77	7,62	8,68	11,17
4. На землі, пов'язані з веденням господарської діяльності, незалежно від способу класифікації землі та будівель у реєстрі, PLN/м ²	0,77	0,90	0,89	1,03	1,34
5. На інші землі, наприклад, під житловими будинками, PLN/м ²	0,39	0,47	0,47	0,54	0,71
6. На споруди, %	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
7. На будівлі або частини будівель, які використовуються для ведення господарської діяльності у сфері надання медичних послуг, PLN/м ²	4,16	4,70	4,61	5,25	6,76

Складено за: [26; 27].

Муніципальні ради також можуть диференціювати ставки в межах визначених законом категорій об'єктів оподаткування. Фактори, які муніципальні ради можуть брати до уваги у процесі диференціації податкових ставок для житлових будівель і їх частин, включають: розташування будівлі, її тип, технічний стан, вік будівлі. Фактори, котрі враховуються у процесі диференціації ставок податку на землю, охоплюють: розташування земельної ділянки, її призначення, землекористування тощо [26].

Всі три податки на власність адмініструються податковими органами місцевого самоврядування. Кожен із майже 2500 муніципалітетів має власний податковий орган, який, серед іншого, уповноважений визначати та збирати податки, пов'язані з власністю на нерухоме майно. Це незалежні органи, відповідальні за перевірку виконання платниками податкових зобов'язань згідно із законодавством.

Оподаткування нерухомості в Польщі є сферою, яка, попри соціальні та економічні зміни в країні, не зазнала ґрунтовних змін. І це при тому, що передумови для ефективної реформи переважно створені. Перші роботи з реформування податкової системи в Польщі почалися ще в 1990 р., однак із різних причин їх було припинено. Основними перешкодами на шляху запровадження адвалорного податку на нерухоме майно вважалися: 1) відсутність вичерпного й актуального переліку нерухомого майна, що підлягає оподаткуванню; 2) значні витрати на реалізацію реформи, оцінені у близько 2 млрд злотих (наприклад, для побудови інтегрованої системи інформації про власність); 3) соціальний бар'єр, спричинений відсутністю ефективної комунікації з громадськістю про необхідність реформи та її наслідки для платників податків [26]. У цілому дослідники говорять про відсутність політичної волі серйозно і комплексно займатися реформою [7].

Під час підготовки до вступу в ЄС польську систему реєстрації та оподаткування нерухомості було піддано жорсткій критиці з боку експертів ЄС, які наголосили на необхідності її реформування. З огляду на те, що європейські співтовариства надають особливого значення питанню кадастру, що втілюється в зобов'язанні тих держав-членів, які не мали такої системи, запроваджувати її, створення кадастру та відповідної системи оподаткування майна розглядалось як одна з основних умов членства Польщі в Європейському Союзі [28].

Не дивно, що в довгостроковій стратегії розвитку країни, прийнятій у червні 1994 р., наголошувалося на необхідності створення комплексного фіскального кадастру нерухомості, який можна було б використовувати з метою масової оцінки майна для адвалорного оподаткування, з датою впровадження в 1999 р. Фіскальний кадастр передбачався як перший і найбільш логічний крок до створення національної земельної інформаційної системи, котра міститиме повний перелік усієї інформації про нерухоме майно в Польщі.

На початку 1995 р. Міністерство фінансів створило робочу групу для розроблення концепції реформи та законодавчих пропозицій. Група склала

та прийняла Меморандум, який містив передумови запровадження нового адвалорного податку на майно. У Меморандумі було перелічено такі погоджені нововведення (кроки): 1) запровадження одного податку на нерухоме майно замість трьох; 2) розроблення кадастру нерухомого майна для його використання в масовій оцінці оподатковуваної нерухомості; 3) введення як податкової бази для адвалорного оподаткування кадастрової вартості, визначеної шляхом загальної оцінки (кадастрової оцінки) усіх об'єктів оподаткування; 4) створення центрального агентства для розроблення та управління інформаційними системами та реєстрами власності, а також здійснення національної кадастрової оцінки [25].

У 1995 р. у Міністерстві фінансів було підготовлено пакет із п'яти законопроектів, покликаних створити сприятливу основу для системи адвалорного податку на майно. Однак проти їх запровадження виступив один із партнерів уряду по коаліції (фермери). Після тривалих обговорень та лобіювання з боку місцевих органів влади міністерство в 1996 р. змінило початкові пропозиції та наділило муніципалітети більшою роллю в самостійному управлінні адвалорним податком на майно. Зокрема, зміни 1996 р. передбачали місцеве управління кадастром і повне адміністрування місцевих податків. Згідно з новими пропозиціями проекти законів щодо впровадження адвалорної системи майнового оподаткування мали набрати чинності в 2001 р., але на вимогу муніципалітету адвалорний податок міг бути введений раніше, якщо муніципалітет міг довести, що здатний виконати певні юридичні та технічні передумови [1].

Було кілька послідовних спроб у 1997, 1998 і 1999 рр. відродити інтерес до переходу до адвалорного податку на майно, але нові спроби натрапили на таку саму стійку політичну опозицію. Відсутність імпульсу для проведення реформи частково пояснюється стабільністю надходжень податку на нерухоме майно, що не базується на вартості [25].

Хоча серед політиків зростає консенсус стосовно того, що економічні реформи, запроваджені протягом останнього десятиліття в Польщі, досягли такої стадії зрілості, що податок на майно на основі ринкової вартості є здійсненним і бажаним [25], не зникла й реальна опозиція реформі. Її формують як платники, котрі наразі сплачують невеликий податок, так і місцеві виборні особи, що бояться політичних наслідків підвищення місцевих податків, віддаючи перевагу фінансуванню місцевих видатків за рахунок трансфертів центрального уряду та продажу муніципального майна.

У **Словаччині**, на відміну від Польщі, існує єдиний трирівневий податок на нерухоме майно, який справляється окремо із землі, будівель, квартир і нежитлових приміщень. Щодо кожного з цих видів нерухомого майна окремо визначається й податкова база.

Базою оподаткування земель сільськогосподарського призначення є вартість землі без посівів, що розраховується як площа землі в квадратних метрах, помножена на вартість 1 м². Такий спосіб визначення бази податку на землю дає підстави певним авторам кваліфікувати земельний податок у

Словаччині як адвалорний [10]. Проте інші дослідники наголошують на помітних розбіжностях між офіційними цінами на землю (тобто вартістю, встановленою Законом про місцеві податки – у додатку № 1 – для цілей сплати податку на нерухоме майно) та реальною ринковою вартістю. Це є наслідком того, що закон не враховує важливих елементів ринкової ціни, таких як попит і пропозиція, якість, доступ до земель та їх рельєф, а також умови договору оренди з поточним користувачем: “Для найбільш продуктивних ділянок землі в Словаччині ринкові ціни перебувають приблизно на рівні офіційних цін на землю. Ціни на землі на околицях муніципалітетів, а особливо міст, у кілька разів вищі. Ринкові ціни в Словаччині на ґрунти, нижчі за своєю продуктивністю, досягають у деяких випадках лише однієї третини офіційно встановлених цін на сільськогосподарські землі” [11]. При цьому місцевими підзаконними актами або так званими загальнообов’язковими постановами (GBR) муніципалітети можуть запровадити іншу вартість землі, що не перевищує 50 % середньої вартості землі конкретного району, якщо значення вартості землі, вказане в додатку до закону, не може бути використане.

Для земель лісового фонду з господарськими лісами, ставками з рибницьким господарством та інших водойм, використовуваних у промислових цілях, базою оподаткування є вартість земельної ділянки без рослинності, що обчислюється як площа у квадратних метрах, помножена на вартість 1 м² відповідно до положення про встановлення загальної вартості активів, тобто згідно з висновком експерта. Однак за допомогою GBR податкова адміністрація може замість цього визначити іншу вартість землі.

Щодо бази оподаткування будівель та квартир / нежитлових приміщень, то вона визначається виключно на основі площі майна. Базою оподаткування будівель є площа забудови у квадратних метрах. Під площею забудови мається на увазі площа поверху будівлі на найбільшому надземному поверсі. Однак податкова юрисдикція може також оподатковувати нетипові будівлі або споруди [29].

Податок на будівлі передбачає два додаткові коригування, які забезпечують міським адміністраторам помірну гнучкість в оподаткуванні будівель з урахуванням їхнього розташування в межах юрисдикції. По-перше, дані про розмір і тип будівлі можна помножити на коефіцієнт, що визначається залежно від чисельності населення громади, де розташована будівля. Коефіцієнт для найбільших міст вищий, ніж для найменших, у 4,5 рази. По-друге, місцевий адміністратор може застосувати кінцевий коефіцієнт до формули, що відображає якість розташування об’єкта оподаткування в межах міста [30]. Таким чином, адміністратор збільшує або зменшує податкове навантаження на будівлі. У разі оподаткування квартир та нежитлових приміщень базою оподаткування є площа у квадратних метрах.

Основні річні ставки податку встановлені Законом про місцеві податки: 0,25 % за квадратний метр землі для земельного податку; 0,033 євро за кожен квадратний метр площі для податку на будівлі; 0,033 євро за кожен

квадратний метр площі для податку на квартири / нежитлові приміщення. Але закон уповноважує муніципалітети замінювати їх, якщо це доцільно та з урахуванням місцевих потреб, на інші ставки шляхом видання GBR в межах цього закону.

Як бачимо, органи місцевого самоврядування у Словаччині мають широкі повноваження стосовно адміністрування податку на нерухоме майно. Закон про місцеві податки уповноважує муніципалітети, у визначених ним межах, приймати рішення про справляння податку на нерухоме майно на своїй території та регулювати його конкретні умови. Муніципалітети у Словаччині наділені повноваженнями видавати загальнообов'язкові нормативні акти (GBR), якими вони й мають встановлювати податок на нерухоме майно та визначати окремі його елементи, у т. ч. різні податкові ставки. Муніципалітети можуть запроваджувати ставки податку, які застосовуються замість передбаченої законом ставки, і різні ставки для різних типів нерухомого майна (наприклад, ставки для будівель, котрі використовуються для проживання, бізнесу, сільського господарства, промисловості тощо, або землі, зареєстрованої в майновому кадастрі як рілля чи забудовані території, сади, землі під забудову тощо) або способи їх використання. Водночас ці ставки можуть бути встановлені по-різному в межах одного муніципалітету – тобто для окремих кадастрових територій чи зон [11]. У багатоповерхових будинках муніципалітет може запровадити додаткову плату за поверх у розмірі максимум 0,33 євро, за винятком першого надземного поверху. Це призводить до значно більшого оподаткування багатоповерхових будинків, що відображає різницю в ринкових цінах [1]. Завдяки цьому вводяться елементи ринкового калібрування. Така диференціація податкових ставок може бути повністю пристосована до місцевих обставин і використана як інструмент місцевої податкової політики для кожного муніципалітету.

Податкові ставки, прийняті окремим муніципалітетом, можуть суттєво відхилятися від нормативних. За найнижчими ставками оподатковуються житлові будинки, споруди для сільськогосподарського виробництва, квартири, за найвищими – комерційні будівлі. Певні класи землі оподатковуються значно вищими податками, ніж інші, наприклад, земельні ділянки під забудову в містах приносять більше доходу на квадратний метр, ніж орні землі чи ліси. Промислові та комерційні будівлі дають набагато більший дохід на квадратний метр площі, ніж сільськогосподарські чи багатоквартирні будинки.

Випадок Словаччини показує, що, незважаючи на те, що база оподаткування визначається здебільшого площею, фактичні суми податку можуть коригуватися кожним муніципалітетом шляхом застосування різних податкових ставок відповідно до типу власності, її використання, розташування власності на території муніципалітету, а також доплати за поверх у випадку будівель. Хоча не всі фактори, котрі здатні впливати на ринкову вартість нерухомості, враховуються, можна зробити висновок, що система податку на майно у Словаччині базується не виключно на площі, натомість це відкалібрована система на основі площі [1].

У Словаччині, як і в інших європейських країнах, де базою податку на нерухомість є площа, неодноразово порушувалося питання про необхідність запровадження оподаткування нерухомого майна на основі ринкової вартості. На цьому наголошувалося, зокрема, в Національній програмі реформ Словацької Республіки на 2014 рік, де акцентувалася увага на недоліках чинної системи оподаткування нерухомості та необхідності її реформування. Проте, як зазначають дослідники, жодних деталей реформи не було оприлюднено і жодного відповідного громадського обговорення не було розпочато, за винятком, можливо, кількох політичних заяв, супроводжуваних сильним спротивом з боку громадськості, яка побоюється підвищення рівня податків на майно [29].

На відміну від Польщі, у Словаччині існує низка перешкод на шляху реформування податку на нерухомість. По-перше, ринок нерухомості у країні доволі стабільний і активний, але неоднорідний, дуже незбалансований та відносно незрілий. Існують істотні відмінності між його розвитком у більш розвинутих регіонах і великих містах, з одного боку, та менш розвинутих і сільських регіонах, з другого. Фактично ціни продажу не підлягають публічній перевірці через відсутність публічного доступу до такої інформації, і те саме стосується карт цін на нерухоме майно, якими керують приватні організації. Ці питання мають вирішальне значення для успішного використання ринкової вартості як бази оподаткування, хоча вони серйозно не обговорювалися на жодному рівні [29].

По-друге, немає достатньо повної і достовірної бази даних про нерухоме майно. Незважаючи на вимогу до платників податків подавати податкові декларації, де повинна наводитися інформація про площу землі та розташовані на ній будівлі, основним джерелом даних про майно для податкових адміністраторів є кадастр. Проте його якість є досить низькою, особливо в сільській місцевості та невеликих містах. Крім того, інформація про оподатковувану землю та будівлі, отримана від платників податків, не може бути зіставлена з кадастром або перевірена. Попри цю проблему, Міністерство фінансів не висловлює занепокоєння стосовно того, що дотримання податкового законодавства щодо майна є серйозною проблемою [30]. Є сумніви й у достовірності даних, включених до земельного кадастру. Існують докази того, що вони не зовсім відповідають дійсності, оскільки про велику кількість об'єктів нерухомості, зареєстрованих у кадастрі, наводиться неправильна або сумнівна інформація, особливо щодо їх площі, точного місця розташування та межі власності. Така ситуація спричинена історичною неадекватністю даних, фрагментацією графіків і неточністю методів вимірювання, використовуваних у минулому. Попри спроби виправити ці помилки шляхом добровільних повторних вимірювань, здійснених окремими особами, залишається багато розбіжностей. Крім того, у багатьох випадках майно (здебільшого будівлі) не реєструється в земельному кадастрі через порушення необхідної процедури забудовником.

По-третє, недостатній адміністративний потенціал муніципалітетів. За статистикою, Словацька Республіка має одні з найменших муніципалітетів

в Організації економічного співробітництва та розвитку. Ці малі муніципалітети мають особливо велику проблему з адміністративним апаратом, а саме брак кваліфікованого персоналу та/або брак технічного обладнання (переважно через нестачу фінансових ресурсів), що дало б їм змогу адмініструвати складніший адвалорний податок [11].

Все це свідчить про відсутність достатніх умов для запровадження успішної реформи податку на нерухоме майно. Як зазначають А. Варташова та К. Червена, недостатні бази даних, масовий страх суспільства перед підвищенням цін, а також об'єктивні фактори, такі як співвідношення витрат і вигід нової системи, точність оцінки та процес оцінки нерухомого майна й підтримання бази даних ринкової вартості нерухомого майна в актуальному стані, можливо, були причинами того, чому реформа певним чином загальмувалась на певний час і нині не є на порядку денному [11].

Очевидно, уряд також визнає відсутність передумов для згаданої реформи, вказавши в Національній програмі реформ у Словаччині на 2016 рік, що він разом з Асоціацією міст і муніципалітетів працює над створенням технічних умов для запровадження оподаткування нерухомого майна на основі вартості. Проте терміни виконання цього завдання не визначаються.

У 2018 р. було прийнято закони, якими запроваджувався збір певних даних, необхідних для цілей визначення вартості нерухомого майна. Відповідно до цього законодавства, одночасно з видачею рішення про погодження використання сімейного будинку, квартири в багатоквартирному будинку чи багатоквартирного будинку, муніципалітет вносить до інформаційної системи геодезії, картографії та кадастру дані щодо:

- корисної площі сімейного будинку або площі квартири;
- кількості кімнат у сімейному будинку/ квартирі;
- кількості поверхів сімейного або багатоквартирного будинку;
- дати прийняття рішення про користування сімейним або багатоквартирним будинком.

Ці дані, зареєстровані в інформаційній системі геодезії, картографії та кадастру, разом із даними про ціни нерухомого майна, зареєстрованими в земельному кадастрі, можуть бути основою для визначення вартості нерухомого майна для цілей оподаткування [9].

Країни Балтії були першими пострадянськими країнами, які запровадили майнові податки на основі вартості. При цьому якщо Естонія прийняла лише податок на землю, то Литва і Латвія – як на землю, так і на майно.

Відповідне рішення парламенту й уряду **Естонії** було зумовлено економічними, політичними і практичними міркуваннями. З економічної точки зору, якщо поліпшення землі та капітальні інвестиції не оподатковуються, власник матиме стимул використовувати землю в найбільш ефективний і прибутковий спосіб. З політичної точки зору податок тільки на землю не мав би викликати суспільний спротив, оскільки накладав би менший тягар на мешканців, котрі отримали майно в процесі реституції та приватизації і його вартість мало пов'язана з їх платоспроможністю. З адміністративної

точки зору було визнано майже неможливим зібрати інформацію, необхідну для оцінки як землі, так і будівель та споруд протягом розумного часу, оскільки за радянської системи земля і будівлі розглядалися та реєструвалися окремо [13].

Податок на землю мав на меті стимулювати продуктивніше використання реституційованої та приватизованої землі й забезпечувати дохід, який можна було би спрямувати до місцевих органів влади для подальшої фіскальної децентралізації та приватизації [13]. Постановку такої мети було зумовлено унікальною ситуацією, створеною масовою реституцією землі в Естонії, коли місце проживання власників землі та їхнє фактичне володіння нею належать до різних юрисдикцій. Такі власники часто насправді не зацікавлені у вигідному використанні своїх земельних ділянок і намагаються позбутися земельної власності, продаючи її за будь-якою ціною або просто залишаючи землю невикористаною [14].

Загалом естонська реформа, наслідком якої стало раннє запровадження адвалорного податку на майно, була позитивно оцінена як іноземними експертами, так і офіційними особами країни. Останні вважають, що земельний податок сприяв продуктивнішому використанню землі та стимулював активність ринку, зробивши інформацію про ціни на нерухомість легкодоступною для інвесторів через реєстри земельних і купівельних угод та оновлені кадастрові карти. Але реформа також мала вагомі недоліки. Найсерйознішим із них є відсутність встановленого періоду, протягом якого має відбутися переоцінка, у результаті чого оціночна вартість впала до рівнів, істотно нижчих за ринкові. Без переоцінки зростання муніципальних доходів у Естонії сповільнилося, і це поставило під загрозу мету застосування податку на нерухомість як значного місцевого джерела доходів [5]. Крім того, Естонія стикнулася з численними труднощами, намагаючись визначити точну ринкову вартість землі [4].

На відміну від Естонії, у **Литві** запроваджено окремі податки на землю та нерухоме майно (будівлі). За земельні ділянки державної власності, що перебувають у користуванні фізичних та юридичних осіб, які використовують землю на умовах оренди, сплачується орендна плата.

Об'єктом податку на нерухоме майно є все нерухоме майно, що знаходиться на території Литовської Республіки, за винятком: нерухомого майна, яке фактично не використовується, якщо його будівництво не завершено (якщо будівництво не завершено, але майно перебуває в користуванні, таке нерухоме майно підлягає оподаткуванню); нерухомого майна, створеного (придбаного) на засадах державного і приватного партнерства, якщо укладено міждержавний та приватний договір і це майно використовується за призначенням, встановленим цим договором.

До 2011 р. не входили до об'єкта оподаткування споруди (приміщення), призначені для житлових потреб (для проживання), а також садового, гаражного, господарського, тепличного, фермерського, підсобного господарства, наукового, культового та рекреаційного призначення, рибогосподар-

ські споруди, а також інші споруди, якщо такі об'єкти нерухомого майна не використовуються для господарської чи підприємницької діяльності.

Наприкінці 2011 р. згідно з поправками до Закону про податок на нерухоме майно житлова нерухомість, вартість якої перевищує 1 млн 25 литів, стала оподатковуватись за ставкою 1 %. А 1 січня 2015 р. до закону було внесено зміни, згідно з якими, якщо загальна вартість нерухомого майна фізичних осіб, що належить сім'ї на правах власності, перевищує 220 тис. євро, то вартість, що перевищує цей ліміт, оподатковується за ставкою 0,5 % [31].

На початок 2024 р. неоподатковувана сума загальної вартості нерухомого майна фізичних осіб, що належить сім'ї на правах власності, встановлена на рівні 150 тис. євро. Для сімей, котрі виховують трьох і більше дітей (усиновлених) віком до 18 років, та сімей, які виховують дитину-інваліда (усиновленого) віком до 18 років, а також старшу дитину-інваліда (усиновлену), за якою встановлено постійний догляд, сума вартості звільненого нерухомого майна дорівнює 200 тис. євро [32].

Починаючи з 2018 фінансового року, набула чинності прогресивна структура податкових ставок із граничними ставками від 0,5 до 2 % залежно від вартості майна: 0,5 % – при оподаткуванні майна вартістю від 150 тис. до 300 тис. євро; 1 % – при оподаткуванні майна вартістю від 300 тис. до 500 тис. євро; 2 % – якщо оподатковувана вартість майна перевищує 500 тис. євро.

Інше нерухоме майно може обкладатися податком на нерухоме майно за ставкою від 0,5 до 3 %. Конкретна ставка встановлюється муніципальними радами з урахуванням одного або кількох таких факторів: призначення нерухомого майна; користування цим майном; правовий статус нерухомого майна; технічні характеристики та експлуатаційний стан нерухомого майна; категорії платників податку на нерухоме майно (розмір, або організаційно-правова форма, або соціальне становище); місцезнаходження нерухомого майна на території муніципалітету [32].

Базою оподаткування є середньоринкова вартість нерухомого майна, яка розраховується Центром реєстрів методом порівняльної вартості або капіталізації доходу (з використанням методу масової оцінки нерухомого майна) чи методом відновної вартості. Оцінка нерухомого майна здійснюється не рідше одного разу на п'ять років. Першу ринкову масову оцінку запроваджено у 2006 р.

Щодо земельного податку, то об'єктом оподаткування є землі приватної власності, котрі перебувають у власності юридичних та фізичних осіб (крім земель лісового фонду та земель сільськогосподарського призначення, на яких насаджено ліс). Базою оподаткування до 2013 р. була нормативна вартість, що розраховувалася згідно з методикою, затвердженою урядом Литовської Республіки. Розрахунок цієї вартості здійснювався фахівцями Інституту землеустрою при підготовці документів для юридичного оформлення земельної ділянки.

Нормативна вартість землі не має зв'язку з ринковою вартістю, оскільки базується на якості ґрунту. В середньому нормативна вартість землі у 2007 р.

була в п'ять разів нижчою за масову оціночну вартість, а реальна ринкова вартість може бути вищою за масову оціночну вартість. Поблизу великих міст або на рекреаційних територіях біля водойм нормативна вартість сільськогосподарських угідь менша за ринкову від 20 до 100 разів. Відтак, земельний податок, котрий базувався на нормативній вартості, не відповідав фіскальним вимогам і не сприяв ефективному та сталому землекористуванню, що свідчило про необхідність його заміни податком на основі ринкової вартості. В очікуванні запровадження такого податку було докладено значних зусиль для розвитку оцінки землі [16].

Литва почала розробляти комп'ютерні дані про нерухоме майно в 1992 р. З моменту створення Державного земельного кадастру та реєстру в 1997 р. повністю комп'ютеризована система реєстрації нерухомого майна об'єднує земельні ділянки та будівлі, а також кадастрові й реєстрові дані в єдину систему. Це уможливило моніторинг змін на ринку нерухомості, статистичний аналіз і використання комп'ютерних методів масової оцінки. Така добре підготовлена та діюча інституційна основа управління нерухомим майном, котра включає сучасний кадастр і реєстр нерухомого майна та необхідну інформацію в комп'ютеризованих системах для ідентифікації, обліку та здійснення масової оцінки майна, стала необхідною передумовою, що сприяла запровадженню адвалорної системи майнового оподаткування [15].

Перша ринкова масова оцінка землі була виконана у 2003 р. і мала на меті запровадити замість номінальної ціни землі середньоринкову для цілей оподаткування. Проте різка реакція суспільства та ЗМІ змусила уряд відмовитися від цієї ідеї [15].

Згідно з новим Законом про податок на землю (2013 р.) базою оподаткування земельним податком стала ринкова вартість, визначена за картами оцінки земель, складеними за результатами масової оцінки. Закон також встановив ставки земельного податку від 0,01 до 4 % вартості землі. Найвища ставка у 4 % застосовується до покинутих земель [1].

Конкретна ставка визначається муніципальною радою, яка може запроваджувати її в межах критеріїв, передбачених законом. Диференціація ставок земельного податку здійснюється за одним або кількома критеріями: основним призначенням використання землі, способом її використання, використанням або відсутністю на ній земельної ділянки, розміром земельної ділянки, категорією платника податку (організаційно-правова форма або соціальний статус), розташуванням землі в межах юрисдикції муніципалітету [31].

Отже, і податок на нерухоме майно (будівлі), і земельний податок у Литві є адвалорними податками, які справляються на основі ринкової вартості. Оцінка майна для цілей оподаткування здійснюється із застосуванням методу масової оцінки, а база оподаткування всього майна має переглядатися кожні п'ять років. Інформація про вартість майна легкодоступна. У разі виявлення розбіжностей між вартістю, визначеною шляхом масової оцінки, та індивідуальною оцінкою, платник податків має право на оскарження.

Водночас дослідники називають недоліки, властиві оподаткуванню нерухомого майна в Литві:

1. Нині оподаткування нерухомості регулюється двома окремими законами. Оскільки і земля, і будівлі належать до класу нерухомого майна, правила, які регулюють оподаткування такого майна, мають бути уніфіковані в одному законодавчому акті. Стабільність, ясність та простота досягаються завдяки об'єднанню двох окремих законів в один.

2. Податок переобтяжений численними податковими пільгами.

3. Житлова нерухомість, за винятком нерухомості найвищої вартості, не оподатковується, що перетворює податок на нерухоме майно на податок на розкіш [31].

4. Фіскальна ефективність податку є низькою.

Зважаючи на недоліки податку, Міністерство фінансів Литви в 2023 р. представило свою пропозицію податкової реформи, у разі ухвалення якої податкові зміни поступово вводитимуться до 2026 р. Ними передбачається:

– запровадження розрахунку податку з кожного об'єкта нерухомості окремо, а не із загальної вартості об'єктів, що перебувають у власності однієї особи, як це відбувається тепер;

– базування податку на оцінці майна в кожному муніципалітеті;

– розширення бази податку на житлову нерухомість, який застосовуватиметься лише до нерухомості, чия вартість перевищує її медіанний ціновий рівень. Ставка 0,06 % на рік застосовуватиметься до нерухомості, вартість котрої перебуває в діапазоні від медіанного значення до подвоєного рівня цього медіанного значення по муніципалітету. Нерухомість, чия вартість перевищує вказану межу (подвійний рівень медіанного значення), оподатковуватиметься за ставкою 0,01 %;

– спрямування надходжень податку безпосередньо до муніципалітетів, а не бюджету центрального уряду. Однією з цілей реформи, на думку уряду, є надання муніципалітетам незалежного джерела доходу [33].

На відміну від Естонії і Литви, у **Латвії** майнове оподаткування вирізняється вищою фіскальною ефективністю. Однією з причин цього є ширше коло об'єктів оподаткування, до якого входять не лише земля, як в Естонії, а й будівлі, і не тільки будівлі, використовувані в господарській і комерційній діяльності, як у Литві, а й житлова нерухомість.

Систему оподаткування нерухомості в Латвії було створено разом із відновленням прав власності та розвитком системи реєстрації прав власності та даних про власність (Єдиний комп'ютеризований земельний реєстр), а також сучасної цифрової кадастрової інформаційної системи (Cadastre IS) з інтегрованою масовою оцінкою майна на основі ринкової вартості [18].

Закон про податок на нерухоме майно, що встановив основні принципи оподаткування майна, об'єкти оподаткування, податкові пільги, обов'язкову оцінку та інформацію, яка буде використовуватися, тощо, було прийнято в 1997 р. Із набуттям ним чинності в 1998 р. розпочався процес масової оцінки спочатку міських земель (1998–2001 рр.), потім будівель (2001 р.), сільських

земель (2000–2003 рр.) та інженерних споруд (2010 р.). Цикл оцінки (період переоцінки) до 2017 р. дорівнював два роки, з 2017 р. – чотири роки.

З 1 січня 2016 р. землі сільськогосподарського призначення визнано об'єктом так званого особливого значення. Тобто база їх оподаткування може бути підвищена порівняно з попереднім роком не більше ніж на 10 %. Ці зміни було запроваджено через прогнозоване стрімке зростання кадастрової вартості земель сільськогосподарського призначення.

З метою масової оцінки Держземслужба з 1998 р. підтримує Інформаційну систему даних ринку нерухомості (базу даних про продажі), яка інтегрована в кадастр. Для цілей масової оцінки Держземслужба перевіряє всі продажі та використовує лише міжнародні операції. З 2011 р. у базі даних продажів є експертна інформація про наближеність продажу до міжнародного визначення угоди за незалежних умов. Якщо відповідності немає, надається коментар щодо характеру невідповідності.

Моделі оцінки структуровані за допомогою зон вартості (розташування), таблиць вартості (рівень вартості для стандартних властивостей різних типів землі та використання будівель у цьому місці) та відповідних моделей вартості (математичні рівняння або формули для розрахунку вартості). Єдині вартісні моделі затверджуються урядом.

Оцінка вартості землі включає два типи моделей: вартості землі під забудову та оцінки землі в сільській місцевості. Оцінка вартості будівель має три типи моделей – окремі будинки, багатофункціональні будівлі та інші будівлі. У моделях враховуються основні чинники, котрі впливають на вартість землі та будівель. Наприклад, модель вартості землі під забудову потребує врахування таких основних факторів: використання землі (цільове призначення земельної одиниці та відповідної земельної ділянки), її розмір (площі) та будь-які особливі обставини (обтяження). Модель для сільських земель вимагає, щоб земельні ділянки оцінювалися за видами використання земель (землі сільськогосподарського призначення, землі під будівлями та дворами, землі під рибними ставками тощо). У випадку сільськогосподарських земель, а також для оцінки лісових земель оцінюється якість ґрунту. Модель вартості будівель відображає їх місцезнаходження, її тип (базова вартість кам'яних, дерев'яних або літніх будинків), розмір, фізичний стан та наявність зручностей (електрика, каналізація) тощо. Модель оцінки квартири включає оцінку розташування конкретної квартири в будинку (перший поверх, підвал, інші рівні) і наявних зручностей. Усі моделі вартості інтегровані в кадастр, а розрахунок вартості є автоматичним процесом [19].

Моделі неодноразово вдосконалювалися з урахуванням змін на ринку нерухомості та накопичених даних, що зберігаються в кадастрі, особливо щодо будівель. Коефіцієнти, використовувані в масовій оцінці, вводяться в модель вартості та в разі необхідності калібруються.

Податок на нерухоме майно накладається на землю, будівлі, у т. ч. зареєстровані в Кадастровій інформаційній системі, але не введені в експлуатацію, інженерні споруди.

Базою оподаткування нерухомості в Латвії є кадастрова вартість, тобто вартість, яка визначається в процесі кадастрової оцінки на основі інформації про ринок нерухомості. Термін “кадастрова оцінка” в країні є синонімом “масової оцінки”. Кадастрова вартість розраховується окремо для землі та для будівель. Кадастрова вартість майна, котра оподатковується, є сумою вартості землі та будівлі й базується на принципі, що загальна вартість складових частин майна має відповідати ринковій ціні цілого.

Мінімальний податок на нерухомість для кожного платника податків у кожному місцевому уряді має становити сім євро (навіть у випадках, коли платники податків мають право на податкові пільги).

Податок на землю та податок на будівлі встановлюються окремо за різними ставками. Ставка податку на землю, будівлі або їх частини, які використовуються в господарській діяльності, та інженерні споруди, що використовуються в господарській діяльності, дорівнює 1,5 % кадастрової вартості нерухомого майна. Ставки податку на житлові будинки, незалежно від того, чи використовуються вони для житлових потреб, приміщення житлових будинків, функціонально пов'язані з об'єктом, а також приміщення, функціональне призначення яких пов'язане з проживанням (гаражі, стоянки, підвали, складські та підсобні приміщення), якщо вони не використовуються для господарської діяльності, дорівнюють:

- 0,2 %, якщо їх кадастрова вартість не перевищує 56 915 євро,
- 0,4 %, якщо їх кадастрова вартість становить від 56 915 до 106 715 євро;
- 0,6 %, якщо їх кадастрова вартість перевищує 106 715 євро.

Сільськогосподарські угіддя, які не використовуються, оподатковуються в розмірі 1,5% [20].

З 2010 р. ставка податку на необроблені землі сільськогосподарського призначення становить 3 % фактичної кадастрової вартості конкретної землі.

З 2008 по 2010 р. діяло обмеження, згідно з яким сума податку поточного періоду оподаткування не може перевищувати суму податку попереднього періоду оподаткування більше ніж на 25 %. Це обмеження було введено, щоб захистити власників від стрімко зростаючого податкового навантаження в найбільш затребуваних на ринку нерухомості сферах. З апеляційних справ стало очевидно, що цей принцип не був зрозумілий власникам нерухомості ні з точки зору оподаткування, ні з точки зору оцінки. Обмеження було скасовано у 2010 р. через падіння ринку нерухомості.

Міністерство фінансів відповідає за політику оподаткування нерухомості та встановлення базових ставок, а також визначає “коридор” ставки податку для всіх видів нерухомості.

Закон про податок на нерухоме майно наділяє органи місцевого самоврядування обмеженими повноваженнями на:

- визначення податкової політики в межах своєї компетенції щодо ставок податків (з 2013 р.);
- введення податку на допоміжні будівлі житлової нерухомості (площею понад 25 м², з 2014 р.);

– надання пільг окремим категоріям платників податків (наприклад, пенсіонерам, малозабезпеченим, репресованим) на підставі постанов, виданих кожним муніципалітетом [19].

Муніципалітети адмініструють податок на нерухоме майно: розраховують його відповідно до кадастрової вартості, застосовують податкові пільги, розсилають податкові повідомлення та збирають податок. Зібраний податок на нерухомість у повному обсязі перераховується до бюджетів муніципалітетів.

Висновки

1. З п'яти країн ЦСЄ, що були об'єктом нашого аналізу, дві країни оподатковують нерухоме майно за площею, а три – за ринковою вартістю. Оподаткування нерухомого майна в цих країнах, поряд із відмінностями, має спільні риси: 1) об'єктом податку в усіх країнах, крім Естонії, є як земля, так і будівлі; 2) їх оподаткування, незалежно від того, справляються один чи два (три) податки, здійснюється окремо; 3) земля оподатковується за нижчими ставками, ніж будівлі, а житлова нерухомість – за нижчими ставками, ніж комерційна.

2. В усіх країнах, де базою податку на нерухоме майно переважно є площа нерухомості, окремі об'єкти оподатковуються за формулами, що ґрунтуються на ціні, яка, втім, визначається на основі не ринкової, а наприклад, оціночної вартості. Крім того, фактичні суми податку може коригувати кожен муніципалітет шляхом застосування коефіцієнтів та різних податкових ставок відповідно до типу власності, її використання, а також розташування в певній податковій зоні. Це свідчить про те, що система податку на майно не базується виключно на площі, а є відкаліброваною системою на основі площі, пристосованою до місцевих обставин і використовуваною як інструмент місцевої податкової політики для кожного муніципалітету.

3. Фіскальна ефективність майнових податків на основі площі є однією з найнижчих в ЄС (за винятком Польщі). Це, а також несправедливість цих податків спонукають до їх заміни податками на основі ринкової вартості. В усіх країнах ЦСЄ з майновими податками на основі площі здійснювалися спроби запровадити адвалорний податок на нерухомість, проте в жодній із них реформу не було реалізовано.

4. Дві країни з тих, в яких базою податку на нерухоме майно є площа нерухомості (Словаччина і Чехія), ще мають створити достатні передумови для запровадження адвалорного податку на нерухоме майно (розвиток ринків нерухомості в напрямі подолання їх неоднорідності та розбалансованості, створення достатньо повної і достовірної бази даних про нерухоме майно), тоді як у Польщі передумови для ефективної реформи майнового оподаткування здебільшого створено. Відтак, основною причиною зволікання із запровадженням адвалорного податку є відсутність політичної волі.

Спільною рисою країн, які досі не перейшли до оподаткування нерухомості за вартістю, є потужний опір громадськості запровадженню адвалорного податку, що може призвести до підвищення податкового навантажен-

ня на платників. Причинами опору є: а) велика кількість платників податків із низькими доходами, котрі мають вартісну нерухомість; б) високий загальний рівень податкового навантаження; в) традиційне уявлення про те, що якщо хтось побудував будинок або успадкував його від своїх батьків, на нього не повинен накладатися додатковий податковий тягар [1].

До факторів, котрі стримують запровадження адвалорного податку, можна віднести також високі початкові витрати (передусім на оцінку майна та підтримання бази даних ринкової вартості нерухомого майна в актуальному стані), які необхідно здійснити при імplementації адвалорної системи. Іншим стримуючим фактором є обмежений адміністративний потенціал, незначний досвід і невеликі ресурси місцевих органів влади, які нерідко не зацікавлені в запровадженні адвалорного податку на нерухомість, а інколи навіть протидіють будь-яким крокам до його введення.

5. Країни Балтії із самого початку запровадили адвалорний податок на нерухомість, проте з певними особливостями. В Естонії оподатковується лише земля (це зумовлює високу економічну і водночас низьку фіскальну ефективність податку). У Литві до 2011 р. житлова нерухомість не була об'єктом оподаткування, а з 2011 р. оподатковується лише житлова нерухомість найвищої вартості, що перетворює податок на нерухоме майно на податок на розкіш, негативно впливаючи на його фіскальну ефективність. Латвія має найповнішу адвалорну систему оподаткування землі та будівель, наслідком чого є вищі доходи від податку на нерухомість, ніж в інших країнах Балтії. Проте у 2016 р. в цій країні громадськість виступила за скасування періодичного податку на єдине житло власника, вважаючи податок неконституційним через надто стрімке зростання масових цінностей і податків, посиляючись на те, що в інших країнах Балтії податок на майно за основним місцем проживання взагалі не застосовується або оподатковується лише дороге житло [19].

6. У країнах Балтії (за винятком Естонії, де справляється лише податок на землю) становлення адвалорного податку було доволі тривалим процесом, що пов'язано з розробленням і підтриманням бази даних податку на нерухомість, а також поступовим упровадженням масової оцінки землі та майна. Основною адміністративною перешкодою для посиленого використання податку на майно є проблема визначення ринкової вартості землі та споруд. Неспроможність визначити надійну базу оподаткування підриває довіру платників податків, знижує показники дотримання податкових зобов'язань і обмежує доходи. Менші доходи означають гірші послуги, а гірші послуги посилюють опір вищим податкам. Основна проблема полягає у відсутності точних даних про продаж майна. Джерелом проблеми може бути обмежена участь приватного сектору в ринках нерухомості, а також те, що зареєстрована вартість продажу нерухомості, яка торгується, не є точною. Останнє може бути наслідком поєднання високої ставки податку на передачу майна, яка заохочує до заниження вартості продажу, з обмеженим адміністративним потенціалом податкової служби, котра не має належних ресурсів для моніторингу точності декларацій про ціни продажу [5].

7. Уроки, отримані з “успішних” і “невдалих” реформ податку на майно в окремих країнах ЦСЄ, свідчать про те, що просування загальмованих реформ вимагає не лише політичної волі владних структур упровадити непопулярні зміни, а й підвищення обізнаності громадськості про те, що оподаткування майна є джерелом фінансування необхідних місцевих послуг та інфраструктури, обсяг і якість котрих безпосередньо залежать від рівня податкового навантаження на кожного платника та кількості платників податку.

Список використаних джерел

1. Brzeski J., Románová A., Franzsen R. The evolution of property taxes in post-Socialist countries in Central and Eastern Europe. *ATI Working Paper*. 2019. WP/19/01. URL: <https://www.up.ac.za/media/shared/223/Working%20Papers/wp-19-01.zp190805.pdf>.
2. The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe / ed. by J. H. Malme, J. M. Youngman. Washington, D.C. : The World Bank, 2001. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.
3. Plimmer F., McCluskey W. J. Ad Valorem Property Taxation in the 2004 Accession States in Central and Eastern Europe. *Integrating Generations FIG Working Week 2008. Stockholm. Sweden (14-19 June)*. URL: https://www.fig.net/resources/proceedings/fig_proceedings/fig2008/papers/ts01d/ts01d_01_plimmer_mccluskey_2581.pdf.
4. Šulija V., Šulija G. Reform of the Property Tax and Problems of Real Estate Appraisal for Taxation Purposes in Transitional Economies of Central and Eastern Europe. Lincoln Institute of Land Policy, 2005. URL: https://www.lincolninst.edu/sites/default/files/pubfiles/1097_sulija_complete_web.pdf.
5. The Property Tax in Practice. *Making the Property Tax Work: Experiences in Developing and Transitional Countries* / ed. by R. Bahl, J. Martinez-Vazquez, J. Youngman. Cambridge, MA : Lincoln Institute of Land Policy, 2008. P. 411–435. URL: <https://www.lincolninst.edu/publications/books/making-property-tax-work>.
6. Felis P. Real Property Tax Reform. Theoretical Aspects. The Outline of Reference Model for Communes in Poland. *Współczesne Finanse. Teoria i Praktyka*. 2017. Nr. 1 (2). P. 5–12. URL: <https://doi.org/10.18276/wf.2017.1-01>.
7. Guszak M., Marona B., Oleksy P. Non-fiscal incentives and challenges of property tax reform in Poland. *World of Real Estate Journal (Swiat Nieruchomosci)*. Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie. 2013. Iss. 86. P. 54–59. URL: https://www.swiatnieruchomosci.krakow.pl/components/com_jshopping/files/demo_products/86_08.pdf.
8. Reczyńska J. The prospect of introducing cadastral tax in the context of the history of real estate taxes in Poland. *Geomatics, Landmanagement and Landscape*. 2020. No. 3. P. 43–53. URL: <https://doi.org/10.15576/GLL/2020.3.43>.
9. Jakubáč R. Challenges of Property Tax in Slovakia. *Nieruchomości@*. 2022. Vol. III, No. III. P. 157–166. URL: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.9856>.
10. Sedmihradská L. Property tax in the Czech Republic and Slovakia since 1993. *MPRA Paper*. 2012. No. 42259. URL: https://mpra.ub.uni-muenchen.de/42259/1/MPRA_paper_42259.pdf.
11. Vartašova A., Červená K. Views on Quality of Tax Regulation in the Slovak Republic (Focused on Real Property Taxation). Praha : Leges, 2019. 93 p. URL: <https://ssrn.com/abstract=3728022>.
12. Radvan M., Kranecova J. Is Ad valorem Property Taxation a Solution for the Czech Republic. *Real Property Taxes and Property Markets in CEE Countries and Central Asia* / ed. by M. Radvan, R. Franzsen, W. J. McCluskey, F. Plimmer. Maribor, 2021. URL: https://www.researchgate.net/publication/351939066_Is_Ad_valorem_Property_Taxation_a_Solution_for_the_Czech_Republic.

13. *Malme J. H., Tiits T.* The Land Tax in Estonia. *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe* / ed. by J. H. Malme, J. M. Youngman. Washington, D.C. : The World Bank, 2001. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.
14. *Trasberg V.* Land Taxation in Estonia 1997-2007. URL: <https://www.nispa.org/files/conferences/2008/papers/200812171410490.Trasberg%2029.9.2008.doc>.
15. *Aleksiene A., Tumelionis A.* Property Taxation in Lithuania. *Land Value Capture in Urban Development Role of Property Tax in Local Finance : International Conference, June 23-24, 2009. Warsaw, Poland.* URL: https://ein-epi.eu/images/File/konferencje%20EIN/IPTI_2009/Session%207.%20Albina%20Aleksiene.pdf.
16. *Aleknavicius A.* Problems of Real Property Taxation in Lithuania. *Baltic Surveying : 11 Proceedings of International Scientific Conference of Agriculture Universities of Baltic States, Jelgava (11-13 May).* Jelgava : Latvia University of Agriculture Department of Land Management and Geodesy, 2011. URL: <https://ilufb.llu.lv/conference/Baltic-surveying/BALTIC-SURVEYING-2011-7-14.pdf>.
17. *Bronius S., Martynas E.* Increased tax rates in the taxation system of the Republic of Lithuania. *Law Enforcement Review.* 2020. Vol. 4, No. 2. P. 28–40. URL: [https://doi.org/10.24147/2542-1514.2020.4\(2\).28-40](https://doi.org/10.24147/2542-1514.2020.4(2).28-40).
18. *Barvika S., Rausis A., Berzina I.* Opportunities for the Development of the Latvian Property Tax Administration System through Improvements in the Property Registration System and the Implementation of European Union Requirements for Geospatial Information. *18th International Conference on Urban Planning and Regional Development in the Information Society GeoMultimedia 2013 Proceedings.* Rome, Italy, 2013. URL: https://programm.corp.at/cdrom2013/papers2013/CORP2013_201.pdf.
19. *Barvika S.* The Property Tax in Latvia. System Structure and Current Challenges. *Lincoln Institute of Land Policy. Working Paper.* 2020. WP20SB1. URL: https://go.lincolnst.edu/barvika_wp20sb1_0.pdf?_gl=1*of12y3*_ga*MzM5MzMyMjQxLjE3MTUzNDc2O Dg.*_ga_26NECLE3MM*MTcxNTM0NzY4OC4xLjAuMTcxNTM0NzY4OC4wLjAuMA..&_ga=2.42976045.908075703.1715347689-339332241.1715347688.
20. *Hełdak M., Stacherzak A., Baumanė V.* Real Estate Value Tax Based on the Latvian Experience. *Real Estate Management and Valuation.* 2014. Vol. 22, No. 4. P. 60–67. URL: <https://doi.org/10.2478/remav-2014-0037>.
21. *Janoušková J., Sobotovičová Š.* Immovable property tax in the Czech Republic as an instrument of fiscal decentralization. *Technological and Economic Development of Economy.* 2016. Vol. 22, No. 6. P. 767–782. URL: <https://doi.org/10.3846/20294913.2016.1236355>.
22. Revenue Statistics – OECD countries: Comparative tables. Tax revenue and % of GDP by selected taxes / OECD. URL: <https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=78526#>.
23. *Malme J. H., Youngman J. M.* Introduction. *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe* / ed. by J. H. Malme, J. M. Youngman. Washington, D.C. : The World Bank, 2001. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>
24. *Dowgier R.* The Polish system of property taxation. *Prawo Budżetowe Państwa i Samorządu.* 2021. Vol. 9, No. 3. P. 33–52. URL: <https://doi.org/10.12775/PBPS.2021.014>.
25. *Malme J. H., Brzeski W. J.* Property Tax Developments in Poland. *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe* / ed. by J. H. Malme, J. M. Youngman. Washington, D.C. : The World Bank, 2001. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.
26. *Grover R., Walacik M.* Property Valuation and Taxation for Fiscal Sustainability – Lessons for Poland. *Real Estate Management and Valuation.* 2019. Vol. 27, Iss. 1. P. 35–48. URL: <http://dx.doi.org/10.2478/remav-2019-0004>.

27. Property tax rates in Poland in 2024 / Okeask. 2024. February 8. URL: <https://okeask.com/en/category/poleznaya-informaciya/1702625860-property-tax-rates-in-poland-in-2024>.

28. Skrzypek-Ahmed S., Wołowiec T. The Concept of Real Estate Taxation Based on the Ad Valorem Principle. *International Journal of Legal Studies*. 2021. Vol. 1 (9). URL: <https://doi.org/10.5604/01.3001.0015.0437>.

29. Vartašova A. Adequacy of Current System of Property Taxation in the Slovak Republic. *Real Property Taxes and Property Markets in CEE Countries and Central Asia* / ed. by M. Radvan, R. Franzsen, W. McCluskey, F. Plimmer. Lex-Localis, 2021. P. 80–117. URL: <https://ssrn.com/abstract=3857296>.

30. Bryson P. J., Cormia G. C., Cornia G. C., Rohlickova Holmes A.. Land and Building Taxes in the Republic of Slovakia. *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe* / ed. by J. H. Malme, J. M. Youngman. Washington, D.C. : The World Bank, 2001. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.

31. Mingėlaitė D., Birškytė L. Broad-Based Low-Rate Property Tax in Lithuania. 2021. *Real Property Taxes and Property Markets in CEE Countries and Central Asia* / ed. by M. Radvan, R. Franzsen, W. McCluskey, F. Plimmer. Lex-Localis, 2021. URL: <https://cris.mruni.eu/server/api/core/bitstreams/8c92ebbe-c181-466a-bba3-963f22b81272/content>

32. Immovable Property Tax / Ministry of Finance of the Republic of Lithuania. 2024. URL: <https://finmin.lrv.lt/en/competence-areas/taxation/main-taxes/real-estate-tax/>

33. Lithuania's Finance Ministry presents tax reform proposal: expanded property taxes and fewer exemptions. *LRT*. 2023. March 21. URL: <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1943481/lithuania-s-finance-ministry-presents-tax-reform-proposal-expanded-property-taxes-and-fewer-exemptions>.

References

1. Brzeski, J., Románová, A., & Franzsen, R. (2019). The evolution of property taxes in post-Socialist countries in Central and Eastern Europe. *ATI Working Paper*, WP/19/01. Retrieved from <https://www.up.ac.za/media/shared/223/Working%20Papers/wp-19-01.zp190805.pdf>.

2. Malme, J. H., & Youngman, J. M. (Eds.). (2001). *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe*. Washington, D.C.: The World Bank. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.

3. Plimmer, F., & McCluskey, W. J. (2008, June 14-19). Ad Valorem Property Taxation in the 2004 Accession States in Central and Eastern Europe. In *Integrating Generations FIG Working Week 2008. Stockholm. Sweden*. Retrieved from https://www.fig.net/resources/proceedings/fig_proceedings/fig2008/papers/ts01d/ts01d_01_plimmer_mccluskey_2581.pdf.

4. Šulija, V., & Šulija, G. (2005). *Reform of the Property Tax and Problems of Real Estate Appraisal for Taxation Purposes in Transitional Economies of Central and Eastern Europe*. Lincoln Institute of Land Policy. Retrieved from https://www.lincolninst.edu/sites/default/files/pubfiles/1097_sulija_complete_web.pdf.

5. The Property Tax in Practice. (2008). In Bahl, R., Martinez-Vazquez, J., & Youngman, J. (Eds.). *Making the Property Tax Work: Experiences in Developing and Transitional Countries*, pp. 411–435. Cambridge, MA: Lincoln Institute of Land Policy. Retrieved from <https://www.lincolninst.edu/publications/books/making-property-tax-work>.

6. Felis, P. (2017). Real Property Tax Reform. Theoretical Aspects. The Outline of Reference Model for Communes in Poland. *Współczesne Finanse. Teoria i Praktyka*, 1 (2), 5–12. DOI: 10.18276/wf.2017.1-01.

7. Guszak, M., Marona, B., & Oleksy, P. (2013). Non-fiscal incentives and challenges of property tax reform in Poland. *World of Real Estate Journal (Swiat Nieruchomosci). Fundacja Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie*, 86, 54–59. Retrieved from https://www.swiatnieruchomosci.krakow.pl/components/com_jshopping/files/demo_products/86_08.pdf.
8. Reczyńska, J. (2020). The prospect of introducing cadastral tax in the context of the history of real estate taxes in Poland. *Geomatics, Landmanagement and Landscape*, 3, 43–53. DOI: 10.15576/GLL/2020.3.43.
9. Jakubáč, R. (2022). Challenges of Property Tax in Slovakia. *Nieruchomości@*, III (III), 157–166. DOI: 10.5604/01.3001.0015.9856.
10. Sedmihradská, L. (2012). Property tax in the Czech Republic and Slovakia since 1993. *MPRA Paper*, 42259. Retrieved from https://mpra.ub.uni-muenchen.de/42259/1/MPRA_paper_42259.pdf.
11. Vartašova, A., & Červená, K. (2019). *Views on Quality of Tax Regulation in the Slovak Republic (Focused on Real Property Taxation)*. Praha: Leges. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3728022>.
12. Radvan, M., & Kranecova, J. (2021). Is Ad valorem Property Taxation a Solution for the Czech Republic. In Radvan, M. Franzsen, R., McCluskey, W. J., & Plimmer, F. (Eds.). *Real Property Taxes and Property Markets in CEE Countries and Central Asia*. Lex-Localis. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/351939066_Is_Ad_valorem_Property_Taxation_a_Solution_for_the_Czech_Republic.
13. Malme, J. H., & Tiits, T. (2001). The Land Tax in Estonia. In Malme, J. H., & Youngman, J. M. (Eds.). *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe*. Washington, D.C.: The World Bank. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.
14. Trasberg, V. (n. d.). *Land Taxation in Estonia 1997-2007*. Retrieved from <https://www.nispa.org/files/conferences/2008/papers/200812171410490.Trasberg%2029.9.2008.doc>.
15. Aleksiene, A., & Tumelionis, A. (2009, June 23-24). In *Property Taxation in Lithuania. Land Value Capture in Urban Development Role of Property Tax in Local Finance* (International Conference). Warsaw, Poland. Retrieved from https://ein-epi.eu/images/File/konferencje%20EIN/IPTI_2009/Session%207.%20Albina%20Aleksiene.pdf.
16. Aleknavicius, A. (2011, May 11-13). Problems of Real Property Taxation in Lithuania. In *Baltic Surveying* (11 Proceedings of International Scientific Conference of Agriculture Universities of Baltic States, Jelgava). Jelgava: Latvia University of Agriculture Department of Land Management and Geodesy. Retrieved from <https://llufb.llu.lv/conference/Baltic-surveying/BALTIC-SURVEYING-2011-7-14.pdf>.
17. Bronius, S., & Martynas, E. (2020). Increased tax rates in the taxation system of the Republic of Lithuania. *Law Enforcement Review*, 4 (2), 28–40. DOI: 10.24147/2542-1514.2020.4(2).28-40.
18. Barvika, S., Rausis, A., & Berzina, I. (2013). Opportunities for the Development of the Latvian Property Tax Administration System through Improvements in the Property Registration System and the Implementation of European Union Requirements for Geospatial Information. In *18th International Conference on Urban Planning and Regional Development in the Information Society GeoMultimedia 2013 Proceedings*. Rome, Italy. Retrieved from https://programm.corp.at/cdrom2013/papers2013/CORP2013_201.pdf.
19. Barvika, S. (2020). The Property Tax in Latvia. System Structure and Current Challenges. Lincoln Institute of Land Policy. *Working Paper*, WP20SB1. Retrieved from https://go.lincolninst.edu/barvika_wp20sb1_0.pdf?_gl=1*of12y3*_ga*MzM5MzMyMjQxLjE3MTUzNDc2ODg.*_ga_26NECLE3MM*MTcxNTM0NzY4OC4xLjAuMTcxNTM0NzY4OC4wLjAuMA..&_ga=2.42976045.908075703.1715347689-339332241.1715347688.

20. Heřdak, M., Stacherzak, A. & Baumane, V. (2014). Real Estate Value Tax Based on the Latvian Experience. *Real Estate Management and Valuation*, 22 (4), 60–67. DOI: 10.2478/remav-2014-0037.
21. Janoušková, J., & Sobotovičová, Š. (2016). Immovable property tax in the Czech Republic as an instrument of fiscal decentralization. *Technological and Economic Development of Economy*, 22 (6), 767–782. DOI: 10.3846/20294913.2016.1236355.
22. OECD. (2024). *Revenue Statistics – OECD countries: Comparative tables. Tax revenue and % of GDP by selected taxes*. Retrieved from <https://stats.oecd.org/Index.aspx?QueryId=78526#>.
23. Malme, J. H., & Youngman, J. M. (2021). Introduction. In Malme, J. H., & Youngman, J. M. (Eds.). *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe*. Washington, D.C.: The World Bank. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>
24. Dowgier, R. (2021). The Polish system of property taxation. *Prawo Budżetowe Państwa i Samorządu*, 9 (3), 33–52. DOI: 10.12775/PBPS.2021.014.
25. Malme, J. H., & Brzeski, W. J. (2021). Property Tax Developments in Poland. In Malme, J. H., & Youngman, J. M. (Eds.). *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe*. Washington, D.C.: The World Bank. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.
26. Grover, R., & Walacik, M. (2019). Property Valuation and Taxation for Fiscal Sustainability – Lessons for Poland. *Real Estate Management and Valuation*, 27 (1), 35–48. DOI: 10.2478/remav-2019-0004.
27. Okeask. (2024, February 8). *Property tax rates in Poland in 2024*. Retrieved from <https://okeask.com/en/category/poleznaya-informaciya/1702625860-property-tax-rates-in-poland-in-2024>.
28. Skrzypek-Ahmed, S., & Wołowiec, T. (2021). The Concept of Real Estate Taxation Based on the Ad Valorem Principle. *International Journal of Legal Studies*, 1 (9). DOI: 10.5604/01.3001.0015.0437.
29. Vartašova, A. (2021). Adequacy of Current System of Property Taxation in the Slovak Republic. In Radvan, M. Franzsen, R., McCluskey, W. J., & Plimmer, F. (Eds.). *Real Property Taxes and Property Markets in CEE Countries and Central Asia*, pp. 80–117. Lex-Localis. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3857296>.
30. Bryson, P. J., Cormia, G. C., Cornia, G. C., & Rohlickova Holmes, A. (2001). Land and Building Taxes in the Republic of Slovakia. In Malme, J. H., & Youngman, J. M. (Eds.). *The Development of Property Taxation in Economies in Transition: Case Studies from Central and Eastern Europe*. Washington, D.C.: The World Bank. Retrieved from <https://openknowledge.worldbank.org/server/api/core/bitstreams/9ac057fa-abad-59a5-8ba6-1d9e6d8988b5/content>.
31. Mingėlaitė, D., & Birškytė, L. (2021). Broad-Based Low-Rate Property Tax in Lithuania. In Radvan, M. Franzsen, R., McCluskey, W. J., & Plimmer, F. (Eds.). *Real Property Taxes and Property Markets in CEE Countries and Central Asia*. Lex-Localis. Retrieved from <https://cris.mruni.eu/server/api/core/bitstreams/8c92ebbe-c181-466a-bba3-963f22b81272/content>.
32. Ministry of Finance of the Republic of Lithuania. (2024). *Immovable Property Tax*. Retrieved from <https://finmin.lrv.lt/en/competence-areas/taxation/main-taxes/real-estate-tax/>.
33. LRT. (2023, March 21). *Lithuania's Finance Ministry presents tax reform proposal: expanded property taxes and fewer exemptions*. Retrieved from <https://www.lrt.lt/en/news-in-english/19/1943481/lithuania-s-finance-ministry-presents-tax-reform-proposal-expanded-property-taxes-and-fewer-exemptions>.

Л. Г. Олейнікова

доктор економічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник Центру впровадження результатів фінансово-економічних досліджень ДННУ "Академія фінансового управління", Київ, Україна, oleynikova.mila@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8204-4434>

**ТРАНСФОРМАЦІЯ ОПОДАТКУВАННЯ МАЛОГО БІЗНЕСУ –
УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ: ВИВЧЕННЯ ДОСВІДУ КРАЇН ЄС
З ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ**

Анотація. *Вступ.* Значення впливу спрощеної системи оподаткування (ССО) на соціально-економічні процеси у сфері мікробізнесу складно переоцінити, особливо в контексті відпливу громадян за межі країни, спричиненого війною. Оподаткування найменших та найуразливіших суб'єктів господарювання є важливою складовою податкової політики держави.

Проблематика. В Україні в умовах повномасштабної російської агресії назріла необхідність приведення податкової політики щодо оподаткування малого бізнесу у відповідність до Національної стратегії доходів до 2030 року на засадах загальноєвропейських підходів.

Мета – обґрунтування науково-методичних підходів і практичних пропозицій щодо напрямів трансформації ССО в контексті підготовки до набуття Україною членства в Європейському Союзі, з урахуванням її ролі як основного податкового інструменту підтримки малого бізнесу в теперішніх інституційних умовах.

Методи. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу, синтезу, групування, опису, порівняння, узагальнення та абстрактно-логічний.

Результати. Досліджено основні підходи та методологічні особливості податкового регулювання і застосування податкових стимулів для малого бізнесу в окремих країнах ЄС, генезис нормативно-правової бази оподаткування малого бізнесу. Розкрито умови і перспективи гармонізації такого оподаткування в Україні з практикою у країнах Європейського Союзу.

Висновки. Виявлено, що основним завданням податкової підтримки малого бізнесу є зниження адміністративного та фінансового навантаження шляхом: застосування знижених і фіксованих ставок, паушальних витрат тощо; спрощення облікових процедур; впровадження значного переліку вирахувань з доходу, спрямованих на забезпечення соціальної справедливості; використання неоподаткованого мінімуму до доходів підприємців тощо. Трансформація ССО в Україні має відбуватися з урахуванням практики оподаткування в країнах ЄС.

Ключові слова: мікробізнес, оподаткування, спрощена система оподаткування, паушальні видатки, ставка податку, спрощений облік, оподаткування доходів фізичних осіб.

Табл. 3. Літ. 32.

Liudmyla Oleinikova

Dr. Sc. (Economics), Senior Researcher, SESE "The Academy of Financial Management", Kyiv, Ukraine,
oleynikova.mila@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8204-4434>

TRANSFORMATION OF SMALL BUSINESS TAXATION - LESSONS FOR UKRAINE: A STUDY OF THE EXPERIENCE OF EU COUNTRIES WITH TRANSITIONAL ECONOMIES

Abstract. *Introduction.* The significance of the simplified taxation system (STS) on the socio-economic processes in the micro-business sector cannot be overstated, especially in the context of the outflow of citizens abroad due to the war. Taxation of the smallest and most vulnerable business entities is an important component of the state's tax policy. *Problem Statement.* In Ukraine, in conditions of full-scale Russian aggression there is a pressing need to align the tax policy for small business taxation with the National Revenue Strategy until 2030, based on pan-European approaches.

The *purpose* is to substantiate scientific and methodological approaches and practical proposals regarding the directions of transformation of the STS in the context of preparations for Ukraine's acquisition of membership in the European Union, taking into account its role as the main tax instrument for supporting small businesses in the current institutional conditions.

Methods. General scientific and special methods were used: analysis, synthesis, grouping, description, comparison, generalization, and abstract-logical.

Results. The main approaches and methodological features of tax regulation and the application of tax incentives for small businesses in certain EU countries have been studied. The genesis of the regulatory framework for small business taxation has been examined. The conditions and prospects for harmonizing small business taxation in Ukraine with the corresponding practices in European Union countries have been revealed.

Conclusions. It has been found that the main task of tax support for small businesses is to reduce administrative and financial burdens by applying reduced and fixed rates, lump-sum expenses, etc.; simplifying accounting procedures; applying a significant range of deductions from income aimed at ensuring social justice; applying a non-taxable minimum to entrepreneurs' incomes, etc. The transformation of STS in our country should take into account the taxation practices in EU countries.

Keywords: micro-business, taxation, simplified taxation system, lump-sum expenses, tax rate, simplified accounting, personal income taxation.

JEL classification: H21, H22, H25, L26.

Вступ. Мале підприємництво є важливою складовою української економіки, що забезпечує вирішення соціальних проблем нашого суспільства та формує дві третини створюваної в країні доданої вартості, сприяє розвитку людського капіталу та формуванню середнього класу. В цьому контексті нагальним завданням є створення сприятливих умов для розвитку малого бізнесу з урахуванням проблем постпандемічного характеру, що досі не подолані й були посилені новими викликами, пов'язаними з початком повномасштабного вторгнення російської федерації в Україну.

На подальший розвиток малого підприємництва нині впливають процеси європейської інтеграції України. Підготовка до набуття членства в ЄС зумовлює необхідність урахування європейських підходів та практики опо-

даткування малого бізнесу, зокрема мікропідприємництва. Саме тому стан та інституційні умови функціонування малого бізнесу в ЄС потребують уважного дослідження з метою підготовки до євроінтеграції та трансформації спрощеної системи оподаткування (далі – ССО) в Україні відповідно до Національної стратегії доходів до 2030 року, викликів для держави та на засадах загальноєвропейських підходів.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. У науковому й експертному середовищі питання надання малому бізнесу підтримки, зокрема податковими інструментами, є предметом дискусій, що базуються на специфічних особливостях такого бізнесу в соціально-економічному устрої національних економічних систем. Дослідники [1–5] акцентують увагу на ролі малого бізнесу у формуванні здорового конкурентного середовища, розвитку технічного прогресу, подоланні регіональних диспропорцій, забезпеченні соціальної стабільності тощо в інституціональному середовищі окремої країни. При цьому дискусійними є питання інструментів податкового стимулювання розвитку малого бізнесу, а також тривалість і умови надання преференцій.

Світова та європейська практика застосування податкових стимулів для малого бізнесу зумовлюється розумінням соціальної важливості ефективного функціонування зазначеного сегмента економічних процесів, їх уразливістю до різких зовнішніх змін, що наочно продемонструвала пандемія, а також підвищеними, порівняно із середнім і великим бізнесом, витратами на дотримання податкових та регуляторних вимог [6–8].

Важливими питаннями, що постають сьогодні, є необхідність адаптувати чинну систему оподаткування малого бізнесу як під поточні запити бюджету нашої країни, що перебуває у стані війни, так і під необхідність забезпечення загальноєвропейських підходів до цього оподаткування в контексті підготовки до набуття Україною членства в ЄС.

Мета дослідження – обґрунтування науково-методичних підходів і практичних пропозицій щодо напрямів трансформації ССО в контексті підготовки до набуття Україною членства в Європейському Союзі, з урахуванням її ролі як основного податкового інструменту підтримки малого бізнесу в теперішніх інституційних умовах.

Методи дослідження. Робота базується на застосуванні загальнонаукових методів дослідження, а саме: таксономічного – для узагальнення підходів до концепції державної допомоги мікробізнесу через податкові інструменти, а також підходів до оподаткування малого та мікробізнесу в країнах ЄС; міждисциплінарного – для цілісного дослідження розвитку малого бізнесу з відображенням усіх його аспектів, у т. ч. його соціально-економічного значення; системно-структурного – для систематизації результатів узагальнення наукових підходів до удосконалення ССО в умовах війни та повоєнного відновлення. Причинно-наслідковий аналіз використовувався для пояснення впливу підходів до оподаткування мікробізнесу на його розвиток зокрема і модернізацію економічних відносин у країні загалом.

Результати дослідження. В умовах підготовки країни до вступу в ЄС та одночасного значного дефіциту бюджетних ресурсів під час війни дедалі гостріше постають питання щодо реформування підходів державної підтримки та розвитку малого бізнесу.

У країнах ЄС культивується певна філософія щодо підтримки малого бізнесу, яка має стати основою трансформації податкової політики його підтримки в Україні. Ця філософія ґрунтується на низці таких особливостей: сприяння процесам демонополізації економіки й розвитку конкуренції; формування самозайнятості та створення робочих місць (мікробізнес створює їх значну кількість, особливо у локальних і віддалених спільнотах, у т. ч. через самозайнятість); забезпечення доходів населення та формування доходів місцевих бюджетів; мобільність та здатність оперативно реагувати на зміни кон'юнктури ринку; підтримка місцевої економіки (сприяє розвитку інфраструктури й забезпечує спільноти товарами та послугами, трансформує економіку на мікрорівні); сприяння демократизації громадського життя, збільшенню компетенцій суб'єктів підприємництва та підвищенню людського капіталу, формуванню можливостей для реалізації підприємницьких ініціатив і самореалізації індивідів; уразливість малого бізнесу до зовнішніх негативних факторів; високі витрати на дотримання податкових та регуляторних вимог.

У країнах ЄС малий та середній бізнес забезпечує майже 50 % зайнятості населення та близько 35 % доданої вартості (табл. 1). За 10 років, станом на 2022 р., кількість малих та середніх підприємств (далі – МСП) у країнах ЄС зросла майже на 4 млн порівняно 2012 р. на тлі того, що їх відсоток у загальній кількості підприємств в ЄС не змінився – 99,8 %. При цьому постпандемічний період показує зниження зайнятості в згаданому секторі й доданої вартості, виробленої МСП, з 57,6 % у 2012 р. [9] до 51,8 % у 2022 р. [10], що демонструє уразливість МСП до негативних зовнішніх впливів.

Таблиця 1. Кількість МСП, зайнятого населення та виробленої доданої вартості в країнах ЄС у 2022 р.

Показник	Мікропідприємства	Малі підприємства	Середні підприємства	МСП
<i>Підприємства</i>				
Кількість, од.	22 744 173	1 332 200	204 786	24 281 159
Частка, %	93,5	5,5	0,8	99,8
<i>Зайнятість населення</i>				
Кількість, од.	38 790 351	25 602 334	20 493 722	84 886 407
Частка, %	29,4	19,4	15,5	64,4
<i>Додана вартість за факторними витратами</i>				
Сума, млрд євро	1 419,4	1 259,8	1 266,5	3 945,8
Частка, %	18,6	16,6	16,6	51,8

Складено за: [10].

Значний вплив підприємницької ініціативи у формуванні зайнятості й економічного добробуту в країнах ЄС зумовлює зростання фінансування програм розвитку людського капіталу і технологій, що спрямовані на підвищення ефективності ведення бізнесу, продуктивності праці та посилення міжнародних конкурентних позицій. Зусилля європейських країн щодо побудови моделі розвитку та підвищення конкурентних переваг своїх економічних систем на основі наукового потенціалу та знань відзначено у таких загальноєвропейських документах, як Стала Європа до 2030 [11], Проект Європа 2030 [12]. Головним робочим принципом Європейського Союзу щодо МСП є “Думай про малих” (Think Small First) [13]. Основу європейської філософії щодо МСП сформульовано Рекомендацією 2003/361/ЄС [14] у середині 2000-х років: “Мікро-, малі та середні підприємства – це двигун європейської економіки, вони є важливим джерелом робочих місць, підприємницької ініціативи та інновацій в ЄС і мають вирішальне значення для зміцнення конкурентоспроможності й зайнятості”.

Мікропідприємства є найуразливішими серед усіх категорій бізнесу, зокрема малого, що і зумовлює наявність державної підтримки та спеціальних спрощених режимів оподаткування, дослідження й аналіз яких актуальні для нашої країни в контексті трансформації чинної ССО.

Суттєве збільшення неподаткових програм підтримки малого бізнесу в нашій країні протягом останніх п’яти років шляхом просування програм ЄС із розвитку підприємництва актуалізує питання зменшення впливу податкових інструментів підтримки, де ключовим, найбільш вагомим та всеосяжним в Україні є ССО.

При розробленні підходів до трансформації ССО, яка в різних варіантах функціонує в Україні з 1996 р., у контексті євроінтеграційних процесів необхідно враховувати визначені Європейською комісією механізми фінансової допомоги Ukraine Facility [15], проект Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року [16], Національну стратегію доходів до 2030 року [17], а також План пріоритетних дій Уряду на 2024 рік [18]. Вони передбачають впровадження змін та збільшення податкової ефективності й розширення неподаткових інструментів підтримки малого бізнесу.

Нині, в умовах гострого дефіциту бюджетних ресурсів, у підприємницьких, експертних та наукових колах дедалі активніше обговорюється питання зміни підходів до оподаткування малих підприємців, передбачених Національною стратегією доходів до 2030 року. Зокрема, слід звернути увагу на електронну петицію від 05.04.2024 № 41/006286-24еп “Переглянути Національну стратегію доходів на 2024–2030 роки після публічних консультацій із бізнес-асоціаціями та громадськістю”, розміщену на офіційному сайті Кабінету Міністрів України. Це свідчить про значну увагу економічно активних громадян країни до стратегічних і нормотворчих ініціатив Уряду стосовно регулювання діяльності малого бізнесу в країні та його оподаткування, які не відповідають очікуванням бізнесу в складних воєнних умовах,

посилених проблемами з енергетичною інфраструктурою, на ринку праці та в логістиці.

Варто зауважити, що в Україні ССО застосовується, відповідно до класифікації підприємств, передбаченої Господарським кодексом України (ГКУ), до підприємців, котрі належать до категорії мікробізнесу [19; 20]. Так, ГКУ, як і Рекомендація 2003/361/ЄС [14], передбачає, що до мікропідприємств належать суб'єкти з річним доходом до 2 млн євро та кількістю працівників до 10 осіб. Отже, за офіційним курсом Національного банку України зазначена сума має еквівалент у гривні на рівні 84,7 млн грн. Застосування ССО передбачає також низку обмежень і за видами діяльності й режимом використання.

Фактично ССО обмежена максимальним оборотом (для третьої групи ССО) приблизно в 9,3 млн грн, тобто використовується саме до мікропідприємств. Відповідно, оборот, передбачений для застосування ССО, має набагато нижчий поріг, ніж наведений у класифікації ГКУ та Рекомендацією 2003/361/ЄС для мікропідприємств (табл. 2). ССО дає змогу мікропідприємствам максимально знизити адміністративне навантаження й формує сприятливе податкове навантаження.

В умовах постковідного періоду, коли економічні процеси та ланцюги постачання цілком не відновилися, повномасштабна агресія проти нашої країни в разі підвищила тиск на економіку. Війна перекроїла усі процеси життєдіяльності й зруйнувала правила ведення бізнесу. Економічні процеси зазнали впливу фізичних обмежень реалізації бізнесу в місцях ведення бойових дій та інших регіонах. Так, бізнес сьогодні обтяжений: проблемами паливно-енергетичного характеру; кадрового складу; фінансовими труднощами; зростанням собівартості продукції та послуг на тлі зниження купівельної спроможності споживачів; складнощами логістики у період війни; проблемами матеріально-технічного забезпечення; розірванням технологічних ланцюгів і ланцюгів постачання через припинення діяльності значної частини малого та середнього бізнесу або релокацію, а також труднощами з імпортом необхідних у виробництві матеріалів тощо.

Означені проблеми посилюються недоліками інституційного характеру, що були притаманні нашій державі і до війни, а тепер набрали ваги і стають дедалі гострішими на третій рік збройної агресії. Утім, максимальних втрат вони завдали малому та мікробізнесу, котрі, як відомо, найбільшою мірою реагують на кризові явища в економічному і політичному середовищі.

Трансформація ССО має враховувати останні тенденції впливу громадян за межі країни, що спричинений війною. Найбільш активні, професійно підготовлені та працездатні знаходять себе на ринку праці країн ЄС, у т. ч. як підприємці. Тому важливий аналіз умов оподаткування для мікро- та малого бізнесу в країнах ЄС, котрі активно приймають наших громадян та мають подібне до вітчизняних умови інституціонального й ментального характеру. А інтеграція України до ЄС потребує уважного та обережного підходу до параметрів інтеграції національного економічного середовища до ЄС і трансформації оподаткування наймасовішої категорії підприємців.

Таблиця 2. Параметри діяльності платників єдиного податку станом на 1 квітня 2024 р. відповідно до Податкового кодексу України

Суб'єкти системи оподаткування		Кількість працюючих осіб	Обсяг річного доходу	Ставка єдиного податку
1-ша група	Фізична особа – підприємець	Самозайнятість	Річний обсяг доходу за календарний рік не перевищує 167 м.з.п. (1 336 000 грн, або 31 537 євро*)	До 10 % розміру прожиткового мінімуму з розрахунку на календарний місяць
2-га група	Фізична особа – підприємець	Найманих працівників – не більше 10 осіб	Річний обсяг доходу не повинен перевищувати 834 м.з.п. (6 672 000 грн, або 157 520 євро*)	До 20 % розміру м.з.п. з розрахунку на календарний місяць
3-тя група	Фізична особа – підприємець	Найманих працівників – не обмежена	Річний обсяг доходу не повинен перевищувати 1167 м.з.п. (9 336 000 грн, або 220 388 євро*)	3 % доходу для платників ПДВ; 5 % доходу для неплатників ПДВ
	Юридична особа – суб'єкт господарювання будь-якої організаційно-правової форми			
4-та група	Сільськогосподарські товаровиробники	Якщо частка сільськогосподарського товаровиробництва за попередній податковий (звітний) рік дорівнює або перевищує 75 %		3 одного гектара сільськогосподарських угідь та/або земель водного фонду, залежить від категорії земель, їх розташування

* За офіційним курсом НБУ на 10 квітня 2024 р.

Примітка: м.з.п. – мінімальна заробітна плата.

Складено за: [10].

Країни ЄС використовують різні моделі оподаткування найменших підприємств – представників мікробізнесу – з одночасним застосуванням різноманітних програм державної підтримки, тоді як на МСП поширюють загальний підхід у визначенні бази оподаткування на основі підходу “дохід мінус витрати”. При цьому програми підтримки для малого і середнього бізнесу спрямовані на впровадження технологій та інновацій, розвиток людського капіталу та якості бізнес-управління.

Багато країн ЄС, як і Україна, застосовують ССО або єдині чи фіксовані податки для представників мікробізнесу. Такі спеціальні режими не є чимось унікальним. Зазвичай ці системи створюються для зменшення тягаря податкового адміністрування та полегшення процесу сплати податків для малих підприємств. Зокрема, у Польщі, Чехії, Словаччині та Болгарії існують ССО або єдині податки для представників мікро- та малого бізнесу.

Польща. У Польщі існує спрощена система оподаткування для малого бізнесу, відома як “Podatek liniowy” (лінійний податок) [21], котрий дає змогу

підприємцям – фізичним особам застосовувати фіксовану ставку податку на доходи від підприємницької діяльності та доходи зі спеціальних галузей сільськогосподарського виробництва. Лінійний податок використовується замість прогресивного податку і може бути вигідним для підприємців із високими доходами. Історія та ключові зміни в законодавстві про лінійний податок тривають з 2004 р., коли його запроваджено. Встановлено фіксовану ставку податку на рівні 19% для всіх доходів підприємницької діяльності [22; 23], незалежно від організаційної форми бізнесу. Такі доходи не можуть поєднуватися з доходами з інших джерел.

Іншим актом підтримки підприємців є використання пільгової ставки податку на прибуток для юридичних осіб, яка становить 9 %. Так, у 2019 р. змінами до закону про прибутковий податок від юридичних осіб (*Ustawa o podatku dochodowym od osób prawnych, CIT*) [24; 25] запроваджено ставку податку на доходи у розмірі 9 % для малих підприємств. Це було частиною змін у законодавстві, спрямованих на підтримку малого та середнього бізнесу. Умовою застосування ставки 9 % є річний дохід, що не перевищує 2 млн євро.

Ці зміни стали частиною ширших реформ, націлених на покращання умов ведення бізнесу в Польщі, особливо для МСП. У 2021 р. було введено нові заходи щодо боротьби з податковими ухиленнями, що призвело до посилення контролю за доходами підприємців. Зокрема, зміни стосувалися звітності й перевірки правильності використання лінійного податку [26]. У 2022 р., у рамках програми реформ “Polski Ład”, реалізовано трансформацію оподаткування підприємців, котра включала підвищення мінімального розміру страхових внесків для підприємців, запровадження нових податкових відрахувань та пільг для малого бізнесу, а також спрощення процедур для стартапів та інноваційних компаній [27]. З 2022 р. лінійний податок зі ставкою 19 % не може застосовуватися юридичними особами, а поширюється лише на індивідуальних підприємців та фізичних осіб. У 2023 р. збільшено базу для розрахунку страхових внесків, що призвело до збільшення податкового навантаження на окремих підприємців. У 2024 р. внесено зміни з метою підтримки екологічно стійкого бізнесу та підприємств, які впроваджують інноваційні технології, зокрема введено нові податкові пільги та відрахування для компаній, що інвестують у зелені технології.

Важливими аспектами для підприємців стосовно лінійного податку є:

- фіксована ставка, яка не залежить від розміру доходу: “лінійний податок” передбачає фіксовану ставку 19 %, що може бути вигідним для підприємців та фізичних осіб із високими доходами (табл. 3);
- звітність: підприємці, котрі використовують лінійний податок, зобов’язані вести докладну звітність і надавати податкові декларації. Проте звітність не передбачає обов’язкового її ведення на основі бухгалтерських записів;
- страхові внески: зміни в розрахунку страхових внесків можуть вплинути на загальне податкове навантаження;

- податкові пільги та відрахування: при виборі лінійного податку підприємець не може використовувати податкові пільги та відрахування, доступні в інших системах оподаткування, таких як сімейні пільги, пільги на дітей тощо [24].

Як бачимо з аналізу, в Польщі законодавство щодо регулювання лінійного податку для підприємців зазнало істотних змін з моменту запровадження у 2004 р. Основні зміни стосувалися покращання системи звітності, збільшення податкового навантаження через страхові внески та імплементації нових податкових пільг. Важливою зміною під час реформ було те, що лінійний податок перестав діяти з 2022 р. для юридичних осіб, а його дія відтоді поширюється лише на фізичних осіб та індивідуальних підприємців. Водночас для юридичних осіб після 2019 р. передбачено використання пільгової ставки 9 % за умови, що їхній оборот не перевищує 2 млн євро. Інакше застосовується стандартна ставка податку на прибуток у розмірі 19 %.

Підприємці обирають лінійний податок зі ставкою 19 % через такі фактори:

- 1) стабільність і передбачуваність: фіксована ставка забезпечує передбачуваність податкових зобов'язань, що може бути зручним для планування й управління фінансами;
- 2) відсутність обмежень щодо доходів: лінійний податок не має обмеження за сумою доходів, на відміну від ставки 9 %, застосовуваної тільки до певного рівня доходів. Підприємці з прибутками, що перевищують ліміт, не можуть скористатися згаданою ставкою, як і підприємці, котрі не є юридичними особами;
- 3) простота в адмініструванні: система лінійного податку спрощує його розрахунок, оскільки не передбачає ведення бухгалтерського обліку;
- 4) придатність для певних видів діяльності: лінійний податок може бути вигіднішим для видів діяльності, які не потребують великої кількості податкових пільг і відрахувань, проте забезпечують значні обсяги доходу.

Таким чином, ставка податку на прибуток у розмірі 9 % є одним із заходів підтримки малого бізнесу й спрямована на зниження податкового навантаження для новостворених та малих підприємств – юридичних осіб. Це допомагає їм розвиватися та збільшувати конкурентоспроможність. Ставка 9 % призначена для стимулювання малого бізнесу та нових підприємств, тоді як лінійний податок зі ставкою 19 % зручніший для індивідуальних підприємців із високими доходами, які хотіли б уникнути труднощів з веденням бухгалтерського обліку і розрахунком безлічі відрахувань та пільг.

Коли підприємці, котрі є фізичними особами або індивідуальними підприємцями, не застосовують режим лінійного податку, використовуються загальні правила та ставки податку на доходи. У Польщі діє прогресивна шкала оподаткування доходів фізичних осіб. Прогресивні ставки податку на доходи фізичних осіб (PIT – Personal Income Tax), у т. ч. на доходи від підприємницької діяльності, залежать від рівня доходів та мають такий вигляд:

Таблиця 3. Умови оподаткування суб'єктів господарювання, віднесених Рекомендацією 2003/361/ЕС до мікробізнесу, в окремих країнах ЄС

Країна	Наявність податкових інструментів підтримки	Обмеження	Адміністрування	Примітка
Польща	Rodatek liniowy (лінійний податок)	Немає обмежень доходу. Застосовується лише до індивідуальних підприємців або фізичних осіб за заявою	Фіксована ставка податку на доходи на рівні 19 % незалежно від їх розміру. Для мікропідприємств, що не є юридичними особами, передбачено спрощення адміністрування. При цьому встановлено неоподатковуваний мінімум. Об'єкт оподаткування – перевищення доходів, отриманих у рамках підприємницької діяльності, над витратами на отримання зазначених доходів. Ведеться спрощений облік, без застосування бухгалтерських записів	Основними ставками податку на доходи фізичних осіб, зокрема підприємців, є 12 та 32 %. Неоподатковуваний дохід становить 3600 злотих (844 євро) на місяць. Ставка 12 % застосовується до доходу, що не перевищує 120 тис. злотих (28 150 євро) на рік, а ставка 32 % – до доходу, який перевищує 120 тис. злотих. Застосовуються стандартні вирахування на дітей та на страхування
	Знижена ставка податку на прибуток	Лише для юридичних осіб. Річний оборот до 2 млн євро	Ставка 9 % для юридичних осіб з оборотом до 2 млн євро. Ця ставка передбачена також для новостворених малих підприємців із метою стимулювання їх розвитку	Передбачає ведення бухгалтерського обліку та подання повної фінансової звітності за правилами для платників податку на прибуток
Чехія	Система спрощеного режиму оподаткування для мікробізнесу	Річний оборот до 2 млн крон (78 900 євро). Не є платником ПДВ	Сплата податку в спрощеному режимі відбувається за ставкою в розмірі 15 % обороту за умови, що річний оборот підприємства не перевищує 2 млн крон (78 900 євро). Спрощений режим базується на паушальному підході. Зазвичай у цьому режимі безумовні витрати не вимагають документального підтвердження і дорівнюють від 60 до 80% від доходу, залежно від групи. Ведеться спрощений облік, без застосування бухгалтерських записів. Об'єкт оподаткування зменшується на суму неоподаткованого доходу	Підприємства в Чехії, як і підприємці, дохід яких перевищує 2 млн крон (78 900 євро), підлягають оподаткуванню за стандартною ставкою податку на прибуток у 21 %. При цьому застосовуються стандартні вирахування на неповнолітніх дітей та витрати на страхування
Словаччина	Знижена ставка податку на доходи мікропідприємств на рівні 15 %	Річний дохід не перевищує 100 тис. євро.	Знижена ставка, яку можуть застосовувати мікропідприємства та приватні підприємці, встановлена на рівні 15 %. Неоподатковувана частина податкової бази дорівнює 4922,82 євро на рік.	Застосовуються стандартні вирахування на неповнолітніх дітей та витрати на страхування

Закінчення табл. 3

Країна	Наявність податкових інструментів підтримки	Обмеження	Адміністрування	Примітка
Словачина	Знижена ставка податку 15 % на доходи мікропідприємств, а також застосування режиму "raušálne údavky" (фіксовані витрати)	Річний дохід не перевищує 49 790 євро при застосуванні паушалльних витрат. Не є платником ПДВ. Окремий перелік видів діяльності, за яких можна застосовувати режим "raušálne údavky"	Об'єкт оподаткування формується на основі документально підтверджених видатків. При цьому не передбачено ведення бухгалтерського обліку, а використовується простий податковий облік доходів і витрат Знижена ставка, яку можуть застосовувати мікропідприємства та приватні підприємці, на рівні 15%. Неоподатковувана частина податкової бази дорівнює 4922,82 євро на рік. Для певного переліку видів діяльності, крім зниженої ставки, передбачено можливість застосовувати режим "raušálne údavky", де в цілях оподаткування використовується дохід, зменшений на паушалні витрати в розмірі 60 %. Існує обмеження, що такі фіксовані витрати не можуть перевищувати 20 тис. євро. Ведеться спрощений облік, без застосування бухгалтерських записів	Прибуток підприємств оподатковується за стандартною ставкою 21 %. Неоподатковувана частина податкової бази становить 4922,82 євро на рік. Стандартні ставки податку на доходи фізичних осіб 19 та 25 %. Використовуються стандартні вирахування на неповнолітніх дітей та витрати на страхування

Складено за: [21–32]

- неоподатковуваний дохід фізичних осіб – 30 тис. злотих (PLN) (7 тис. євро);
- ставка 12 %: доходи від 30 тис. до 120 тис. злотих (PLN) (28 220 євро) на рік;
- ставка 32%: доходи, що перевищують 120 тис. злотих (PLN) на рік [25] (див. табл. 3).

Крім прогресивного оподаткування, існують інші податки та внески, які можуть впливати на загальний розмір податкових зобов'язань: внески на соціальне страхування (ZUS) та охорону здоров'я (NFZ) є обов'язковими для всіх працюючих громадян та самозайнятих осіб, а їхній розмір залежить від доходів і типу зайнятості; місцеві податки та збори залежно від місця проживання тощо.

Словаччина. У Словаччині оподаткування малого бізнесу та приватних підприємців регулюється Законом про оподаткування доходу [28] та Законом про загальний податок на додану вартість [29].

Прибуток підприємств оподатковується за стандартною ставкою 21 %. Знижену ставку, яку можуть застосовувати мікропідприємства та приватні підприємці, встановлено на рівні 15 %.

Для підприємств із рівнем доходу до 49 790 євро запроваджено знижену ставку податку на доходи мікропідприємств на рівні 15 % з одночасним застосуванням режиму “*raušálne výdavky*”. Так, підприємці, що відповідають певному переліку видів діяльності, можуть паралельно використовувати і знижену ставку податку, і згаданий режим [30], де передбачено, що в цілях оподаткування застосовується дохід, зменшений на паушальні витрати в розмірі 60 %. Цей режим дає змогу використовувати витрати, які не потребують документального підтвердження. Підприємці мають право посила-тися на фіксований відсоток витрат без необхідності документального підтвердження. При цьому діє обмеження: ці витрати не можуть перевищувати 60 % доходу та 20 тис. євро на рік.

Підприємець може обрати один із можливих вигідних для нього способів застосування витрат, а саме: так званий режим фіксованих витрат (паушальні витрати) в розмірі 60 % загального доходу (тобто від підприємницького доходу згідно з параграфом 6 абзацу 1 та іншої самозайнятості згідно з параграфом 6 абзацу 2 Закону про оподаткування доходу [28]); фактично підтверджені витрати на основі ведення податкового обліку (параграфи 6, 11 Закону [28]).

Для підприємств, котрі визначають об'єкт оподаткування на основі документально підтверджених фактичних видатків, знижена ставка податку 15 % може застосовуватися до доходу до 100 тис. євро. При цьому підприємці не зобов'язані вести бухгалтерський облік, проте передбачено простий податковий облік доходів і витрат.

Якщо платник податку з доходами від торгівлі має інші види доходів від підприємницької діяльності протягом податкового періоду або від іншої самозайнятої діяльності, він може обрати лише один спосіб застосування податкових витрат. Це означає, що для всіх доходів (пункти 1 і 2 розділу 6

Закону про оподаткування доходу) використовується лише один метод обліку витрат, або доказові фактичні, документально підтверджені витрати, або паушальні витрати (у відсотках від загальної суми цих доходів).

Під час використання паушальних витрат підприємець зобов'язаний вести облік доходів у хронологічному порядку в розбивці, необхідній для визначення загальної суми доходу, а також облік запасів та дебіторської заборгованості. Йдеться саме про дуже простий облік доходів і витрат. У разі ведення податкового обліку платник податку не є одиницею бухгалтерського обліку і податкова декларація не містить бухгалтерської звітності, отже, платник не зобов'язаний вести бухгалтерський облік і діяти відповідно до Закону про бухгалтерський облік.

Якщо самозайнята особа використовує фіксовані витрати, до суми витрат включаються всі її витрати, крім сплачених страхових внесків та внесків, котрі вона зобов'язана сплачувати у зв'язку з отриманням доходу від підприємницької діяльності. Цей сплачений страховий внесок зменшує базу оподаткування вже після вирахування з неї паушальних витрат. Тобто до зменшеного на паушальні витрати оподатковуваного доходу додатково застосовуються, крім того, вирахування на внески на медичне і соціальне страхування, а також на дітей (неповнолітні школярі або діти до 21 року в разі навчання в університеті, коледжі тощо). Передбачено податкові пільги для сімей з дітьми, включно з відрахуваннями на утриманців та додатковими відрахуваннями на дітей залежно від їхнього віку. До отриманої таким чином бази оподаткування і використовується ставка податку. Податкова звітність подається раз на рік, до 1 квітня року, що настає за звітним. Сплата податкового зобов'язання теж відбувається раз на рік.

У Словаччині за останні роки було кілька змін у податковому законодавстві, спрямованих на зниження податкового навантаження на мікропідприємства:

- 2017 р.: запроваджено спеціальну ставку податку на прибуток для мікропідприємств з оборотом до 100 тис. євро – ставку знижено з 22 до 15 % (див. табл. 3). Це нововведення має на меті підтримку малого бізнесу та стимулювання підприємницької активності. Застосування зниженої ставки вимагає ведення бухгалтерського обліку;
- 2020 р.: для мікропідприємств тимчасово знижено ставку податку на прибуток до 15 % за умови обороту до 49 790 євро з можливістю застосувати паушальні витрати. До того стандартна ставка для всіх підприємств становила 21 %;
- 2021 р.: поріг для застосування зниженої ставки податку на прибуток збільшено до 100 тис. євро річного обороту за умови ведення бухгалтерського обліку. Цей захід став постійним і був закріплений у податковому законодавстві, що допомогло більшій кількості мікропідприємств скористатися податковими пільгами [28].

Режим фіксованих витрат (паушальні výdaje) теж зазнав певної трансформації:

- 2013 р.: запроваджено можливість використання фіксованих витрат у розмірі 40 % доходу для самозайнятих осіб та підприємців, але не більше 5040 євро на рік;
- 2017 р.: ліміт фіксованих витрат збільшено до 60 % доходу, але не більше 20 тис. євро на рік. Ця зміна істотно розширила можливості використання цього режиму і зробила його більш привабливим для малого бізнесу;
- 2021 р.: на постійній основі закріплено підвищені ліміти фіксованих витрат на рівні 60 % доходу, але не більше 20 тис. євро на рік [30].

Чехія. У Чехії з метою підтримки малого та мікробізнесу запроваджено ССО, визначену в рамках Закону про податок на доходи фізичних осіб [31; 32].

Зазвичай підприємства в Чехії підлягають оподаткуванню за стандартною ставкою податку на прибуток у 21 %. Податкова база визначається як різниця доходу і витрат, дозволених до вирахування. Проте існує можливість сплати в спрощеному режимі за ставкою в розмірі 15 % обороту за умови, що річний оборот підприємства не перевищує 2 млн крон (78 тис. євро).

Спрощений режим в Чехії ґрунтується на паушальному підході, який часто використовується для оподаткування фізичних осіб, котрі займаються підприємницькою діяльністю, з метою спрощення оподаткування й уникнення складних облікових процедур.

Згідно зі згаданим Законом про податок на доходи фізичних осіб, платником при застосуванні паушального підходу є фізична особа, яка відповідає певним критеріям, зокрема: має самостійний дохід, відповідно до встановленого переліку видів діяльності; не є платником податку на додану вартість (ПДВ) і не має обов'язку реєстрації для ПДВ; не є партнером у публічному товаристві; не є боржником у випадку, коли проти нього відкрито процедуру банкрутства.

Основні переваги паушального режиму такі:

- спрощений облік: платники податків можуть уникнути складного процесу ведення бухгалтерського обліку та податкової звітності, оскільки оподатковується лише певний відсоток їхнього доходу або витрат;
- зменшення адміністративних витрат: відсутність необхідності ведення складної бухгалтерії і податкової звітності дає змогу підприємцям зосередитися на розвитку бізнесу, а не на вирішенні складних податкових питань;
- попередження несправедливості: паушальний режим може вважатися справедливішим для підприємців із низьким рівнем доходу або малих бізнесів, оскільки вони не завжди мають ресурси для проведення складного обліку та виплати високих податків;
- підтримка малих бізнесів: застосування паушального режиму може стимулювати розвиток малих бізнесів, оскільки він робить стартапи й невеликі підприємства більш конкурентоспроможними на ринку.

Визначений дохід у рамках єдиного податку з використанням паушального режиму:

- перша група режиму єдиної ставки – дохід від самозайнятості до:
 - 1 млн чеських крон, незалежно від діяльності;
 - 1,5 млн чеських крон, якщо принаймні 75 % доходу платника податку від самозайнятості є доходом, до якого можуть бути віднесені витрати в розмірі 80 % або 60% доходу;
 - 2 млн чеських крон, якщо принаймні 75 % доходу від самозайнятості платника податку є доходом, до якого можуть бути віднесені витрати в розмірі 80 % доходу;
- друга група режиму єдиної ставки – дохід від самозайнятості до:
 - 1,5 млн чеських крон, незалежно від виду діяльності;
 - 2 млн чеських крон, якщо принаймні 75 % доходу платника податку від самозайнятості є доходом, до якого можуть бути віднесені витрати у розмірі 80% доходу або 60% доходу;
- третя група режиму єдиної ставки – дохід від самозайнятості до 2 млн чеських крон незалежно від виду самозайнятості.

Паушальний режим не передбачає документального підтвердження: платник податків може відраховувати витрати зі свого доходу на підставі узагальнених стандартів або нормативів, які встановлені законодавством та передбачені нормативно для трьох груп за доходами. Такий підхід спрощує облік і звітність для платника податків. Для цілей єдиного податку не вважається доходом від самозайнятості неоподатковуваний дохід.

Крім того, законодавством Чехії передбачено відрахування на дітей, на освіту та на охорону здоров'я. Так, розмір відрахування на дітей залежить від їх числа та віку. Наприклад, з 2023 р. розмір відрахування становить 15 204 крони на рік (близько 570 євро) на кожну дитину до 6 років та 12 600 крон на рік (близько 472 євро) на кожну дитину віком від 6 до 26 років.

Динаміка законодавчих змін у Чехії щодо застосування спрощеного режиму оподаткування для мікробізнесу:

2013 р.: запровадження можливості для самозайнятих осіб та дрібних підприємців використовувати фіксовані витрати (paušální výdaje) замість документального підтвердження всіх витрат. Це суттєво спростило податкове адміністрування й знизило адміністративні витрати для мікробізнесу;

2015 р.: встановлення ліміту для застосування фіксованих витрат у розмірі 80 % доходів для сільськогосподарських та лісогосподарських підприємців, 60 % для решти підприємців. Введення верхньої межі фіксованих витрат, на які можна зменшити податкову базу, що обмежувало розмір витрат, котрі підлягають відрахуванню;

2017 р.: зміна меж фіксованих витрат: ліміт у розмірі 80 % зберігався для сільськогосподарських та лісогосподарських підприємців, але був обмежений сумою 1,6 млн чеських крон (CZK) (63 тис. євро); для решти підприємців ліміт фіксованих витрат становив 60 % доходів, але не більше 1,2 млн CZK. Також було введено ліміт для застосування фіксованих витрат у розмірі 40 та 30 % для певних видів діяльності, з відповідними максимальними сумами у 800 тис. (31 тис. євро) та 600 тис. CZK (23 тис. євро) відповідно;

2020 р.: у зв'язку з пандемією COVID-19 було вжито тимчасових заходів, спрямованих на зниження податкового навантаження для мікробізнесу, у т. ч. збільшення лімітів для фіксованих витрат. Ці заходи допомогли підтримати малий бізнес;

2021 р.: закріплення збільшених лімітів фіксованих витрат на постійній основі. Для сільськогосподарських та лісогосподарських підприємців ліміт встановлено у 80 % від доходів (не більше 1,6 млн CZK), для решти підприємців – 60 % доходів (не більше 1,2 млн CZK), а для окремих видів діяльності – 40 та 30 % доходів (не більше 800 тис. та 600 тис. CZK відповідно) [31; 32].

Отже, основою підтримки мікропідприємств у Чехії є зниження адміністративного навантаження на малий бізнес за рахунок застосування паушальних витрат, які знижують об'єкт оподаткування.

Висновки. З проведеного аналізу випливає, що багато країн ЄС, як і Україна, застосовують ССО, єдині податки або знижені ставки для представників мікробізнесу, спрямовані на зменшення тягаря податкового адміністрування та полегшення процесу сплати податків для малих підприємств. Утім, варто зазначити, що в розглянутих країнах (Польща, Чехія та Словаччина) використовують стимулюючі податкові інструменти лише до частини представників мікробізнесу, що належать до найменших. Так, якщо розглядати наведені в табл. 3 країни, то спеціальний режим застосовується до підприємств із максимальним оборотом 100 тис. євро. (винятком є Польща, де немає обмеження за доходом при використанні “лінійного податку”), тоді як в Україні максимальний оборот для ССО дорівнює близько 220 тис. євро (див. табл. 2). Водночас європейські моделі оподаткування найменших представників мікробізнесу враховують певні соціальні аспекти, такі як застосування неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, вирахування з бази оподаткування витрат на дітей, соціальне та медичне страхування. Це свідчить про сформований більш справедливий підхід до оподаткування самозайнятих підприємців і найменших підприємств, на відміну від України, де подібні вирахування не передбачено.

На підставі проведеного аналізу практики оподаткування малого та мікробізнесу в окремих країнах ЄС, таких як Польща, Чехія та Словаччина, можна зробити висновки, що в разі трансформації оподаткування найменших підприємств у нашій країні необхідно зберегти простоту в адмініструванні й низький фінансовий тиск для найуразливіших категорій підприємців. При цьому слід урахувувати розміри економіки та виклики, які постали перед вітчизняним бізнесом. Як основні напрями трансформації ССО ми виокремили:

- зниження рівня обороту для застосування ССО;
- оподаткування мікробізнесу до рівня, зіставного із використовуваними у країнах ЄС, у діапазоні, еквівалентному 70–100 тис. євро. Це дасть змогу знизити ризики застосування ССО з метою зменшення податкового навантаження та ухилення від оподаткування малим і середнім бізнесом, що не належить до найбільш уразливої категорії;

- перегляд підходів до визначення податкової бази та підвищення рівня податкового навантаження для платників, що використовують 1-шу та 2-гу групу ССО. Сьогодні за великого обороту податкове навантаження на ці дві категорії платників становить приблизно 1–2 %, що в умовах складних бюджетних проблем у воєнний час є нераціональним;
- перегляд ставок ССО в бік збільшення податкової ефективності та справедливості. Так, доречним, на наш погляд, є застосування паушальних витрат до платників ССО з одночасним введенням обов’язкової фіксації доходів від підприємницької діяльності та коригуванням ставок оподаткування залежно від того, якого рівня деталізації податковий облік веде платник;
- запровадження ступеневого обліку для платників з різним рівнем доходу – розрахунок бази оподаткування із застосуванням: 1) паушальних витрат; 2) простих форм податкового обліку доходів та витрат, у т. ч. з використанням реєстраторів розрахункових операцій; 3) бухгалтерських записів;
- розгляд можливості врахування соціально значущих факторів, при розрахунку бази оподаткування, наприклад, наявності дітей, застосування неоподаткованого мінімуму тощо.

Список використаних джерел

1. Варналій З. С., Панасюк О. В. Аналіз діяльності суб’єктів малого підприємництва, що працюють на спрощеній системі оподаткування. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2014. № 1. С. 14–22. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_4.
2. Розвиток податкової системи України: трансформація спрощеної системи оподаткування / Т. І. Єфименко, С. А. Лондар, Ю. Б. Іванов та ін. ; ДННУ “Акад. фін. управління”. Київ, 2011. 246 с. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=453&num=2.
3. Козаченко Г. В., Воронкова А. Е., Медяник В. Ю., Назарова В. В. Малий бізнес: стійкість та компенсаторні можливості : монографія. Київ : Лібра, 2003. 328 с.
4. Малий бізнес в Україні: економіка, фінанси, бухгалтерський облік : монографія / за ред. Л. Г. Ловінської. Київ : НДФІ, 2006. 368 с.
5. Іванов Ю., Карпова В. Податкова підтримка та стимулювання підприємництва у період воєнного стану та післявоєнного відродження. *Інноваційне підприємництво: стан та перспективи розвитку* : зб. матеріалів VII Всеукр. наук.-практ. конф., 30 трав. 2022 р. / М-во освіти і науки України, М-во фінансів України, ДВНЗ “Київ. нац. екон. ун-т ім. В. Гетьмана” та ін. ; Київ : КНЕУ, 2022. С. 338–341. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ca2ba01b-f9a5-4858-99ed-35386253d830/content>.
6. Tax compliance costs for SMEs: An update and a complement – Final Report of the Expert Group / European Commission. Brussels : EC Publishing, 2022. URL: <https://data.europa.eu/doi/10.2873/180570>.
7. *Lightbound J.* Small and medium enterprises in Canada: charting a competitive future – Report of the Standing Committee on Industry and Technology. 2023. March. URL: https://www.ourcommons.ca/content/Committee/441/INDU/Reports/RP12266977/441_INDU_Rpt10_PDF/441_INDU_Rpt10-e.pdf.
8. Evans C., Hansford A., Hasseldine J., Lignier P., Smulders S., Vaillancourt F. Small business and tax compliance costs: A cross-country study of managerial benefits and tax concessions. *eJournal of Tax Research*. 2014. Vol. 12, No. 2. P. 453–482. URL: <https://ssrn.com/abstract=3727120>.
9. Annual report on European SMEs 2013/2014 – a partial and fragile recovery / European Commission. 2014. July. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2fe47dcb-9ae6-41ab-a037-a3b4d897c5ac>.

10. *Di Bella L., Katsinis A., Lagüera-González J., Odenthal L., Hell M., Lozar B.* Annual Report on European SMEs 2022/2023. 2023. URL: <https://doi.org/10.2760/028705>.
11. Towards a sustainable Europe by 2030. COM(2019)22 of 30 January 2019 / European Commission. URL: https://commission.europa.eu/document/download/3dab8f75-8c9d-4cf2-b215-d9098e69b654_en?filename=rp_sustainable_europe_30-01_en_web.pdf.
12. Project Europe 2030: Challenges and Opportunities. A report to the European Council. 2010. May. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/30776/qc3210249enc.pdf>.
13. Small business act of Europe / European Commission. 2008. URL: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008DC0394&from=EN>.
14. Commission Recommendation of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises (Text with EEA relevance) (notified under document number C(2003) 1422). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003H0361>.
15. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on establishing the Ukraine Facility / European Commission. 2023. June 20. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/dd8cd260-1897-4e37-81dc-c985179af506_en.
16. Проект Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року / Міністерство економіки України. 2024. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=-454b13bc-3503-4185-b59d-b60f6467748c&title=ProektStrategiiVidnovlennia-StalogoRozvittkuTaTsifrovoiTransformatsiiMalogoTaSerednogoPidprimnitstvaNaPeriodDo2027-Roku>.
17. Національна стратегія доходів до 2030 року : схв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.12.2023 № 1218-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2023-%D1%80#Text>.
18. План пріоритетних дій Уряду на 2024 рік : затв. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.02.2024 № 137-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2024-rik-137r-160224>.
19. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
20. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/2755-17>.
21. Podatek liniowy. Serwis informacyjno-usługowy dla przedsiębiorcy. Biznes.gov.pl. URL: <https://www.biznes.gov.pl/pl/portal/00253#3>.
22. Personal Income Tax (PIT) in Poland. *Copernic Avocats*. 2022. June. URL: <https://copernic-avocats.com/personal-income-tax-in-poland/>.
23. The Tax System in Poland: Benefits & Overview. *Eltoma Services*. 2018. October 23. URL: <https://www.eltoma-global.com/knowledge-base/the-tax-system-in-poland-benefits-overview>.
24. Ministry of Finance Republic of Poland. URL: <https://www.gov.pl/web/finance>.
25. Krajowa Administracja Skarbowa. URL: <https://www.podatki.gov.pl>.
26. Standard CIT rates. *Podatki.gov.pl*. 2021. December 13. URL: <https://www.podatki.gov.pl/en/corporate-income-tax/tax-rates/>.
27. Polish Deal 2.0 adopted key changes in the personal income tax and social security regulations / Deloitte. 2022. July 13. URL: <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/tax/articles/alerty-podatkowe/Polish-Deal-2-0-adopted-key-changes-in-the-personal-income-tax-and-social-security-regulations.html>.
28. Zákon o dani z príjmov zo 4. decembra 2003. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2003/595/>.
29. Zákon o premenách obchodných spoločností a družstiev a o zmene a doplnení niektorých zákonov z 28. júna 2023. URL: <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2023/309/>.

30. Daň z príjmov pre živnostníkov / Financial Administration of the Slovak Republic. URL: <https://www.financnasprava.sk/sk/podnikatelia/dane/dan-z-prijmov/fyzicke-osoby/zivnostnici#ZakladDaneZivnostnika>.

31. Zakonyprolidi.cz. Zákon o daních z příjmů - část první - daň z příjmů fyzických osob. URL: <https://www.zakonyprolidi.cz/obor/dane-z-prijmu>.

32. Kadlec M. Paušální daň od roku 2021. *Pohoda*. 2020. October 19. URL: <https://firmy.pohoda.sk/pro-podnikatele/uz-podnikam/pausalni-dan-od-roku-2021/>.

References

1. Varnalii, Z. S., & Panasiuk, O. V. (2014). Analysis of the activity of small business entities operating on a simplified taxation system. *Bulletin of the Academy of Labor and Social Relations of the Federation of Trade Unions of Ukraine*, 1, 14–22. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/VAPSV_2014_1_4 [in Ukrainian].

2. Iefymenko, T. I., Londar, S. L., Ivanov, Yu. B. et al. (2011). *Development of the tax system of Ukraine: transformation of the simplified taxation system*. Kyiv: SESE “The Academy of Financial Management”. Retrieved from https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=453&num=2 [in Ukrainian].

3. Kozachenko, H. V., Voronkova, A/ Ie., Medianyky, V. Yu., & Nazarova, V. V. (2003). *Small business: sustainability and compensatory opportunities*. Kyiv: Libra [in Ukrainian].

4. Lovinska, L. H. (Ed.). (2006). *Small business in Ukraine: economy, finance, accounting*. Kyiv: NDFI [in Ukrainian].

5. Ivanov, Yu., & Karpova, V. (2022). Tax support and stimulation of entrepreneurship during martial law and post-war revival. In *Innovative entrepreneurship: state and development prospects*, pp. 338–341. Kyiv: KNEU. Retrieved from <https://ir.kneu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ca2ba01b-f9a5-4858-99ed-35386253d830/content> [in Ukrainian].

6. European Commission. (2022). *Tax compliance costs for SMEs: An update and a complement – Final Report of the Expert Group*. Brussels : EC Publishing. Retrieved from <https://data.europa.eu/doi/10.2873/180570>.

7. Lightbound, J. (2023, March). *Small and medium enterprises in Canada: charting a competitive future – Report of the Standing Committee on Industry and Technology*. Retrieved from https://www.ourcommons.ca/content/Committee/441/INDU/Reports/RP12266977/441_INDU_Rpt10_PDF/441_INDU_Rpt10-e.pdf.

8. Evans, C., Hansford, A., Hasseldine, J., Lignier, P., Smulders, S., & Vaillancourt, F. (2014). Small business and tax compliance costs: A cross-country study of managerial benefits and tax concessions. *eJournal of Tax Research*, 12 (2), 453–482. Retrieved from <https://ssrn.com/abstract=3727120>.

9. European Commission. (2014, July). *Annual report on European SMEs 2013/2014 – a partial and fragile recovery*. Retrieved from <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/2fe47dcb-9ae6-41ab-a037-a3b4d897c5ac>.

10. Di Bella, L., Katsinis, A., Lagüera-González, J., Odenthal, L., Hell, M., & Lozar, B. (2023). *Annual Report on European SMEs 2022/2023*. DOI: 10.2760/028705.

11. European Commission. (2019). *Towards a sustainable Europe by 2030. COM(2019)22 of 30 January 2019*. Retrieved from https://commission.europa.eu/document/download/3dab8f75-8c9d-4cf2-b215-d9098e69b654_en?filename=rp_sustainable_europe_30-01_en_web.pdf.

12. Project Europe 2030: Challenges and Opportunities. A report to the European Council. (2010, May). Retrieved from <https://www.consilium.europa.eu/media/30776/qc3210249enc.pdf>.

13. European Commission. (2008). *Small business act of Europe*. Retrieved from <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52008DC0394&from=EN>.

14. Commission Recommendation of 6 May 2003 concerning the definition of micro, small and medium-sized enterprises (Text with EEA relevance) (notified under document

number C(2003) 1422). (2003). Retrieved from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:32003H0361>.

15. European Commission. (2023, June 20). *Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council on establishing the Ukraine Facility*. Retrieved from https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/document/download/dd8cd260-1897-4e37-81dc-c985179af506_en.

16. Ministry of Economy of Ukraine. (2024). *Project of the Strategy for recovery, sustainable development and digital transformation of small and medium-sized enterprises for the period until 2027*. Retrieved from <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=454b13bc-3503-4185-b59d-b60f6467748c&title=ProektStrategiiVidnovlennia-StalogoRozvitkuTaTsifrovoiTransformatsiiMalogoTaSerednogoPidprimnitstvaNaPeriodDo2027-Roku> [in Ukrainian].

17. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). *National income strategy until 2030* (Decree No. 1218-r, December 27). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1218-2023-%D1%80#Text> [in Ukrainian].

18. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2024). *The Government's priority action plan for 2024* (Decree No. 137-r, February 16). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/prozatverdzhennia-planu-priorytetnykh-dii-uriadu-na-2024-rik-137r-160224> [in Ukrainian].

19. Verkhovna Rada of Ukraine. (2003). *Commercial Code of Ukraine* (Act No. 436-IV, January 16). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> [in Ukrainian].

20. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Tax Code of Ukraine* (Act No. 2755-VI, December 2). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/go/2755-17> [in Ukrainian].

21. Biznes.gov.pl. (n. d.). Podatek liniowy. *Serwis informacyjno-usługowy dla przedsiębiorcy*. Retrieved from <https://www.biznes.gov.pl/pl/portal/00253#3>.

22. Copernic Avocats. (2022, June). *Personal Income Tax (PIT) in Poland*. Retrieved from <https://copernic-avocats.com/personal-income-tax-in-poland/>.

23. Eltoma Services. (2018, October 23). *The Tax System in Poland: Benefits & Overview*. Retrieved from <https://www.eltoma-global.com/knowledge-base/the-tax-system-in-poland-benefits-overview>.

24. Ministry of Finance Republic of Poland. (n. d.). Retrieved from <https://www.gov.pl/web/finance>.

25. Krajowa Administracja Skarbowa. (n. d.). Retrieved from <https://www.podatki.gov.pl>.

26. Podatki.gov.pl. (2021, December 13). *Standard CIT rates*. Retrieved from <https://www.podatki.gov.pl/en/corporate-income-tax/tax-rates/>.

27. Deloitte. (2022, July 13). *Polish Deal 2.0 adopted key changes in the personal income tax and social security regulations*. Retrieved from <https://www2.deloitte.com/pl/pl/pages/tax/articles/alerty-podatkowe/Polish-Deal-2-0-adopted-key-changes-in-the-personal-income-tax-and-social-security-regulations.html>.

28. Act on Income Tax of December 4, 2003. (2023). Retrieved from <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2003/595/>.

29. Act on Changes of Business Companies and Cooperatives and on Amendments to Certain Acts of June 28, 2023. (2023). Retrieved from <https://www.slov-lex.sk/pravne-predpisy/SK/ZZ/2023/309/>.

30. Financial Administration of the Slovak Republic. (n. d.). *Income tax for self-employed persons*. Retrieved from <https://www.financnasprava.sk/sk/podnikatelia/dane/dan-z-prijmov/fyzicke-osoby/zivnostnici#ZakladDaneZivnostnika>.

31. Income Tax Act - Part One - Personal Income Tax. (n. d.). Retrieved from <https://www.zakonyprolidi.cz/obor/dane-z-prijmu>.

32. Kadlec, M. (2020, October 19). Flat-rate tax from 2021. *Pohoda*. Retrieved from <https://firmy.pohoda.sk/pro-podnikatele/uz-podnikam/pausalni-dan-od-roku-2021/>.

Ю. Д. Радіонов

доктор економічних наук, начальник відділу забезпечення діяльності в робочих органах INTOSAI, EUROSAI та операційних програмах Європейського Союзу Рахункової палати України, Київ, Україна, radud@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1691-1090>

ДЕФІЦИТ БЮДЖЕТУ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ, НАСЛІДКИ, ШЛЯХИ ПОКРИТТЯ

Анотація. *Вступ.* Проблеми з наповненням бюджету в умовах війни є загрозливими через обмеженість фінансових ресурсів для воєнних потреб та інших важливих для країни напрямів, що зумовлює можливість втрати платоспроможності та залежність від внутрішніх і зовнішніх позик кредиторів.

Проблематика. Єдино правильним шляхом для економіки видається пошук альтернативних джерел покриття дефіциту бюджету, а також збереження балансу між рівнями позикових та непозикових надходжень, щоб у майбутньому не допустити дефолту. Цим визначаються важливість і актуальність нашого дослідження.

Мета – розкриття причин бюджетного дефіциту як у мирний час, так і в умовах війни, його наслідків, а також пошук шляхів та способів його покриття в сучасних реаліях.

Методи. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу, синтезу, групування, опису, порівняння, теоретичного узагальнення та абстрактно-логічний.

Результати. Проаналізовано причини виникнення бюджетного дефіциту протягом останніх 13 років як у мирний час, так і після повномасштабного російського вторгнення на територію України. Встановлено чинники, які впливали і тепер впливають на утворення бюджетного дефіциту. Зазначено, що дефіцит є перманентним явищем Державного бюджету України, а в умовах війни – логічним та обґрунтованим, оскільки країна, яка воює, вимушена нарощувати військово-промисловий потенціал, аби зупинити агресора. Проаналізовано рівень інфляції і державного, зовнішнього боргу України як похідної зростання бюджетного дефіциту. Запропоновано шляхи покриття бюджетного дефіциту, щоб уникнути дефолту та стабілізувати систему державних фінансів України.

Висновки. Причини виникнення бюджетного дефіциту свідчать про їх багатоаспектність і різносторонність, а навантаження на бюджетну систему посилюється порівняно з мирним часом, оскільки накладаються загрози воєнного стану. Перевищення бюджетних видатків над доходами зумовлює інфляцію національної грошової одиниці, що позначається на купівельній спроможності громадян. Повномасштабне вторгнення РФ змусило Уряд України адекватно реагувати на екзистенційні виклики і загрози, вживати надзвичайних фіскальних заходів, що різко збільшували дефіцит бюджету й державні борги та потребували застосування специфічних інструментів управління боргом. Нині ситуація контрольована, Уряд домовляється про реструктуризацію зовнішніх боргів, аби уникнути дефолту. Доцільно зосереджувати зусилля та запроваджувати дієві механізми ефективного управління держборгом з урахуванням наявних ризиків, що позитивно вплине на загальне боргове навантаження та дасть змогу оздоровити державні фінанси, гарантувати макрофінансову стабільність, здійснювати перманентний аналіз стану і пошук резервів для покриття дефіциту бюджету. Зазначене активізуватиме економічне зростання та покращить інвестиційну привабливість, попри війну.

Ключові слова: державний бюджет, дефіцит, інфляція, державний борг, кредит, запозичення, воєнний стан.

Табл. 3. Літ. 31.

Yurii Radionov

Dr. Sc. (Economics), Accounting Chamber of Ukraine, Kyiv, Ukraine, radud@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1691-1090>

BUDGET DEFICIT: CAUSES, CONSEQUENCES AND WAYS OF COVERING

Abstract. *Introduction.* Problems with filling the budget, in the conditions of war, are threatening due to the limitation of financial resources for the army needs and other areas important for the country, which affects the possibility of loss of solvency and dependence on internal and external loans from creditors.

Problem Statement. The only right way for the economy is to find alternative sources of covering budget deficit, as well as maintaining a balance between the levels of loan and non-loan receipts in order to prevent default in the future. This determines the importance and relevance of this research.

The *purpose* – revealing the causes of the budget deficit, both in peacetime and in wartime, its consequences, as well as the search for ways and means of overcoming it.

Methods. General and special methods are used: analysis, synthesis, grouping, description, comparison, theoretical generalization and abstract-logical.

Results. The causes of the budget deficit during the last thirteen years, both in peacetime and during the full-scale invasion of Russia into the territory of Ukraine, are analyzed. The factors that influenced and currently influence the formation of the budget deficit have been established. It is noted that the deficit is a permanent phenomenon of the State Budget of Ukraine, and in the conditions of war it is logical and justified, since the country at war is forced to increase its military-industrial potential in order to stop the aggressor. The level of inflation and the state and external debt of Ukraine, as a derivative of the growth of the budget deficit, is analyzed. Ways of covering the budget deficit have been worked out in order to avoid default and stabilize the system of public finances of Ukraine.

Conclusions. The causes of the budget deficit indicate their multifacetedness and versatility, and the burden on the budget system increases compared to peacetime, since threats of martial law are superimposed on peacetime problems. Exceeding budget expenditures over revenues brings about the inflation of the national monetary unit, which affects the purchasing power of citizens. The full-scale invasion of Russia forced the government of Ukraine to adequately respond to existential challenges and threats, to take extraordinary fiscal measures, which sharply increased the budget deficit and public debts and required the use of specific debt management tools. Currently, the situation is under control, the government agreed on the restructuring of external debts to avoid default. It is advisable to concentrate efforts and introduce effective mechanisms for effective management of the public debt, taking into account existing risks, which will have a positive impact on the overall debt burden and make it possible to improve public finances, guarantee macro-financial stability, to carry out a permanent analysis of the situation and to search for reserves to cover the budget deficit. This will stimulate economic growth and improve investment attractiveness despite the war.

Keywords: state budget, deficit, inflation, public debt, credit, loan, martial law.

JEL classification: H12, H61, H62, H63, H68.

Вступ. Розв'язана росією війна проти України є в Європі найбільшою за масштабами з часів закінчення Другої світової. Вона принесла незліченні людські страждання, гігантські руйнування національній економіці, завда-

ла шкоди навколишньому середовищу. Її наслідками є еміграція значної частки населення через бойові дії та постійні ракетно-дронові атаки, руйнування критичної інфраструктури, перерізання логістичних шляхів експорту вітчизняної продукції, а також загострення питання наповнення дохідної частини Державного бюджету України.

За оцінками різних експертів, уже тепер потреби в зовнішньому фінансуванні України на відбудову зруйнованого, за різними оцінками, перевищують суму в 500 млрд дол. США. Шкода та збитки, заподіяні війною, скоріше за все, зростатимуть до її завершення. Війна не лише внесла суттєві корективи в суспільне життя українців та долю кожного громадянина нашої країни, а й зумовила необхідність трансформації державних інституцій, прискорення реформ, у т. ч. в системі державних фінансів.

Загальновідомо, що стан державного бюджету, його потенціал відображає соціально-економічне становище країни та впливає на добробут громадян і взагалі існування самої держави. Тому бюджетна спроможність є фактором, котрий демонструє можливості держави, передусім у виконанні повноважень та взятих на себе зобов'язань.

Проблеми з наповненням бюджету в умовах війни є загрозливими через обмеженість фінансових ресурсів на потреби армії та інші важливі для країни напрями. А це, у свою чергу, впливає на можливість втрати платоспроможності та залежність від внутрішніх і зовнішніх позик кредиторів. У такій ситуації єдино правильним шляхом для економіки є пошук додаткових джерел покриття дефіциту бюджету, а також збереження балансу між рівнями позикових та непозикових надходжень, щоб у майбутньому не допустити дефолту. Цим визначаються важливість і актуальність нашого дослідження.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Проблеми покриття дефіциту бюджету, а також причини його виникнення є предметом наукових розвідок багатьох зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема Т. П. Богдан, А. Є. Буряченка, Л. М. Жукової, Б. Йованович, Дж. М. Кейнса, В. П. Кудряшова, В. Ф. Федосова [1–6] та ін. Проте способи подолання бюджетного дефіциту не завжди були і є успішними. Крім того, напад росії на Україну спричинив виникнення нових загроз і шоків, котрі відрізняються від умов мирного часу як у контексті формування бюджетного дефіциту, так і необхідності проведення додаткових досліджень із метою пошуку шляхів їх подолання, враховуючи екзистенційні виклики та ризики.

З огляду на викладене **метою** статті є розкриття причин бюджетного дефіциту як у мирний час, так і в умовах війни, його наслідків, а також пошук шляхів та способів його покриття в сучасних реаліях.

Методи дослідження. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу, синтезу, групування, опису, порівняння, теоретичного узагальнення та абстрактно-логічний.

Результати дослідження. Дефіцит бюджету з позиції держави є небажаним, проте найпоширенішим явищем у будь-якій країні світу. Адже це

явище є надто складним і його не можна однозначно ототожнювати з кризою в економіці чи оцінювати позитивно або негативно. Тут все залежить від стану розвитку економіки, походження дефіциту та витрачених зусиль на його покриття.

Серед учених не існує єдиної думки стосовно шкідливості чи корисності бюджетного дефіциту. Навпаки, завдяки вченню Дж. М. Кейнса та його кейнсіанській теорії, на противагу теорії представників англійської класичної школи, бюджетний дефіцит перетворився на один із інструментів сучасного державного регулювання економіки. Виходячи з цієї концепції, кожна держава обирає власну політику регулювання в бюджетній сфері на підставі наявних потреб та можливостей.

Світовою спільнотою сформовано певні теоретичні настанови, які визначають нешкідливий розмір бюджетного дефіциту за умов дотримання певних правил, а саме неперевищення витрат на обслуговування держборгу та обсяг бюджетних інвестицій. Граничний розмір дефіциту в 3 % ВВП зафіксовано у Пакті про стабільність та зростання Європейського Союзу [7], фактично ця цифра є тим умовним відсотком, який може збільшуватися. Проте важливо, щоб він не переріс у хронічний стан і не призвів до краху держави. Хоча варто визнати, що у світі існують країни, де тривалий дефіцит не завдає значної шкоди економіці.

Так, за даними Міжнародного валютного фонду (МВФ), якщо у 2019 р. дефіцит сектору загального державного управління в розвинутих країнах становив 3 % ВВП, а у країнах з ринками, що формуються, і середніми доходами – 4,6 % ВВП, то у 2020 р. дефіцит першої групи країн зріс більше ніж утричі, а другої – майже вдвічі [8].

Для України бюджетний дефіцит – це явище, яке завжди було перманентним і до війни й мало, по суті, хронічний характер. Адже держава завжди відчувала потребу в залученні додаткового фінансового ресурсу понад мобілізовані доходи на покриття всезростаючих потреб економіки, соціальної сфери, розвитку регіонів, різних галузей народного господарства тощо.

З початком повномасштабного російського вторгнення до України (24 лютого 2022 р.) багато вітчизняних підприємств припинили діяльність, а окремі з них було релоковано у безпечні місця, зокрема до Західної та Центральної України. Вказане відповідним чином позначилося на виконанні дохідної частини Державного бюджету України і спроможностях виконання бюджету за видатками.

Втрата належного обсягу надходжень валютної виручки від економічної діяльності різко позначилася на доходах бюджету, які істотно знизилися порівняно з довоєнним періодом. Це призвело до зростання дефіциту бюджету та необхідності пошуку додаткових джерел фінансування бюджетних видатків. З початку воєнних дій на покриття дефіциту бюджету щомісяця потрібно було 5 млрд дол. США.

На думку Міністра фінансів України С. М. Марченка, основним викликом перед фінансовою системою країни стало суттєве збільшення видатків на обо-

рону та водночас значне зменшення податкових надходжень. На думку Міністра, без фінансової підтримки міжнародних партнерів війна росії проти України триватиме довше і завдасть більших економічних збитків [9].

Варто підкреслити, що до повномасштабного вторгнення в системі державних фінансів України було багато проблем, які демонстрували їхню незначну ефективність, що впливало на її стабільність та дієвість. Наприклад, ідеться про недостатню регулюючу основу для впровадження реформ та інших трансформаційних змін, контролю економіки в умовах економічних перетворень. Як результат, виникали різні тіньові схеми відходу державних фінансів від намічених цілей, у т. ч. через неефективний розподіл та використання бюджетних коштів. Війна не лише загострила хронічні проблеми, а й привнесла нові виклики, пов'язані з воєнним станом.

У нових реаліях Уряд мусив переглянути й перерозподілити видатки бюджету на потреби оборони країни, а також соціальний захист і забезпечення населення. У свою чергу, громадяни вимушені були переміщатися з постійних місць проживання до безпечніших територій (*з меншою інтенсивністю обстрілів*).

Як відомо, щороку при підготовці головного фінансового документа – закону про державний бюджет на певний фінансовий рік, визначаються основні макропоказники дохідної і видаткової частин бюджету, а також рівень його дефіциту. У цьому контексті науковці й практики завжди наголошують на необхідності дотримання принципу збалансованості бюджету, тобто доходи повинні відповідати видаткам або, інакше кажучи, держава повинна споживати стільки, скільки виробляє її економіка. Проте дотримуватися цього принципу в мирний час не завжди вдавалося, а в умовах війни й поготів.

У Бюджетному кодексі України (п. 21 ст. 2) зазначається, що дефіцит бюджету – це перевищення видатків бюджету над його доходами (з урахуванням різниці між наданням кредитів з бюджету та їх поверненням) [10]. Тобто дефіцит вказує на перевищення видаткової частини бюджету над мобілізованими фінансовими ресурсами у відповідному бюджетному періоді. Причинами його виникнення є певні чинники.

Так, відомі вчені серед причин бюджетної розбалансованості виокремлюють: посилення фіскальної функції податкової системи, неефективний механізм оподаткування суб'єктів господарювання; низьку якість бюджетного планування; невпорядковану систему пільг; нераціональну структуру бюджетних витрат; надмірну тінізацію економіки, недосконалість і часту зміну бюджетного законодавства тощо [6, с. 84].

Л. М. Жукова, аналізуючи причини виникнення бюджетного дефіциту в мирний час, зазначає, що дефіцит бюджету України є вимушеним, оскільки через надто високий рівень оподаткування в майбутньому процес його підвищення є майже неможливим. Низький рівень доходів держбюджету переважно залежить від недостатньої суми доходів фізичних та юридичних осіб. Таким чином, бюджетний дефіцит походить із фінансового стану країни та суспільства взагалі [4, с. 12].

На думку окремих дослідників, глибинними причинами бюджетного дефіциту в Україні стали зниження виробництва, ефективності функціонування галузей економіки й підприємств, невважена соціально-економічна політика, що зумовили зменшення обсягів валового внутрішнього продукту і національного доходу. Це природно спричинило скорочення величини фінансових ресурсів у державі, що й позначилось на показниках бюджету у вигляді довгострокового дефіциту [4].

Якщо розглядати бюджетний дефіцит у теоретичному аспекті основних характеристик його виникнення, то можна сказати, що він виникає з різних причин. Наприклад, через спрямування бюджетних коштів у вигляді капітальних видатків на реалізацію різносторонніх програм соціально-економічного розвитку країни: будівництво мостів, шкіл, лікарень, транспортних розв'язок та інших інфраструктурних об'єктів. За таких умов зростає рівень грошового обороту, однак держава від цього в перспективі виграє через зростання національної економіки. Проте є й інші випадки виникнення дефіциту, наприклад, нераціональне збільшення витрат на громіздкий управлінський апарат або як наслідок невдалої фіскальної політики та скорочення надходжень до державного бюджету.

Міжнародний досвід переконує, що дефіцит бюджету може виникати через неефективний, нераціональний розподіл фінансових ресурсів держави. Крім того, залежно від специфіки країни на бюджетний дефіцит впливають рівень корумпованості влади, низький рівень професіоналізму чиновників, відсутність належного обсягу фінансових резервів, політичний хаос та падіння економіки через глибокі й тривалі циклічні спади, що призводять до скорочення ВВП. Можна згадати також розмиті, нечіткі пріоритети й непослідовність реалізації фінансово-економічної політики держави або ситуація в країні, де одним із найприбутковіших видів вкладень капіталу є нематеріальна сфера, тобто фінансово-кредитна та торгово-посередницька діяльність. До того ж до причин утворення бюджетного дефіциту належать і свідомі дії уряду, спрямовані на планування бюджету з відповідним рівнем дефіциту, щоб стимулювати економічне зростання або фінансування певних галузей чи сфер діяльності, аби в перспективі отримати економічну вигоду. Так, на виникнення бюджетного дефіциту впливає низький рівень ділової активності, у т. ч. через проблему старіння нації або еміграцію працездатного населення до інших країн. Останнє певною мірою стосується й України, оскільки через війну значна частка працездатного населення (близько 8 млн осіб) покинула країну. Тобто війна, техногенні катастрофи чи природні лиха є причиною утворення бюджетного дефіциту.

Л. М. Жукова наголошує, що недостатня обізнаність та поверхове уявлення щодо факторів, які зумовлюють бюджетний дефіцит, призводять до неефективних методів боротьби з цим економічним явищем, а надалі й до таких наслідків, як зниження зайнятості, реальних доходів населення та падіння національної економіки загалом. На думку автора, бюджетний дефіцит є суттєвою проблемою, яка свідчить про неспроможність держави

виконувати функції, котрі на неї покладено, що може призвести до втрати репутації на міжнародній арені. Взагалі стан бюджетного дефіциту є одним з індикаторів бюджетної безпеки і значно впливає на фінансову безпеку країни [4, с. 12].

Ми проаналізували динаміку й основні макропоказники формування Державного бюджету України за останні 13 років (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка доходів і видатків Державного бюджету України та розмір дефіциту (профіциту), млн грн

Рік	Доходи	Видатки	Профіцит (+); Дефіцит (-)
2011	314 616,9	333 459,5	-23 557,6
2012	346 054,0	395 681,5	-53 445,2
2013	339 180,3	403 403,2	-64 707,6
2014	357 084,2	430 217,8	-78 052,8
2015	534 694,8	576 911,4	-45 167,5
2016	616 274,8	684 743,4	-70 130,2
2017	793 265,0	839 243,7	-47 849,6
2018	928 108,3	985 842,0	-59 247,9
2019	998 278,9	1 072 891,5	-78 049,5
2020	1 076 016,7	1 288 016,7	-217 096,1
2021	1 296 852,9	1 490 258,9	-197 937,4
2022	1 787 395,6	2 705 423,3	-914 701,7
2023	2 671 998,0	4 014 418,1	-1 333 110,7

Складено за: [12].

Як бачимо з даних табл. 1, у 2020 р. дефіцит державного бюджету становив понад 217 млрд грн (5,18 % ВВП), високий показник дефіциту спостерігався у 2013 р. (4,45 % ВВП), 2014 р. (4,98 % ВВП). У 2021 р. дефіцит державного бюджету України дорівнював 3,63 % ВВП, тобто на 1,55 в. п. менше, ніж у 2020 р.

З початку російського вторгнення на територію України ситуація різко погіршилася. Відбулося зниження ВВП на 28,8 %, падіння експорту на 35,0 %. Касові видатки державного бюджету у 2022 р. становили 2,702 трлн грн, або 92,2 % розпису звітного періоду. Дефіцит держбюджету України дорівнював майже 915 млрд грн (див. табл. 1).

Як зазначає Т. П. Богдан, після початку повномасштабної агресії ситуація в Україні кардинально змінилася – дефіцит за 2022 р. (16,7 % ВВП) кратно перевищив середні показники розвинутих країн (4,3 % ВВП) і країн з ринками, що формуються (5,3 % ВВП) [1, с. 12].

Ситуація, аналогічна з 2022 р., повторилася у 2023 р., держбюджет було виконано з дефіцитом 1,33 трлн грн, зокрема загальний фонд – 1,36 трлн грн проти запланованого розписом дефіциту 1,83 трлн грн [13].

Відомо, що значний дефіцит бюджету призводить до необхідності більшого залучення додаткових коштів, що впливає на зростання державного боргу. Держборг спричиняє виникнення дефіциту бюджету, оскільки держава не завжди спроможна скоротити витрати до рівня фактичних надходжень. Особливо складно знизити бюджетний дефіцит в умовах воєнного стану, коли держава вимушена нарощувати видатки для забезпечення територіальної цілісності та суверенітету країни.

З урахуванням міжнародного досвіду ми проаналізували об'єктивні реалії і причини, які впливали на формування Державного бюджету України й утворення його дефіциту протягом останніх 13 років. На наш погляд, основними причинами були, зокрема:

- політична нестабільність/турбулентність у країні;
- частий вплив лобістських груп на розподіл видатків бюджету;
- високий рівень безробіття та низький рівень розвитку національної економіки;
- корумпованість влади та бездієвість економічного механізму;
- необхідність спрямування істотних обсягів фінансових ресурсів на розвиток промисловості та інших галузей тощо.

Одним із вагомих чинників, що впливає на утворення бюджетного дефіциту, є слабкий або недостатньо дієвий державний фінансовий контроль (аудит) стосовно забезпечення законного, цільового й ефективного використання бюджетних коштів.

В умовах війни питання розбудови ефективної системи державного фінансового контролю (аудиту) не зникли з порядку денного суспільних вимог. Наразі у ЗМІ час від часу висвітлюються зловживання в державних органах, з'являється інформація про корупційні схеми щодо закупівель продовольства, ремонту техніки, постачання амуніції, озброєння для Збройних Сил України (ЗСУ) тощо. Отже, питання корупції, відсутність належних механізмів підзвітності, прозорості в системі державного управління викликають занепокоєння й побоювання не лише в українського суспільства, а й у міжнародних партнерів, які від початку війни надають нам військову, гуманітарну, фінансову допомогу, у т. ч. пряму бюджетну підтримку Уряду. Зважаючи на це, усі інституції в країні, зокрема суб'єкти контролю, з 24 лютого 2022 р. перебувають у новій об'єктивній реальності, яка вимагає підвищення ефективності роботи, упровадження нових управлінських підходів і передових практик до подолання екзистенційних викликів. Щоб запобігти загрозам або належним чином відповісти на них, необхідно провести реформи в системі державного фінансового контролю (аудиту), запропонувати кращі механізми забезпечення ефективного управління державною власністю, раціонального й ефективного використання фінансових ресурсів країни [14, с. 30–31].

Нині, в умовах війни, важливою причиною виникнення бюджетного дефіциту є необхідність максимального фінансування ЗСУ та всього сектору безпеки й оборони країни, а також формування належного обсягу соціальних видатків щодо захисту населення.

Так, Державний бюджет України на 2024 р. затверджено з доходами (без трансфертів) у сумі 1768,5 млрд грн, натомість видатки вдвічі перевищують надходження і становлять 3355,0 млрд грн. Серед основних статей витрат можна згадати, наприклад, видатки на освіту – 179,1 млрд грн, охорону здоров'я – 203,4 млрд, соціальний захист – 469,4 млрд, підтримку ветеранів – 14,3 млрд, тоді як на оборону і безпеку виділено бюджетних асигнувань у сумі 1692,6 млрд грн. Таким чином, захист країни є пріоритетним напрямом бюджетної політики України. Водночас дефіцит державного бюджету дорівнює 1571,5 млрд грн.

Отже, наведені причини бюджетного дефіциту, на нашу думку, є логічними й обґрунтованими, оскільки країна, що воює, вимушена нарощувати свій військово-промисловий потенціал, аби зупинити агресора.

Покриття значного обсягу видатків бюджету потребує відповідної ресурсної бази, а у випадку її відсутності зростають фіскальні розриви між витратами й обсягом мобілізованих фінансових ресурсів. В умовах війни уряд вимушений переглядати усталені підходи мирного часу до використання механізмів та інструментів мобілізації фінансів, забезпечення обслуговування і погашення державних зобов'язань, аби подолати виклики та ризики, що виникли в новій реальності.

Ризики можна передати, наприклад, аутсорсинговій компанії, яка візьме на себе всю відповідальність за управління ними. Їх можна зменшити шляхом задіяння додаткових інструментів та механізмів або прийняти такими, як вони є. Коли ми приймаємо визначені ризики, то зобов'язані їх переглянути як на стратегічному, так і на операційному рівнях. Перегляд стратегічних ризиків дає змогу переконатися у підтвердженні правдивості висловлених припущень [15, с. 37].

Загальновідомо, що Міністерство фінансів не лише розробляє проект Державного бюджету України на певний рік, а й забезпечує контроль за його виконанням, передбачає макропоказники дефіциту бюджету та планові джерела його покриття відповідно до вимог чинного законодавства. Наприклад, здійснення зовнішніх або внутрішніх позик держави, запровадження додаткових податків або емісійне покриття дефіциту. Джерелом покриття можуть бути кошти, отримані від приватизації державного майна, секвестр бюджету тощо.

До основних наслідків бюджетного дефіциту належить зростання інфляції. Так, з початку повномасштабної війни інфляція прискорилася (до 26,6 % р/р у грудні 2022 р.), насамперед під впливом факторів пропозиції. Однак, попри цей виклик війни та високу світову інфляцію, в Україні інфляція залишилася під контролем і стабілізувалася [16].

Варто зазначити, що протягом 2022 р. споживчі ціни в Україні зазнавали потужного висхідного тиску, що призвело до різкого зростання витрат бізнесу і зниження пропозиції. Тиск глобальних процесів теж був надто потужним: у багатьох країнах інфляція досягла максимального рівня за багато років, а окремі розвинуті економіки стикнулися з двозначним темпом підвищення цін [17]. Проте в таких складних обставинах інфляційні процеси в

Україні залишалися контрольованими. Річне зростання індексу споживчих цін (ІСЦ) у IV кв. 2022 року майже не змінилося (26,6 % у грудні) і було нижчим порівняно з жовтневим прогнозом Національного банку України. Можливо, це було зумовлено фіксацією курсу гривні за зовнішньоекономічними операціями, зміцненням курсу на готівковому ринку, незмінністю тарифів на комунальні послуги та зменшенням грошового фінансування бюджету [16]. Хоча коригування офіційного обмінного курсу в липні 2022 р. і далі позначалося на цінах на непродовольчі товари, режим фіксованого обмінного курсу загалом був сприятливим для стабілізації очікувань і стримування інфляційних процесів. Зокрема, відсутній вплив обмінного курсу на ціни виробників продовжив слабшати в IV кв. 2022 р. Зростання інфляційного тиску стримувалося завдяки високій адаптивності вітчизняних суб'єктів господарювання до викликів війни та їхньою надією на деокупацію української території ЗСУ. Зокрема, у другому півріччі 2022 р. логістичні проблеми стали менш важливими як фактор цінових очікувань бізнесу. Визволення частини Херсонської області в IV кв. 2022 р. розблокувало цей регіон, що дало змогу відправляти туди більш якісні та дешеві товари з інших регіонів України. Як результат, у грудні в місячному вимірі в Херсонській області було зафіксовано дефляцію, що сприяло зменшенню розбіжності між річною інфляцією в цій області та середніми показниками по Україні. Але цей процес відбувався доволі повільно через невелику відстань до лінії фронту [16].

У 2022 р. індекс інфляції становив 126,6 %, а у 2023 р. – 105,1 %. Найменшим цей показник був у серпні 2023 р. – 98,6 %, а найвищим у березні того ж року – 101,5 % [18].

Варто визнати, що зростання дефіциту бюджету стало наслідком нарощування обсягів державного боргу. Відповідно до ст. 2 Бюджетного кодексу України, державний борг – загальна сума боргових зобов'язань держави з повернення отриманих і непогашених кредитів (позик) станом на звітну дату, що виникають унаслідок державного запозичення [10].

Під час війни Україна покривала дефіцит бюджету за рахунок запозичень. Загалом це нормальна практика будь-якої держави. У разі дефіциту бюджету та зростання державного боргу уряд може здійснювати запозичення як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку позикового капіталу. За цією ознакою державний борг поділяють на два види: зовнішній і внутрішній. До внутрішнього ринку належать запозичення державою фінансових ресурсів у суб'єктів національної економіки через механізм емісійних боргових цінних паперів. Зовнішні запозичення – це ті фінансові ресурси, здебільшого кредити, які надали Україні партнери та міжнародні організації на певних умовах (наприклад, строковості, поворотності, платності).

Щоб оцінити роль державних запозичень у покритті бюджетного дефіциту та вплив на загальні показники боргу, розглянемо їхню динаміку як до війни, так і в період активних бойових дій. За даними Міністерства фінансів України, на 31 грудня 2021 р. загальний борг України зріс порівняно з попереднім роком на 4,7 %. Проте у 2022 р., з початком повномасштабного росій-

ського вторгнення, загальний борг проти 2021 р. зріс на 52,4 %, тобто на 47,7 в. п. (табл. 2).

Таблиця 2. Динаміка державного та гарантованого державою боргу України за 2021–2023 рр., млн грн

Дата	Загальний борг	Зовнішній борг	Внутрішній борг
31.12.2021	2 671 827,6	1 560 230,0	1 111 597,6
31.12.2022	4 071 683,1	2 610 945,6	1 460 737,5
31.12.2023	5 519 483,9	3 862 987,6	1 656 496,3

Складено за: [19].

Якщо порівнювати аналогічні показники 2023 р. з 2022 р., то, як бачимо з даних табл. 2, ситуація певною мірою стабілізувалася, хоча зростання відбулося на 35,6 %, тобто менше проти 2022 р. на 16,8 в. п.

Для порівняння зазначимо, що наприкінці 2022 р. державний борг дорівнював 112,5 % ВВП у розвинутих країнах, 65,7 % ВВП у країнах з ринками, які формуються, і 78,5 % ВВП в Україні. Як підкреслює Т. П. Богдан, у розвинутих країнах розмір державного боргу за 2021–2022 рр. скоротився більше ніж на 10 % ВВП завдяки відновленню економічного зростання та “інфляційному сюрпризу” (який знецінив вартість внутрішніх боргів). На противагу цьому в країнах, що розвиваються, з 2022 р. динаміка держборгу погіршується. Така траєкторія пов’язується з девальвацією їхніх національних валют відносно долара США та підвищенням процентних ставок за новими позиками [1, с. 12].

На наш погляд, затверджена до війни постановою Кабінету Міністрів України від 09.12.2021 № 1291 Середньострокова стратегія управління державним боргом на 2021–2024 роки втратила актуальність, оскільки після нападу росії ситуація докорінно змінилася. Уряд відреагував на ситуацію, і постановою Кабінету Міністрів України від 27.10.2023 № 1117 було затверджено Середньострокову стратегію управління державним боргом на 2024–2026 роки [20]. Ця Стратегія врахувала нову реальність, пов’язану з війною: зокрема, згідно з її положеннями, у рамках наявного боргового портфеля протягом наступних чотирьох років очікуються значні піки рефінансування державного боргу. Платежі з погашення й обслуговування державного боргу становитимуть 1028 млрд грн у 2024 р., 1189 млрд грн у 2025 р. та 1184 млрд грн у 2026 р. Майже дві третини виплат припадає на облігації внутрішньої державної позики в національній та іноземній валюті. З урахуванням нещодавно погодженої програми МВФ, ключові короткострокові політичні заходи Уряду охоплюють відновлення довоєнного режиму оподаткування та уникнення заходів, які можуть підірвати дохідну базу. Такі кроки дещо компенсують вищі, ніж очікувалося, воєнні витрати. Потрясіння для бюджету, спричинені тривалою війною, можуть призвести до раптових змін потреб у фінансуванні, і стратегія управління боргом повинна бути достат-

ньо гнучкою, щоб задовольнити ці потреби, зберігаючи фіскальну та боргову стабільність. Закінчення війни зумовить збільшення дохідної бази, а також скорочення видатків, пов'язаних з війною, що сприятиме збільшенню державного бюджету.

Загалом з початку 2022 р., станом на 31 березня 2024 р., середньозважена вартість державного та гарантованого державою боргу скоротилася на 28,5 % – із 7,79 до 5,57 %, а строковість збільшилася на 60 % – з 6,27 до 10,04 року. Таким чином, попри збереження тенденції до загального здешевлення боргів України, тенденція минулих двох років на продовження термінів їх повернення у I кв. 2024 р. не збереглася. Держборг за I кв. 2024 р. зріс на 5,7 млрд дол. США, досягнувши позначки у 5,924 трлн грн (151,1 млрд дол. США). Збільшення обсягу відбулося переважно за рахунок отримання довгострокового пільгового фінансування від міжнародних партнерів. З цієї суми 71,6 % припадає на зовнішній борг (4,239 трлн грн, або 108,1 млрд дол. США), а 28,4 % – на внутрішній (1,685 трлн грн, або 43 млрд дол. США). Більша частина державного та гарантованого державою боргу України, а саме 53,8 %, складається з пільгових позик, отриманих від міжнародних фінансових організацій (далі – МФО) та урядів інших країн. Значну частку також мають цінні папери, випущені на внутрішньому (27,4 %) і зовнішньому (16 %) ринку. Решта 2,8 % боргу припадає на позики від комерційних банків та інших фінансових установ. У валютній структурі державного та гарантованого державою боргу найбільшу частку становить євро (33,2 %), далі йдуть долар США (26,3 %), гривня (25,9 %) та спеціальні права запозичення (10,8 %). Решта 3,8 % боргу номінована в інших валютах, таких як фунт стерлінгів, канадський долар та японська єна. Протягом 2023 р. державний та гарантований державою борг України збільшився на 33,9 млрд дол. США [21].

Протягом квітня 2024 р. сума боргу збільшилася у гривневому еквіваленті на 86,17 млрд грн та на 0,47 млрд дол. США у доларовому еквіваленті. У квітні Україна отримала 1,6 млрд дол. США допомоги – другий транш від ЄС у рамках перехідного фінансування за програмою Ukraine Facility. На обслуговування та погашення державного боргу витрачено 885 млн дол. США, з яких 674 млн дол. США – обслуговування та погашення боргу перед Європейським Союзом; 162 млн дол. США – обслуговування та погашення боргу перед Світовим банком. Як свідчать дані Міністерства фінансів, нині держборг зростає переважно внаслідок збільшення довгострокового пільгового фінансування від міжнародних партнерів. Більшу частину боргу України становлять позики, одержані від МФО та урядів інших країн [22].

Існує тісний взаємозв'язок між розмірами бюджетного дефіциту і державного боргу. Так, бюджетний дефіцит збільшує державний борг, а зростання боргу, у свою чергу, потребує додаткових витрат бюджету на його обслуговування і збільшує бюджетний дефіцит [23]. За таких обставин виникає боргова циклічність: бюджетний дефіцит – державні запозичення – державний борг – платежі за боргом – бюджетний дефіцит [6, с. 84].

У зв'язку з цим важливим завданням управління боргом держави, з огляду на сучасні реалії, має стати забезпечення боргової стабільності, упередження втрати платоспроможності країни, покращання структури боргових зобов'язань у контексті умов залучення коштів. Доцільно продовжувати орієнтуватись на підтримку демократичних країн, а також МФО – МВФ, Світового банку та ін.

За даними МВФ, Україна увійшла до лідерів, які мають найбільшу заборгованість перед Фондом (табл. 3). Лише Аргентина із сумою заборгованості в 41,7 млрд дол. США випереджає Україну і посідає перше місце в цьому списку. Україна, як бачимо з табл. 3, посідає друге місце із сумою боргу – 13,84 млрд дол. США.

Таблиця 3. Кредитна заборгованість країн перед МВФ, млрд дол. США

Місце	Країна	Заборгованість
1	Аргентина	41,7
2	Україна	13,84
3	Єгипет	13,6
4	Еквадор	8,5
5	Пакистан	8,4
6	Ангола	3,9
7	Колумбія	3,7
8	Кенія	3,4
9	Гана	3,05
10	Кот-д'Івуар	3,04

Складено за: [24].

Значний рівень зовнішніх запозичень впливає на рівень зовнішнього державного боргу та посилює залежність України від умов, які висувають зовнішні кредитори. Наприклад, у 2024 р. наша країна потребує зовнішніх запозичень на суму 41,0 млрд дол. США, а тому не може відмовитися від цієї практики, щоб зберегти маневрену політику управління держборгом.

Залучення коштів на основі державних запозичень має здійснюватися з дотриманням вимог боргової стійкості. За визначенням спеціалістів МВФ, державний борг є стійким, коли його рівень характеризується низькими темпами пролонгації за умов утримання достатнього потенціалу зростання [25, с. 4].

Переважну частину коштів із зовнішніх джерел отримано не із зарубіжних ринків капіталу, а у формі фінансової допомоги (що надається за умов запозичень) від зарубіжних партнерів і донорів України. Для проведення таких операцій упроваджено (за підтримки світової спільноти) особливі механізми залучення ресурсів з міжнародних фінансових ринків, яке МФО здійснюють для надання допомоги Україні. До них належать фінансова до-

помога від іноземних партнерів через механізми запозичень (кредити або державні боргові цінні папери), а також кошти з міжнародних фінансових ринків, котрі залучаються за умов надання гарантій від іноземних партнерів (щодо інвестицій у державні боргові цінні папери України) [5, с. 43].

Нещодавно було повідомлено, що 1 серпня 2024 р. закінчується термін “кредитних канікул” відповідно до угоди, укладеної два роки тому Урядом України з кредиторами про тимчасове припинення виплат за боргом. Це означає, що без нової угоди країні доведеться витратити і без того дефіцитні кошти на погашення боргів або оголошувати дефолт.

Якщо подивитися на структуру державного боргу, то вона не настільки негативна, як може здатися. Близько чверті становлять внутрішні запозичення, половина з яких – довгострокові борги Уряду перед Національним банком. Міністерству фінансів України вдається без проблем рефінансувати й решту внутрішніх боргів, позичаючи в банків та інших кредиторів кошти для їх погашення й обслуговування. Ще майже половина боргів – зобов'язання перед МФО та країнами-партнерами. Зазвичай ці кредити дешеві, довгі й надаються на пільгових умовах. Крім того, офіційні кредитори погодилися не стягувати платежі за наданими кредитами до 2027 р. Щоправда, ця домовленість не поширюється на МВФ, борг перед яким країна продовжує повною мірою обслуговувати. Реальну загрозу становить зовнішній комерційний борг – заборгованість за єврооблігаціями, які вільно обертаються на західних фінансових ринках. Крім того, Україна прагне реструктурувати євробонди, випущені “Укренерго” та Укравтодором, адже на них поширюється державна гарантія. Якщо ці компанії не зможуть обслуговувати зобов'язання, то цей тягар впаде на плечі Уряду. Саме щодо цієї частини держборгу нині тривають переговори про реструктуризацію, і саме за нею держава (та відповідні держкомпанії) може зазнати дефолту. За даними Міністерства фінансів, у серпні – вересні потрібно заплатити держателям єврооблігацій 154 млрд грн процентів, а також погасити 55 млрд грн боргів. В умовах, коли Уряд не може знайти 500 млрд грн для фінансування війни, виплата ще понад 200 млрд грн комерційним кредиторам видається нездійсненною місією. Тому держава намагається домовитися з кредиторами про реструктуризацію. Вона передбачатиме списання частини боргів, продовження їхніх строків та зменшення процентних платежів за зобов'язаннями, які залишаться. Крім того, проведення реструктуризації належить до зобов'язань, котрі Україна взяла в межах співпраці з МВФ. Фонд є своєрідним посередником на переговорах, адже саме на його макроекономічному прогнозі має будуватися майбутня угода про реструктуризацію. Хоча остаточного варіанта такої угоди ще немає, відомо, що вона повинна відповідати певним цілям, які заклав МВФ. Наразі їх дві: співвідношення боргу і ВВП не повинне перевищувати 82 % у 2028 р. та 65 % – у 2033 р.; чиста потреба у фінансуванні (сума обсягу нових запозичень для покриття дефіциту бюджету та видатків на обслуговування боргу) не має перевищувати 8 % ВВП протягом 2028–2033 рр. [26].

Прем'єр-міністр України Д. А. Шмигаль заявив 22 липня 2024 р., що досягнуто принципових домовленостей з Комітетом власників єврооблігацій України. На думку Прем'єр-міністра України, це важливий етап процесу реструктуризації боргу, що дасть змогу зекономити 11,4 млрд дол. США на його обслуговуванні протягом наступних трьох років та 22,75 млрд – до 2033 р. Він зазначив, що можна буде вивільнити ресурси на нагальні потреби: оборону, соціальний захист та відновлення. Водночас Програма співробітництва України з МВФ передбачає проведення двоетапної реструктуризації зовнішнього боргу – у 2024 і 2026 рр. [27].

Президент України підписав Закон України “Про внесення змін до розділу VI “Прикінцеві та перехідні положення” Бюджетного кодексу України”, який надає Кабінету Міністрів України право вводити мораторій на виплати за зовнішнім державним боргом до 1 жовтня 2024 р. У цьому Законі містяться дві головні норми, які:

- дозволяють Уряду взяти гарантований державою борг колишнього Укравтодору в “периметр” державного боргу і здійснити його реструктуризацію (йдеться про серію єврооблігацій 2021 р. на загальну суму 700 млн дол. США плюс проценти);
- надають право Уряду тимчасово призупинити виплати за зовнішнім державним боргом у разі потреби. Фактично, якщо офіційної домовленості щодо реструктуризації не буде досягнуто до 10 серпня, коли настає строк купонних виплат за одним із випусків державних єврооблігацій з погашенням у 2026 р.

Підкреслимо, що схоже технічне рішення було вже використано у 2015 р., коли після прийняття Закону “Про особливості здійснення правочинів з державним, гарантованим державою боргом та місцевим боргом” у травні Україна досягла принципових домовленостей з інвесторами наприкінці серпня й оголосила про завершення операції в листопаді.

Раніше Міністерство фінансів заявляло, що державний борг України з 2022 р. став дешевшим в 1,4 раза та збільшив строковість в 1,6 раза. Така динаміка пов'язана зі зростанням довгострокового пільгового фінансування від міжнародних партнерів [28].

Позитивна роль зовнішнього боргу полягає в тому, що він сприяє забезпеченню стійкості фінансової системи країни в умовах воєнного стану, виконанню Урядом усіх соціальних та економічних зобов'язань. Звичайно, використання запозичених коштів має бути раціональним та ефективним. Негативна роль зовнішнього боргу полягає в тому, що він потребуватиме від держави спрямування значної частини коштів бюджету на погашення зовнішніх запозичень. Наслідками накопичення державного боргу країни можуть бути перекидання податкового навантаження на майбутні покоління, втрата політичної незалежності країни, а також погіршення її боргової стійкості [29].

В Україні, попри те, що у 2020 р. створено Агентство з управління державним боргом, фактично його досі не існує, а ці функції виконує Міністерство

фінансів України. Крім того, регулювання заборгованості здійснюють такі установи, як Національний банк та Державна казначейська служба.

Надзвичайно важливим є пошук шляхів ефективного управління боргом, а також способів покриття дефіциту бюджету. Звісно, у тих умовах, у яких нині перебуває Україна, ніхто у світі дотепер не перебував, тому й немає відповідного досвіду. Але, складні обставини іноді дають можливість по-новому розглянути проблему і знайти нові можливості для її вирішення.

На думку Б. Йованович та Т. П. Богдан, з огляду на тривалість бойових дій, руйнування економіки, зовнішня допомога є дуже важливою для покриття дефіциту бюджету. Країни ЄС та інші донори мають узгодити свою допомогу з українськими програмами відновлення та їх бюджетним фінансуванням. Крім того, зовнішні партнери України повинні тісно координувати свої пріоритети та ресурси на підтримку наступних цілей – посилення бюджетного потенціалу України для фінансування національної програми реконструкції, бюджетних програм, що фінансуються за рахунок донорської допомоги, і саме зовнішні донори повинні їх контролювати [2, с. 10].

А. Є. Буряченко, А. А. Болдова, Н. В. Москаленко зазначають, що до головних способів покриття дефіциту бюджету України під час воєнного стану необхідно віднести: перегляд країнами-партнерами боргових зобов'язань України з розробленням програм реконструкції зовнішнього боргу та їх частковою реструктуризацією; розширення дотаційних можливостей країнами ЄС для малого й середнього бізнесу; розроблення програм для відновлення енергетичної, транспортної та виробничої інфраструктури, що фінансувалися б міжнародними організаціями та країнами-донорами [3].

Слушною є пропозиція В. П. Кудряшова щодо поступової (планомірної) заміни зовнішнього фінансування внутрішнім. Необхідно також упроваджувати підходи стосовно зменшення ресурсу, отриманого у формі допомоги зарубіжних партнерів, на залучення коштів з міжнародного фінансового ринку. Важливого значення набувають питання використання інших механізмів мобілізації ресурсу до держбюджету, зокрема таких як заморожування, арешт активів агресора в різних країнах з подальшим їх передаванням Україні з метою компенсації збитків, спричинених війною [5, с. 45].

Одним зі способів вирішення проблеми дефіциту бюджету є скорочення видатків, проте під час війни це неможливо. До того ж фінансовий ресурс та загалом потенціал фінансового простору агресора переважає можливості України в кілька разів, а вести ефективні бойові дії в таких умовах складно. Не розв'язує проблеми й емісія, оскільки випуск незабезпечених грошей лише розкручує маховик інфляції. Крім того, емісійні кошти Національного банку України, відповідно до положень Бюджетного кодексу України (ч. 2 ст. 15) [10] не можуть бути джерелом фінансування дефіциту. Отже, у цій ситуації Уряду, на нашу думку, варто розраховувати на пошук власних резервів, зокрема завдяки продажу цінних паперів та запровадженню неемісійних методів, у т. ч. перегляд політики видатків і підвищення ефективності використання обмежених фінансових ресурсів.

Ефективність державного фінансового контролю (аудиту) визначається дієвістю й успішністю функціонування його суб'єктів, котрі входять до єдиної, цілісної системи, яка функціонує в країні, її спроможністю впливати на учасників бюджетного процесу, вчасно виявляти бюджетні порушення, приховані ознаки шахрайства, корупції, виправляти прогалини в законодавстві, запобігати неефективному розподілу і використанню бюджетних коштів [14, с. 32–33]. Як видається, доцільно також запровадити податкові канікули для бізнесу з метою створення в країні в найближчі два – три роки міцної, фундаментально-фінансової бази для збільшення надходжень до бюджету.

У період воєнного стану, на наш погляд, доволі складно, проте надзвичайно важливо з метою покриття дефіциту бюджету здійснювати постійний пошук резервів і збільшувати надходження до дохідної частини бюджету за рахунок здійснення внутрішніх та зовнішніх позик. У цьому контексті актуальне впровадження виваженої податкової політики шляхом створення таких умов для суб'єктів господарювання, які б не ускладнювали, а навпаки, спрощували ведення бізнесу. Також потрібно започаткувати програми стимулювання ділової активності населення. Щодо розпорядників бюджетних коштів, то слід посилити фінансову дисципліну, особливо в аспекті дотримання ними вимог бюджетного законодавства, своєчасності й повноти розрахунків з бюджетом. Варто суттєво скоротити фінансування управлінського апарату та інших менш важливих нині бюджетних програм і проектів, насамперед довгострокових. Як у мирний час, так і у воєнний період необхідно постійно здійснювати моніторинг та аналіз недоліків і проблем бюджетного законодавства, а також причин виникнення бюджетних порушень. На цій основі треба розробляти дієві механізми удосконалення нормативно-правового забезпечення з метою підвищення ефективності бюджетного процесу, прозорості й підзвітності всієї бюджетної системи країни, що позитивно вплине на фінансову стабільність.

Взагалі доречно було би переорієнтуватися на внутрішні позики, випуск ОВДП, забезпечити якісну приватизацію об'єктів державної власності, що є дієвим засобом подолання дефіциту бюджету в умовах війни. Також актуальне посилення контролю за раціональним розподілом бюджетних видатків, ефективністю використання обмежених фінансових ресурсів на пріоритетних цілях воюючої країни.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило актуальність вивчення проблеми бюджетного дефіциту, зокрема його покриття як у мирний час, так і в умовах воєнного стану, оскільки війна не лише загострила хронічні проблеми, а й привнесла нові виклики. Аналіз причин виникнення бюджетного дефіциту вказує на їх багатоаспектність і різносторонність. Встановлено, що навантаження на бюджетну систему збільшується, адже на проблеми мирного часу накладаються загрози воєнного стану і вирішити проблему дефіциту бюджету набагато складніше через певну обмеженість доступу до світового ринку капіталу тощо. Водночас перевищення бюджетних видатків

над доходами спричиняє інфляцію національної грошової одиниці, що позначається на купівельній спроможності громадян.

Повномасштабне вторгнення росії змусило Уряд України адекватно реагувати на екзистенційні виклики і загрози, вживати надзвичайних фінансальних заходів, що різко збільшували дефіцит бюджету й державні борги та потребували застосування специфічних інструментів управління боргом.

Наразі ситуація контрольована, Уряд домовляється про реструктуризацію зовнішніх боргів, аби уникнути дефолту. Тому надалі доцільно зосереджувати зусилля й запроваджувати дієві механізми ефективного управління держборгом з урахуванням наявних ризиків, що позитивно вплине на загальне боргове навантаження та дасть змогу оздоровити державні фінанси, гарантувати макрофінансову стабільність, здійснювати перманентний аналіз стану і пошук резервів для покриття дефіциту бюджету. У цьому контексті важливо також реформувати систему державного фінансового контролю (аудиту), аби підвищити ефективність використання державних фінансів та результативність бюджетної політики. Зазначене активізуватиме економічне зростання й покращить інвестиційну привабливість, попри війну, яка вже третій рік триває в Україні.

Список використаних джерел

1. Богдан Т. П., Богдан І. В. Бюджетні дефіцити і державний борг України під впливом шоків пандемії та повномасштабної агресії. *Фінанси України*. 2023. № 5. С. 7–29. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2023.05.007>.
2. Jovanović B., Bogdan T. Public Expenditure and Tax Policy for the Post-War Reconstruction of Ukraine. *WIIW Policy Notes and Reports*. 2023. No. 69. URL: <https://wiiw.ac.at/public-expenditure-and-tax-policy-for-the-post-war-reconstruction-of-ukraine-dlp-6573.pdf>.
3. Буряченко А., Болдова А., Москаленко Н. Фінансування дефіциту державного бюджету: маневреність у контексті управління державним боргом. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 53. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-31>.
4. Жукова А. М., Шабалдас Н. В. Вплив бюджетного дефіциту на фінансову безпеку країни. *Інвестиції: практика та досвід*. 2021. Вип. 23. С. 11–16. URL: <https://doi.org/10.32702/2306-6814.2021.23.11>.
5. Кудряшов В. П. Управління бюджетними операціями в умовах війни. *Економіка України*. 2024. № 6 (751). С. 26–48. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2024.06.026>.
6. Бюджетна система / за наук. ред. В. М. Федосова, С. І. Юрія. Київ : ЦУЛ ; Тернопіль : Екон. думка, 2012. 871 с.
7. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/commission/index_en.
8. A Fair Shot. Fiscal Monitor / International Monetary Fund. 2021. April. URL: <https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2021/03/29/fiscal-monitor-april-2021#Full%20Report>.
9. С. Марченко для Wall Street Journal: Підтримка міжнародних партнерів пришвидшує перемогу України / Урядовий портал. 2022. 15 серп. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/serhii-marchenko-dlia-wall-street-journal-pidtrymka-mizhnarodnykh-partneriv-pryshvydshuie-peremohu-ukrainy>.
10. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text>.

11. Янів Л. М., Зінченко О. А. Проблеми дефіциту державного бюджету України і шляхи їх розв'язання. *Вісник Дніпропетровського університету. Сер.: Менеджмент інновацій*. 2016. Вип. 6. С. 144–153. URL: <https://doi.org/10.15421/191615>.

12. Боярчук Т. Дефіцит держбюджету України за 2023 рік сягнув трильйона, – Мінфін. *LB.ua*. 2024. 2 січ. URL: https://lb.ua/economics/2024/01/02/591877_defitsit_derzhbyudzhetu_ukraini_2023.html.

13. Зведений бюджет України / Мінфін. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/>.

14. Радіонов Ю. Д. Роль державного фінансового контролю (аудиту) в управлінні економікою. *Економіка України*. 2024. № 8. С. 29–50. URL: <https://doi.org/10.15407/economuukr.2024.08.029>.

15. Радіонов Ю. Д. Методологічні засади дослідження управління ризиками. *Фінанси України*. 2023. № 12. С. 27–44. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2023.12.027>.

16. Inflation Report. January 2023 / National Bank of Ukraine. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q1_en.pdf?v=4.

17. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>.

18. Грубіна А. Економіка посилюється? Який індекс інфляції в Україні за 2023 рік – детально. *Вікна*. 2024. 26 січ. URL: <https://vikna.tv/dlia-tebe/novyny-ukrayiny/indeks-inflyacziyi-2023-dani-za-rik/#:~:text=%D0%92%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%20%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%8F%D1%86%D1%96%D1%97,%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%96%20%E2%80%94%20101%2C5%25>.

19. Державний борг України / Міністерство фінансів України. URL: <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/>.

20. Про затвердження Середньострокової стратегії управління державним боргом на 2024–2026 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 27.10.2023 № 1117. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-serednostrokovoi-strategii-upravlinnia-derzhavnym-borhom-na-20242026-roky-1117-271023>.

21. В І кварталі держборг продовжив дешевшати для України, але став більш “коротким”. *Delo.ua*. 2024. 13 трав. URL: <https://delo.ua/finance/v-i-kvartali-derzborg-prodovziv-desevsati-dlya-ukrayini-ale-stav-bils-korotkim-432231/>.

22. Держборг України перевищив психологічну позначку. *Gazeta.ua*. 2024. 28 трав. URL: https://gazeta.ua/articles/economics/_derzborg-ukrayini-perevischiv-psihologichnu-roznachku/1182537.

23. Небава М. І. Теорія макроекономіки / Вінниц. держ. техн. ун-т. Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2005. 536 с.

24. Total IMF Credit Outstanding Movement / International Monetary Fund. URL: <https://www.imf.org/external/np/fin/tad/balmov2.aspx?type=TOTAL>.

25. Staff Guidance Note for Public Debt Sustainability Analysis in Market-Access Countries / International Monetary Fund. *Policy Papers*. 2013. Iss. 040. URL: <https://doi.org/10.5089/9781498341844.007>.

26. Вінокуров Я. Україна на межі дефолту. Чи зможе уряд реструктуризувати борги. *Економічна правда*. 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/07/10/716428/>.

27. Україна домовилася з власниками єврооблігацій щодо реструктуризації боргу – Денис Шмигаль. *Укрінформ*. 2024. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3887648-ukraina-domovilasa-z-vlasnikami-evroobligacij-sodo-restrukturizacii-borgu-smigal.html>.

28. Гера Л. Володимир Зеленський підписав закон про мораторій на виплати за державним боргом. 2024. URL: <https://trueua.info/news/zelenskij-pidpisav-zakon-pro-moratorij-na-viplati-za-derzhavnim-borgom>.

29. Козлов В. П. Роль державного зовнішнього боргу у формуванні Державного бюджету України в умовах воєнного стану. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 58. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-58-71>.

30. Радіонов Ю. Д. Формування видатків бюджету : монографія. Київ: Київ. нац. торг.- екон. ун-т, 2019. 616 с. URL: <http://doi.org/10.31617/m.knute.2019-449>.

31. Радіонов Ю. Д. Напрями реформ і соціально-економічного розвитку України в період післявоєнного відновлення. *Економіка України*. 2023. № 11. С. 3–26. URL: <https://doi.org/10.15407/economyukr.2023.11.003>.

References

1. Bohdan, T., & Bohdan, I. (2023). Budget deficits and public debt of Ukraine under the shocks of pandemic and military aggression. *Finance of Ukraine*, 5, 7–29. DOI: 10.33763/finukr2023.05.007 [in Ukrainian].

2. Jovanović, B., & Bogdan, T. (2023). Public Expenditure and Tax Policy for the Post-War Reconstruction of Ukraine. *WIIW Policy Notes and Reports*, 69. Retrieved from <https://wiiw.ac.at/public-expenditure-and-tax-policy-for-the-post-war-reconstruction-of-ukraine-dlp-6573.pdf>.

3. Buriachenko, A., Boldova, A., & Moskalenko, N. (2023). Financing the state budget deficit: maneuverability in the context of state debt management. *Economy and Society*, 53. DOI: 10.32782/2524-0072/2023-53-31 [in Ukrainian].

4. Zhukova, L., & Shabalda, N. (2021). The impact of the budget deficit on the financial security of Ukraine. *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, 23, 11–16. DOI: 10.32702/2306-6814.2021.23.11 [in Ukrainian].

5. Kudryashov, V. (2024). Budget operations management in wartime. *Economy of Ukraine*, 67 (6 (751)), 26–48. DOI: 10.15407/economyukr.2024.06.026 [in Ukrainian].

6. Fedosov, V. M., & Yuriy, S. I. (Eds.). (2012). *Budget system*. Kyiv: TsUL: Ternopil: Economic thought [in Ukrainian].

7. European Commission. (n. d.). Retrieved from https://ec.europa.eu/commission/index_en.

8. International Monetary Fund. (2021, April). *A Fair Shot. Fiscal Monitor*. Retrieved from <https://www.imf.org/en/Publications/FM/Issues/2021/03/29/fiscal-monitor-april-2021-Full%20Report>.

9. Government Portal. (2022, August 15). *S. Marchenko for the Wall Street Journal: The support of international partners accelerates Ukraine's victory*. Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/news/serhii-marchenko-dlia-wall-street-journal-pidtrymka-mizhnarodnykh-partneriv-pryshvydshuie-peremohu-ukrainy> [in Ukrainian].

10. Verkhovna Rada of Ukraine. (2010). *Budget Code of Ukraine* (Act No. 2456-VI, July 7). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text> [in Ukrainian].

11. Yaniv, L. M., & Zinchenko, O. A. (2016). The problems of the deficit of the state budget of Ukraine and the ways of their solving. *European Journal of Management Issues*, 24 (6), 144–153. DOI: 10.15421/191615 [in Ukrainian].

12. Boiarchuk, T. (2024, January 2). The deficit of the state budget of Ukraine for 2023 reached one trillion, - the Ministry of Finance. *LB.ua*. Retrieved from https://lb.ua/economics/2024/01/02/591877_defitsit_derzhbyudzhetu_ukraini_2023.html [in Ukrainian].

13. Minfin. (2024). *Consolidated budget of Ukraine*. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/budget/cons/> [in Ukrainian].

14. Radionov, Y. (2024). Role of public financial control (audit) in economic management. *Economy of Ukraine*, 67 (8 (753)), 29–50. DOI: 10.15407/economyukr.2024.08.029 [in Ukrainian].

15. Radionov, Yu. (2023). Methodological principles of risk management research. *Finance of Ukraine*, 12, 27–44. DOI: 10.33763/finukr2023.12.027 [in Ukrainian].

16. National Bank of Ukraine. (2023). *Inflation Report. January 2023*. Retrieved from https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2023-Q1_en.pdf?v=4.

17. State Statistics Service of Ukraine. (n. d.). Retrieved from <http://www.ukrstat.gov.ua/> [in Ukrainian].

18. Hrubina, A. (2024, January 26). Is the economy strengthening? What is the inflation index in Ukraine for 2023 - in detail. *Vikna*. Retrieved from <https://vikna.tv/dlia-tebe/novyny-ukrayiny/indeks-inflyaciyi-2023-dani-za-rik/#:~:text=%D0%92%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D0%B3%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D1%96%D0%BD%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%20%D1%96%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%8F%D1%86%D1%96%D1%97,%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%BD%D1%96%20E2%80%94%20101%2C5%25> [in Ukrainian].

19. Ministry of Finance of Ukraine. (n. d.). *State debt of Ukraine*. Retrieved from <https://index.minfin.com.ua/ua/finance/debtgov/> [in Ukrainian].

20. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2023). *On the approval of the Medium-Term Strategy for State Debt Management for 2024-2026* (Decree No. 1117, October 27). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-serednostrokovoi-stratehii-upravlinnia-derzhavnym-borhom-na-20242026-roky-1117-271023> [in Ukrainian].

21. Delo.ua. (2024, May 13). *In the 1st quarter, the national debt continued to decrease in price for Ukraine, but it became more "short"*. Retrieved from <https://delo.ua/finance/v-i-kvartali-derzborg-prodovziv-desevsati-dlya-ukrayini-ale-stav-bils-korotkim-432231/> [in Ukrainian].

22. Gazeta.ua. (2024, May 28). *The State Debt of Ukraine exceeded the psychological mark*. Retrieved from https://gazeta.ua/articles/economics/_derzhborg-ukrayini-perevischiv-psiologichnu-poznachku/1182537 [in Ukrainian].

23. Nebava, M. I. (2005). *Theory of macroeconomics*. Vinnytsia: UNIVERSUM-Vinnytsia [in Ukrainian].

24. International Monetary Fund. (2024). *Total IMF Credit Outstanding Movement*. Retrieved from <https://www.imf.org/external/np/fin/tad/balmov2.aspx?type=TOTAL> [in Ukrainian].

25. International Monetary Fund. (2013). Staff Guidance Note for Public Debt Sustainability Analysis in Market-Access Countries. *Policy Papers*, 040. DOI: 10.5089/9781498341844.007.

26. Vinokurov, Ya. (2024). Ukraine is on the verge of default. Will the government be able to restructure the debts. *Economic truth*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/publications/2024/07/10/716428/> [in Ukrainian].

27. Ukrinform. (2024). *Ukraine agreed with the owners of Eurobonds on debt restructuring - Denys Shmyhal*. Retrieved from <https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3887648-ukraina-domovilasa-z-vlasnikami-evroobligacij-sodo-restrukturizacii-borgu-smigal.html> [in Ukrainian].

28. Hera, L. (2024). *Volodymyr Zelenskyi signed the law on the moratorium on payments for the state debt*. Retrieved from <https://trueua.info/news/zelenskij-pidpisav-zakon-promoratorij-na-viplati-za-derzhavnim-borgom> [in Ukrainian].

29. Kozlov, V. (2023). The role of state external debt in the formation of the state budget of Ukraine under the conditions of the marital state. *Economy and Society*, 58. DOI: 10.32782/2524-0072/2023-58-71 [in Ukrainian].

30. Radionov, Yu. (2019). *Formation of budget expenditures*. Kyiv: KNTEU. DOI: 10.31617/m.knute.2019-449 [in Ukrainian].

31. Radionov, Y. (2023). Directions of reforms and socio-economic development of Ukraine in post-war recovery period. *Economy of Ukraine*, 66 (11 (744), 3–26. DOI: 10.15407/economyukr.2023.11.003 [in Ukrainian].

С. М. Аржевітін

доктор економічних наук, професор,
професор кафедри банківської справи
та страхування Київського національного
економічного університету
імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна,
arzhevitin.s.m@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4419-886X>

А. О. Дробязко

кандидат економічних наук,
радник дирекції НДФІ ДННУ
“Академія фінансового
управління”, Київ, Україна,
adrobyazko@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0453-0709>

О. С. Борщук

аспірант НДФІ ДННУ
“Академія фінансового
управління”, Київ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3960-6240>

**ФАКТОРИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СТАБІЛЬНОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ
В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Анотація. *Вступ.* У статті розглянуто результати діяльності банків за 2023 р., їхній внесок у стабільність економіки в період повномасштабної агресії проти України. порушено проблемні питання інституційного розвитку банківської системи, які потрібно терміново вирішувати для відновлення економіки.

Проблематика. Здійснено аналіз підходів до стратегії регулювання грошового обігу в країні. Наведено розрахункові дані, які дають змогу фахівцям порівняти фінансові результати кластерів банків: за участю держави в капіталі, банків іноземних фінансових груп та банків з приватним капіталом.

Мета – дослідження ефективності роботи банків за участю держави в капіталі у 2023 р., порівняння отриманих результатів із показниками банків приватного сектору, в т. ч. за участю іноземного капіталу, та формулювання пропозицій стосовно подальшого інституційного розвитку й законодавчого забезпечення в умовах посилення вимог до фінансової безпеки.

Методи. Використано загальнонаукові й спеціальні методи: аналізу, синтезу, групування, опису, порівняння, теоретичного узагальнення та абстрактно-логічний.

Результати. Проаналізовано динаміку зміни ресурсної бази банків за коштами юридичних і фізичних осіб, а також кредитних та інвестиційних портфелів у контексті макроекономічної політики, які впливали на розвиток банків у 2023 р. Підкреслена важливість відновлення співпраці Уряду з міжнародними фінансовими організаціями у 2024 р.

Висновки. Запропоновано інституційні зміни в розвитку БДК з метою збільшення капіталізації цього сектору і залучення на ринок іноземного капіталу в прямі інвестиції банківського сектору. В статті доводиться, що фінансова безпека України має спиратися на прозорий в управлінні сектор банків за участю держави в капіталі, які повинні мати довгострокову стратегію розвитку поряд із прозорим механізмом оцінювання якості роботи менеджменту.

Ключові слова: банківська система України, банки за участю держави в капіталі, грошовий обіг, трансмісійний механізм, кредитування економіки, банк реконструкції та розвитку.

Рис. 3. Табл. 3. Літ. 12.

Stanislav Arzhevitin

Dr. Sc., Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine, arzhevitin.s.m@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4419-886X>

Anatolii Drobiazko

Ph. D. (Economics), SESE "The Academy of Financial Management", Kyiv, Ukraine, adrobayzko@ukr.net
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0453-0709>

Oleksandr Borschuk

SESE "The Academy of Financial Management", Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3960-6240>

FACTORS ENSURING THE STABILITY OF MONEY CIRCULATION UNDER MARTIAL LAW

Abstract. Introduction. The article examines the results of banks activities for 2023, their contribution to the stability of the economy during the period of full-scale aggression against Ukraine. Problematic issues of the institutional development of the banking system were raised, which must be urgently resolved for the economic recovery of the economy.

Problem Statement. The analysis of approaches to the strategy of regulating money circulation in the country was carried out. Estimated data are presented that allow specialists to compare the financial results of clusters of banks: with the participation of the state in the capital, banks of foreign financial groups and banks with private capital. The *purpose* is to study the efficiency of banks with state participation in the capital in 2023, to compare the obtained results with the indicators of private sector banks, including those with the participation of foreign capital, and to formulate proposals for further institutional development and legislative support in conditions of increased requirements for financial security.

Methods. General scientific and special methods are used: analysis, synthesis, grouping, description, comparison, theoretical generalization and abstract-logical.

Results. The dynamics of changes in the resource base of banks at the expense of legal entities and individuals, as well as credit and investment portfolios in the context of macroeconomic policy, which influenced the development of banks in 2023, were analyzed. The importance of resuming government cooperation with international financial organizations in 2024 was emphasized.

Conclusions. Institutional changes in the development of the banks with the participation of the state in the capital are proposed in order to increase the capitalization of this sector and to attract foreign capital to the market for direct investment in the banking sector. The article proves that the financial security of Ukraine should be based on a transparent management sector of banks with state participation in the capital, which should have a long-term development strategy along with a transparent mechanism for assessing the quality of management work.

Keywords: banking system of Ukraine, banks with state participation in the capital, money circulation, transmission mechanism, lending to the economy, bank of reconstruction and development.

JEL classification: E52, E58, G21, G28.

Вступ. Найбільший після Другої світової війни збройний конфлікт на Європейському континенті у 2023 р. набрав обертів. Майже всі регіони України зазнавали постійних ракетних ударів та атак безпілотних літальних апаратів. Мільйони сімей стали вимушеними переселенцями, щодня надходили новини про руйнування промислових і цивільних об'єктів у всіх регіонах країни. У цих непростих умовах фінансова система України підтвердила свою інституційну спроможність, дала змогу жителям країни безперебійно користуватися банківськими сервісами та накопиченнями.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Основні теоретичні проблеми ефективності роботи інститутів фінансового сектору розглянуто у фундаментальних монографіях “Фіскальна та монетарна безпека національної економіки” і “Фінанси інституційних секторів економіки України” за редакцією Т. І. Єфименко [1; 2]. Чинники впливу монетарної політики на результати роботи банківської та фінансової системи розкрито у працях С. О. Корабліна, О. М. Шарова, Є. О. Бублика [3–6]. Результати роботи банківської системи України напередодні воєнної агресії та у перший рік війни розглянуто у статтях [7–9]. Стратегія розвитку банків за участю держави в капіталі викладена у постановах Кабінету Міністрів України [10–12]. Джерелом фактичної інформації щодо розвитку банківської системи є офіційний сайт Національного банку України (розділ “Статистика”).

Мета статті – дослідження ефективності роботи банків за участю держави в капіталі у 2023 р., порівняння отриманих результатів із показниками банків приватного сектору, в т. ч. за участю іноземного капіталу, та формулювання пропозицій стосовно подальшого інституційного розвитку й законодавчого забезпечення в умовах посилення вимог до фінансової безпеки.

Методи дослідження. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу, синтезу, групування, опису, порівняння, теоретичного узагальнення й абстрактно-логічний.

Результати дослідження

Макроекономічні умови функціонування банківського сектору

Повномасштабна російська агресія, що розпочалася у 2022 р., є ключовим негативним екзогенним фактором впливу на економіку України. Якщо у попередні економічні кризи (1998, 2008, 2014 рр.) вітчизняна банківська система поглиблювала негативні зовнішні фактори впливу на економіку, то у 2022–2023 рр. виступила стабілізатором усієї економічної системи, насамперед не допустила паніки серед клієнтів, забезпечила можливості оперативного розпорядження грошовими ресурсами, запропонувала нові зручні сервіси. Це дало змогу суб’єктам господарювання накопичувати кошти у грошових резервах (матеріальні ресурси в цих умовах зберігати було небезпечно), а фізичним особам – у банківських заощадженнях. За оцінками регулятора, у 2023 р. банківський сектор перебував у доброму стані – характеризувався капіталізацією, ліквідністю, прибутковістю, майже не залежав від зовнішніх ринків капіталів. Попри всі труднощі, банківська система показала за результатами 2023 р. високоприбуткову діяльність. Значною мірою прибутковість забезпечувалася за рахунок інвестицій у державні цінні папери (рис. 1). Саме це спонукало законодавців в пошуках ресурсів покриття дефіциту державного бюджету в період війни підвищити ставки на прибутки банківської системи на період 2023–2025 рр. Інструментами фіскальної політики було виправлено помилки монетарної політики, яка спричинила стимули для високих доходів банків за збереження вільної ліквідності (в депозитних сертифікатах НБУ, в розміщенні коштів на коррахунках в іноземних банках чи в ОВДП), а не для відновлення кредитування економіки.

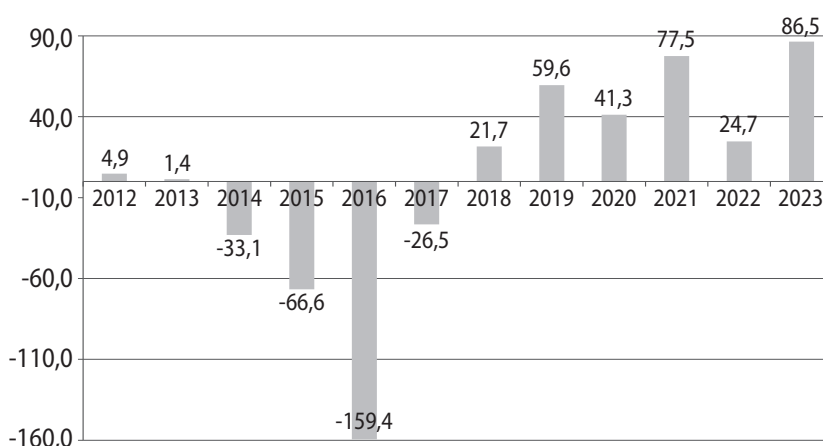

Рис. 1. Динаміка фінансового результату банківської системи за 2012–2023 рр., млрд грн

Побудовано за даними Національного банку України (URL: <http://www.bank.gov.ua>).

Станом на 1 січня 2024 р. на ринку працювали 63 банки, з них 27 з іноземним капіталом, у т. ч. 19 зі 100-відсотковим іноземним капіталом, 5 – за участю держави в капіталі (далі – БДК). За класифікацією НБУ, 14 банків належали до дочірніх установ іноземних банківських структур. За 2023 р. регулятор вивів з ринку чотири малі за розміром приватні банки, а Сенса Банк (попередня назва Альфа-Банк), котрий належав російським олігархам, був націоналізований. За фінансовими результатами сім банків показали від’ємний результат.

Після падіння реального ВВП у перший рік війни (за 2022 р. на 29,1 %), за попередніми даними, за 2023 р. економіка зросла на 5,7 %. Індекс споживчих цін за 2022 р. зріс до 26,6 %, у 2023 р. інфляція споживчого ринку уповільнилась до 5,1 %. Після підвищення облікової ставки НБУ з 10 до 25 % у 2022 р. регулятор знизив цей ключовий показник ціни грошей до 15 % у 2023 р. З початком воєнного стану НБУ відійшов від довоєнної політики інфляційного таргетування до політики фіксованого курсу, що позитивно вплинуло на стабільність фінансового ринку в цілому на початку повномасштабної війни. Великий торговельний дисбаланс і дефіцит бюджету 2023 р. фінансувався переважно за рахунок міжнародних донорів. Але, ще маючи великий дефіцит торговельного балансу, НБУ у 2023 р. перейшов до політики керованого обмінного курсу, що дало змогу підтримувати курс гривні в діапазоні 36,6–38,6 грн/дол. США протягом року. Відношення державного боргу до ВВП погіршилось із 51 % на кінець 2021 р. (до повномасштабної війни) до 85 % на кінець 2023 р. Але оскільки партнери підтримали Україну довгостроковими ресурсами, щорічні виплати за боргами найближчими роками порівняно з 2023 р., за попередніми розрахунками, залишаться на цьому рівні.

За 2023 р. грошовий агрегат “грошова маса” (M2) грудень до грудня змінився з 2500,5 млрд до 3066,4 млрд грн (22,6 %), тоді як грошовий агрегат “гроші поза банками” (M0) збільшився з 666,1 млрд до 716,2 млрд грн (7,5 %). Таким чином, частка готівкових грошей поза банками у грошовій масі змен-

шилась із 26,6 до 23,3 % за рахунок збільшення безготівкового обігу, що вказує на поліпшення якості електронних сервісів для обігу грошей у країні. Банківська система України у 2022–2023 рр. в умовах повномасштабної російської агресії забезпечила грошовий обіг в країні, а також дала можливість громадянам використовувати накопичення у гривні за межами країни. Система повною мірою виконувала розрахункову функцію для фізичних і юридичних осіб, але зменшила свої можливості як кредитор реального сектору економіки. Збільшення коштів юридичних і фізичних осіб у банках є основною складовою зростання агрегату М2 (грошова маса). Приріст грошової маси за рік на 22,6 % (як результат монетарної політики) не корелює зі зменшенням інфляції до 5,1 % (реакція реального сектору). Цю диспропорцію можна пояснити пригніченістю попиту. Тому НБУ, очікуючи посилення інфляційного тиску у 2024 р., не поспішає зменшувати облікову ставку до поточного інфляційного рівня.

Основні результати роботи банківської системи за 2023 р.

Основні річні зміни, які формують динаміку агрегату М2, наведено в табл. 1. За 2023 р. кошти юридичних осіб зросли більше ніж на 40 %, фізичних осіб – на 16 %. Саме збільшення ресурсної бази банків за рахунок юридичних осіб (на 379,1 млрд грн) та фізичних осіб (150,7 млрд грн) забезпечило високу ліквідність банківської системи у 2023 р.

Довіра до влади у грошовому аспекті з боку населення вимірюється напрямом грошових потоків. Так, за 2023р. кошти фізичних осіб у банках зросли більше ніж на 114 млрд грн, 250 млн дол. США та 180 млн євро. На краще змінилася тенденція зі строковістю – понад половину приросту в гривні залишків становлять строкові вкладення. Результати року показали те, що банківська система користується довірою в людей. Приріст коштів мав місце в 43 банках, відплив у 21 банківській установі, серед яких чотири, котрі втратили ліцензію на ведення банківського бізнесу. У БДК сконцентровано 64,6 % коштів населення. Однак темпи приросту коштів фізичних осіб у сегменті приватних банків були більшими переважно за рахунок вищих ставок. Серед лідерів ринку із залучення коштів фізичних осіб слід відзначити ПриватБанк, Ощадбанк, Універсал (Моно) банк, ПУМБ, УкрСиббанк, Укрексімбанк, Сенс-Банк, А-банк, Південний.

І якщо збільшення гривневих залишків коштів у системі можна пов'язувати зі зростанням розрахунків із заробітної плати, то збільшення валютних залишків коштів свідчить про повернення під час війни довіри до держави загалом з боку фізичних осіб.

Бізнес працює у складних умовах. Якщо раніше матеріальні резерви доцільно було тримати в запасах матеріальних ресурсів на складах, то нині при постійних руйнуваннях складських приміщень унаслідок ворожих атак збільшилися залишки у грошових коштах у банках. Так, за 2023 р. кошти юридичних осіб у банках зросли більше ніж на 305 млрд грн, 850 млн дол. США та 450 млн євро. Збільшення коштів юридичних осіб мало місце у 52 банках, відплив – у 15.

Таблиця 1. Динаміка приросту коштів юридичних і фізичних осіб

Банк	Кошти СГ та НФУ						Кошти фізичних осіб					
	01.01.2023			01.01.2024			01.01.2023			01.01.2024		
	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %
За всіма банками	942 713,5	100,0	40,2	1 321 896,6	100,0	40,2	933 552,8	100,0	16,1	1 084 280,7	100,0	16,1
ПриватБанк	130 327,4	13,8	20,7	157 329,3	11,9	20,7	333 937,1	35,8	17,2	391 514,0	36,1	17,2
Ощадбанк	62 415,5	6,6	74,5	108 892,8	8,2	74,5	166 734,8	17,9	13,0	188 332,6	17,4	13,0
Укрексімбанк	92 224,6	9,8	62,3	149 635,8	11,3	62,3	32 699,9	3,5	15,7	37 849,7	3,5	15,7
Укргазбанк	79 628,0	8,4	50,3	119 651,3	9,1	50,3	32 128,1	3,4	4,5	33 586,6	3,1	4,5
Сенс-Банк	18 180,4	1,9	160,4	47 342,8	3,6	160,4	42 981,7	4,6	11,2	47 797,5	4,4	11,2
За державними банками	382 775,9	40,6	52,3	582 851,9	44,1	52,3	608 481,6	65,2	14,9	699 080,4	64,5	14,9
Райффайзен Банк Аваль	85 598,3	9,1	14,5	98 018,1	7,4	14,5	57 247,8	6,1	4,7	59 923,9	5,5	4,7
УкрСиббанк	56 927,0	6,0	35,8	77 296,6	5,8	35,8	36 046,7	3,9	16,2	41 882,2	3,9	16,2
Креді Агріколь	48 893,6	5,2	47,6	72 179,3	5,5	47,6	14 598,5	1,6	22,4	17 862,8	1,6	22,4
ОТП Банк	52 491,1	5,6	6,4	55 872,9	4,2	6,4	25 128,4	2,7	3,0	25 871,6	2,4	3,0
Сітібанк	44 768,1	4,7	25,4	56 125,2	4,2	25,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
Кредобанк	20 682,7	2,2	47,1	30 425,0	2,3	47,1	12 137,9	1,3	32,0	16 016,0	1,5	32,0
Прокредит	14 371,3	1,5	30,4	18 734,4	1,4	30,4	9 653,7	1,0	14,5	11 050,6	1,0	14,5
ІНГ Банк Україна	10 799,4	1,1	91,8	20 710,7	1,6	91,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
Правекс-Банк	5 158,9	0,5	14,1	5 884,0	0,4	14,1	3 052,0	0,3	6,2	3 240,2	0,3	6,2
Піреус Банк	3 323,6	0,4	48,9	4 948,8	0,4	48,9	1 291,4	0,1	25,3	1 618,4	0,1	25,3
СЕБ корпорат.	4 365,1	0,5	55,8	6 801,8	0,5	55,8	22,0	0,0	-27,2	16,0	0,0	-27,2
Дойче Банк ДБУ	4 734,3	0,5	20,2	5 690,7	0,4	20,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
Кредитвест	949,4	0,1	40,3	1 331,7	0,1	40,3	232,1	0,0	44,7	335,8	0,0	44,7

Закінчення табл. 1

Банк	Кошти СГ та НФУ						Кошти фізичних осіб					
	01.01.2023			01.01.2024			01.01.2023			01.01.2024		
	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %
Кредит Європа	583,9	0,1	12,9	659,0	0,0	0,0	33,6	0,0	0,0	19,9	0,0	-40,7
За іноземними банківськими групами	353 646,5	37,5	28,6	454 678,3	34,4	28,6	159 444,2	17,1	16,4	177 837,6	16,4	11,5
ПУМБ	52 119,2	5,5	51,2	78 827,9	6,0	51,2	38 046,3	4,1	4,4	47 551,2	4,4	25,0
Універсал	20 101,8	2,1	44,8	29 106,0	2,2	44,8	49 214,6	5,3	6,0	65 027,3	6,0	32,1
Південний	24 413,3	2,6	12,5	27 472,5	2,1	12,5	11 408,4	1,2	1,4	15 200,9	1,4	33,2
TASCOMBANK	13 934,4	1,5	33,0	18 526,4	1,4	33,0	10 937,9	1,2	1,0	10 790,8	1,0	-1,3
Банк Восток	12 135,0	1,3	59,2	19 319,7	1,5	59,2	4 903,2	0,5	0,5	5 490,1	0,5	12,0
A-БАНК	2 726,0	0,3	71,6	4 679,0	0,4	71,6	11 853,8	1,3	1,4	15 680,4	1,4	32,3
Кредит Дніпро	12 655,7	1,3	7,5	13 598,8	1,0	7,5	3 650,9	0,4	0,4	4 874,1	0,4	33,5
Акордбанк	7 085,7	0,8	81,3	12 843,8	1,0	81,3	2 910,4	0,3	0,6	6 628,4	0,6	127,7
Марфін Банк	6 342,8	0,7	98,0	12 558,0	1,0	98,0	3 129,0	0,3	0,3	3 725,9	0,3	19,1
Глобус	4 370,2	0,5	113,9	9 349,8	0,7	113,9	1 839,8	0,2	0,2	2 682,3	0,2	45,8
Альянс	3 527,6	0,4	97,4	6 962,9	0,5	97,4	2 329,5	0,2	0,2	2 414,1	0,2	3,6
МІБ	4 423,7	0,5	111,0	9 333,2	0,7	111,0	673,0	0,1	0,1	839,7	0,1	24,8
За приватними банками	206 291,1	21,9	37,8	284 366,4	21,5	37,8	165 627,0	17,7	19,1	207 362,7	19,1	25,2

Складено за даними Національного банку України (URL: <http://www.bank.gov.ua>).

Розподіл коштів за кластерами (БДК – 44,1 %, міжнародні банківські групи – 34,4 %, приватні банки – 21,5 %) є рівномірнішим за рахунок якості сервісів. Так, іноземні банки більше обслуговують міжнародні операції клієнтів, БДК орієнтовані на урядові програми, у т. ч. за компенсацією кредитних ставок 5-7-9 %. Найбільше залишки коштів юридичних осіб зросли в Укрексімбанку, Ощадбанку, Укргазбанку, Сенс-Банку, ПУМБ, ПриватБанку, Креді Агріколь, УкрСиббанку, Райффайзен Банку Аваль, Сітібанку, ІНГ Банку Україна, Кредобанку, Універсалі, Банку Восток. Як бачимо, бізнес більше довіряє свої кошти БДК та дочірнім банкам з іноземним капіталом.

Слід зазначити, що після жорсткої критики у 2020–2021 рр. НБУ у 2022–2023 рр. зменшив підтримку ліквідності банків через інструмент рефінансування. Портфель кредитів рефінансування НБУ зменшився за 2022 р. з 95,6 млрд до 38,1 млрд грн, а у 2023 р. – до 2,5 млрд грн. Таким інструментом станом на 1 січня 2024 р. користувалися тільки шість банків. Це пов'язано з високою ціною грошей (обліковою ставкою), що пропонує НБУ банкам порівняно з депозитними ринковими ставками.

Істотно зменшилися залишки заборгованості українських банків за позиками від міжнародних фінансових організацій. За два роки війни, за балансовими даними, – із 45,9 млрд до 39,4 млрд грн, і це з урахуванням девальвації гривні за цей період. Тобто загальна заборгованість українських банків перед іноземними партнерами за довгостроковими кредитними лініями перебуває на рівні 1 млрд дол. США. Попит на ресурси від українських резидентів до іноземних структур зменшився.

Аналіз динаміки кредитного портфеля юридичних і фізичних осіб засвідчує системну кризу банківського сектору, яка розпочалася задовго до 2022 р. Якщо у 2007 р. обсяг кредитів для реального сектору економіки становив 75 % ВВП, то через низку криз у 2022 р. він знизився до 19,9 %, а у 2023 р. – до 15,7 % ВВП. Має місце системне зменшення надання банківським сектором кредитного ресурсу реальному сектору економіки. Це відбувається за умов програм урядової підтримки, які зменшують процентне навантаження для позичальників у пріоритетних галузях економіки. Тобто Кабінет Міністрів України виступає прямим учасником трансмісійного механізму грошового обігу, зменшуючи вплив облікової ставки НБУ на грошовий ринок. І якщо не враховувати його вплив на ситуацію на грошовому ринку, то перспективи кредитування були б ще гіршими. У табл. 2 наведено основні результати кредитної активності банків за 2023 р.: за кредитами фізичних осіб спостерігався приріст портфеля, а портфель кредитів юридичних осіб продовжив тенденцію на зменшення.

Збільшення кредитного портфеля банків фізичних осіб мало місце в 16 установах, у 46 кредитний портфель зменшився. Банки іноземних фінансових груп не кредитують фізичних осіб – позичальників. Кредитування в цьому сегменті відбувається переважно за рахунок розвитку електронного продажу лімітів на використання пластикових карт за зарплатними проектами. У такий спосіб фізичних осіб здебільшого кредитували ПриватБанк,

Таблиця 2. Найбільші кредитні портфелі юридичних та фізичних осіб банківської системи

	Кредити юридичних осіб (з процентами, без резервів)				Кредити фізичних осіб (з процентами, без резервів)				
	01.01.2023		01.01.2024		01.01.2023		01.01.2024		Темп, %
	Обсяг, млн грн	Частка, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	
За всіма банками	826 184,4	100,0	802 262,5	100,0	209 944,3	100,0	222 589,7	100,0	6,0
ПриватБанк	198 715,7	24,1	207 666,7	25,9	55 173,1	26,3	70 961,8	31,9	28,6
Ощадбанк	91 788,2	11,1	94 279,9	11,8	16 330,7	7,8	19 523,1	8,8	19,5
Укресімбанк	101 976,0	12,3	93 618,6	11,7	1 630,4	0,8	1 641,5	0,7	0,7
Укргазбанк	71 927,6	8,7	69 046,9	8,6	5 715,0	2,7	6 766,1	3,0	18,4
Сенс-Банк	35 429,7	4,3	31 089,0	3,9	27 198,1	13,0	24 324,7	10,9	-10,6
За державними банками	499 837,1	60,5	495 701,1	61,8	106 047,3	50,5	123 217,2	55,4	16,2
Райффайзен Банк Аваль	64 642,7	7,8	57 743,8	7,2	6 787,3	3,2	6 354,6	2,9	-6,4
УкрСиббанк	15 374,5	1,9	12 107,3	1,5	5 027,2	2,4	3 459,7	1,6	-31,2
Креді Агріколь	29 302,1	3,5	24 289,2	3,0	4 428,8	2,1	3 773,6	1,7	-14,8
ОТП Банк	31 533,6	3,8	27 545,3	3,4	7 464,9	3,6	5 393,8	2,4	-27,7
Стібанк	7 528,5	0,9	2 769,1	0,3	24,3	0,0	20,6	0,0	-15,2
Кредобанк	8 432,4	1,0	10 403,8	1,3	6 515,9	3,1	4 103,6	1,8	-37,0
Прокредит	22 552,5	2,7	20 725,7	2,6	327,5	0,2	239,8	0,1	-26,8
ІНГ Банк Україна	7 857,1	1,0	6 423,1	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0	
Правекс-Банк	2 596,2	0,3	1 180,4	0,1	1 426,8	0,7	1 105,1	0,5	-22,5
Піреус Банк	2 412,9	0,3	1 917,6	0,2	7,2	0,0	5,0	0,0	-30,2
СЕБ корпорат	399,0	0,0	18,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
Дойче Банк ДБУ	698,5	0,1	200,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	

Закінчення табл. 2

Банк	Кредити юридичних осіб (з процентами, без резервів)						Кредити фізичних осіб (з процентами, без резервів)					
	01.01.2023			01.01.2024			01.01.2023			01.01.2024		
	Обсяг, млн грн	Частка, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Обсяг, млн грн	Темп, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Обсяг, млн грн	Частка, %	Темп, %	
Кредитвест	1 144,1	0,1	1 026,4	0,1	-10,3	10,2	0,0	0,1	0,0	-99,5		
Кредит Європа	239,5	0,0	115,8	0,0	-51,7	4,0	0,0	2,0	0,0	-49,0		
За іноземними банківськими групами	194 713,5	23,6	166 465,7	20,7	-14,5	32 023,9	15,3	24 457,9	11,0	-23,6		
ПУМБ	40 915,6	5,0	46 478,0	5,8	13,6	18 312,6	8,7	12 996,5	5,8	-29,0		
Універсал	3 341,9	0,4	3 978,4	0,5	19,0	25 473,4	12,1	35 031,8	15,7	37,5		
Південний	19 233,9	2,3	20 046,8	2,5	4,2	201,9	0,1	177,4	0,1	-12,1		
ТАСКОМБАНК	13 065,9	1,6	13 440,5	1,7	2,9	4 073,1	1,9	3 395,3	1,5	-16,6		
Банк Восток	9 124,9	1,1	9 816,3	1,2	7,6	113,4	0,1	173,2	0,1	52,8		
А-БАНК	1 962,0	0,2	1 975,4	0,2	0,7	8 333,1	4,0	10 247,8	4,6	23,0		
Кредит Дніпро	4 400,7	0,5	4 750,9	0,6	8,0	1 196,8	0,6	971,8	0,4	-18,8		
Акордбанк	1 445,7	0,2	1 080,2	0,1	-25,3	323,4	0,2	308,0	0,1	-4,7		
Марфін Банк	4 462,6	0,5	5 733,4	0,7	28,5	312,7	0,1	244,7	0,1	-21,7		
Глобус	1 074,8	0,1	1 091,8	0,1	1,6	1 380,9	0,7	1 142,6	0,5	-17,3		
Альянс	5 385,9	0,7	4 653,9	0,6	-13,6	82,0	0,0	195,6	0,1	138,4		
МІБ	1 599,1	0,2	1 885,2	0,2	17,9	34,0	0,0	26,1	0,0	-23,3		
За приватними банками	131 633,7	15,9	140 095,7	17,5	6,4	71 873,0	34,2	74 914,6	33,7	4,2		

Складено за даними Національного банку України (URL: <http://www.bank.gov.ua>).

Універсал Банк, Ощадбанк, А-банк, Укргазбанк. Масові іпотечні ринкові програми (виняток eОселя), або автокредитування є скоріше штучним продуктом, ніж конкуренцією за клієнта. Однак, попри ризики війни, сумарний кредитний портфель банків фізичних осіб зріс на 14,5 млрд грн. Незначні залишки від валютного кредитування минулих років продовжували скорочуватися. Активність у кредитуванні зросла у другій половині 2023 р.

Незважаючи на зусилля Уряду щодо підтримки кредитування юридичних осіб за програмами 5-7-9 %, цей сегмент банківського бізнесу продовжував зменшуватися. Кредитний портфель скоротився на 8,6 млрд грн, 530 млн дол. США та 170 млн євро. У розрізі банків кредитний портфель збільшився у 28 банків, зменшився у 37 банківських установах. У 2023 р. найбільше зростання кредитного портфеля юридичних осіб показали ПриватБанк, ПУМБ, Львів, Кредобанк, МТБ, Південний, КІБ, Банк Восток. В експертному середовищі відбувається дискусія щодо впливу рівня облікової ставки НБУ на приріст темпів кредитування. З огляду на нормативні вимоги регулятора банки за нинішніх умов спрямували приплив ліквідності від клієнтів переважно на безризикові операції – купівлю облігацій внутрішньої державної позики, кореспондентські рахунки в іноземних банках та депозитні сертифікати НБУ.

Загалом на падіння кредитної активності вплинули і результати “банкопаду” 2014–2016 рр., і посилення вимог регулятора до інсайдерського кредитування, і судова практика ФГВФО щодо менеджменту збанкрутілих банків, і незадовільне обслуговування кредитів позичальниками в умовах російської агресії з 2014 р., і відсутність програм державного страхування заставного майна позичальників за збройної агресії, що триває. Заробляти на кредитуванні банкам стало небезпечно. І це за умови, що ринок корпоративних цінних паперів майже відсутній. Якість роботи банків як трансмісійного монетарного механізму перерозподілу вільної ліквідності в інвестиційні ресурси погіршується. Кредитують здебільшого БДК, переважно за програмами 5-7-9 %, де держава бере на себе частину процентних витрат позичальників і надає гарантії.

Основними ринками активності банків у період збройної агресії є державні цінні папери (ОВДП) і депозитні сертифікати (ДС) НБУ. Так, сумарний портфель ОВДП за 2023 р. зріс із 483,1 млрд до 653,9 млрд грн (35,4 %), портфель ДС НБУ – з 457,5 млрд до 621,6 млрд грн (35,9 %). Але слід мати на увазі, що ДС НБУ – це короткостроковий інструмент підтримки ліквідності (до 2 тижнів), тоді як ОВДП зазвичай має довгостроковий термін обігу (рік і більше). І якщо кредитний портфель у гривні юридичних осіб протягом 2023 р. перебував на рівні 457–432 млрд грн (–5,5 %), то інвестиції в урядові цінні папери приносили банкам основні доходи й збільшилися понад удвічі (рис. 2).

Зазначимо основні напрями розподілу ліквідності. По-перше, зросли вкладення в державні облігації на 200 млрд грн. Цей ресурс на дві третини припадав на БДК. По-друге, експоненціально зросли вкладення в ДС НБУ – з 66 млрд до 621 млрд грн, обслуговування цих ресурсів дорого коштувало

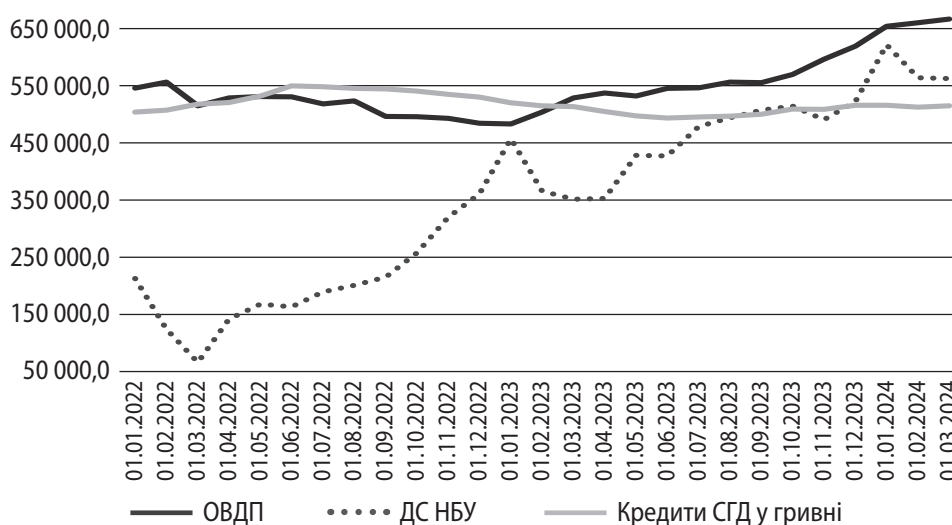

Рис. 2. Порівняльна динаміка портфельів ОВДП, депозитних сертифікатів НБУ та кредитного портфеля юридичних осіб у гривні у 2013–2024 рр., млн грн

Побудовано за даними Національного банку України (URL: <http://www.bank.gov.ua>).

НБУ, за що його піддавали критиці. По-третє, зміна правил резервування банками залучених коштів у клієнтів призвела до збільшення залишків із 65 млрд до 223 млрд грн. По-четверте, поза увагою залишилися вкладення банків на коррахунках в іноземних банках – зміна з 4,7 млрд до 8,7 млрд дол. США. Тобто в умовах війни банки додатково вивели з внутрішнього обігу 4,0 млрд дол. США на рахунки іноземних партнерів.

Частка простроченої заборгованості на балансах банків є доволі високою. Вона становить 37,4 % загального кредитного портфеля (44,1 % корпоративного кредитного портфеля). Хоча банківську систему нині характеризує високий рівень ліквідності, значна частка простроченої заборгованості погіршує показники стійкості банківських установ і звужує поле їхньої кредитної активності за новими кредитами. В умовах повномасштабного вторгнення рівень кредитних ризиків істотно зріс. Цей фактор вимагає можливості швидко позбавляти баланси банків непрацюючих кредитів і водночас не підводити під судові справи керівників банків та позичальників, котрі фізично втратили джерело доходу через бойові дії. Тільки так банки зможуть наважитись кредитувати за воєнного стану виробничі підприємства й інноваційні стартапи. Терміново потрібно організувати банк (або компанію з управління активами), який би забрав негативно класифіковані активи на свій баланс, а банкам передати цінні папери власної емісії, за якими регулятор встановив фіксоване резервування.

Рисунок 3. показує, що держава стала головним клієнтом банківської системи. У загальних процентних доходах за 2023 р. із 304,5 млрд грн доходи від ОВДП становлять 67,3 млрд грн, а від ДС НБУ – 91,1 млрд грн, разом 52,0 %. Найбільш надійними партнерами у 2023 р. для Міністерства фінансів України є БДК, частка ОВДП у них по системі дорівнює 73,7 %. Цей клас-

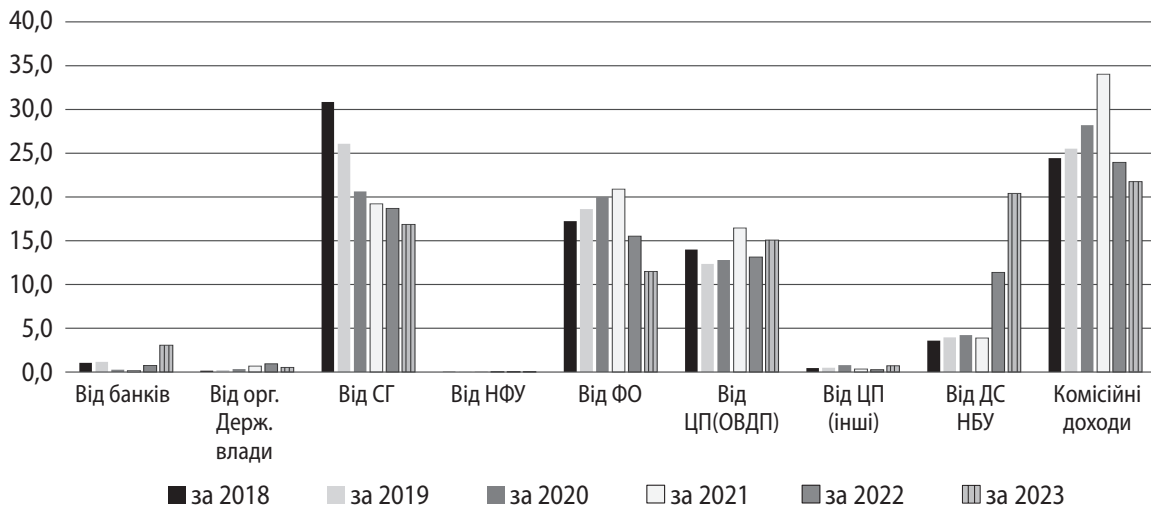

Рис. 3. Порівняльна структура процентних і комісійних доходів у загальних доходах банківської системи у 2018–2023 рр.

Побудовано за даними Національного банку України (URL: <http://www.bank.gov.ua>).

тер залишається основним партнером Уряду в період касових розривів фінансування державних видатків.

Станом на 1 січня 2024 р. частка в чистих активах банківської системи кластера державних банків становила 53,6 %. До початку повномасштабної агресії ця частка у банківському бізнесі для міжнародних кредиторів розглядалась як системна проблема, що створює корупційні ризики. Згідно з міжнародними зобов'язаннями, Україна мала скоротити її до 25 %. Але, хоч як парадоксально, саме висока частка державного капіталу в банківській системі в умовах воєнного стану 2022–2023 рр. забезпечила стабільність грошового обігу в країні.

Таблиця 3 надає уявлення про якісні показники банків, розподілених за кластерами. Високу рентабельність активів показали: у кластері банків з державним капіталом – ПриватБанк і Сенс-Банк; у кластері іноземних фінансових груп – СітіБанк і ІНГ Банк Україна; у кластері банків з приватним капіталом – ПУМБ, А-банк та Ідея Банк. У довоєнний період добрим спредом (різниця між середньозваженою дохідністю активів і витратами на залучені пасиви) вважався показник 4 %. У воєнний період (2023 р.) середній спред зріс до 8 %. Це вказує, з одного боку, на високу частку онкольних пасивів, а з другого – на високі процентні ставки як у кредитуванні, так і за державними цінними паперами. Чистий комісійний дохід відображає якість сервісів банків щодо роботи з клієнтами, тоді як дохідність процентних активів та вартість процентних зобов'язань демонструють ринкову політику банку порівняно з конкурентами.

Зберігається істотний розрив між фактичною (поточною) інфляцією та поточною обліковою ставкою НБУ – понад 10 в. п. Сповільнення споживчої інфляції не позначилося на ситуації з кредитуванням. Спостерігається подальше зростання вартості кредитів. Наприклад, у лютому 2024 р. вартість

Таблиця 3. Основні якісні показники найбільших банків

Банк	Загальні активи, млн грн	Фінансовий результат, млн грн	Зобов'язання, млн грн	Капітал балансовий, млн грн	Рентабельність активів (ROA), %	Чистий спред, %	Чиста процентна маржа, %	Чистий комісійний дохід, %	Дохідність процентних активів, %	Вартість процентних зобов'язань, %
Усього	3 308 621,1	86 545,2	2 646 008,8	296 796,7	1,7	8,0	8,0	1,8	14,9	6,9
Середня за всіма банками										
ПриватБанк	878 249,7	37 764,7	601 768,6	83 294,2	6,5	9,2	10,2	4,2	10,6	1,3
Ощадбанк	369 648,4	4 752,3	316 565,5	26 892,4	1,6	7,3	6,3	2,2	12,5	5,2
Укресімбанк	285 416,6	5 217,5	254 534,4	9 177,0	2,1	1,7	1,9	0,5	8,9	7,2
Укргазбанк	190 282,6	1 936,4	164 899,5	10 913,5	1,3	4,2	4,4	0,9	11,9	7,7
Сенс-Банк	131 199,4	5 039,3	97 414,8	11 445,5	6,1	5,3	6,7	2,8	13,1	7,8
За державними банками	1 854 796,8	54 710,2	1 435 182,8	141 722,6						
Частка, %	56,1	63,2	54,2	47,8						
Райффайзен Банк Аваль	203 552,2	4 781,2	167 292,3	21 834,6	2,7	10,5	9,3	1,7	13,1	2,6
УкрСиббанк	147 102,9	4 341,0	125 009,5	17 445,1	3,4	10,6	9,5	1,3	11,5	0,9
Креді Агріколь	111 086,0	2 793,0	94 598,0	8 981,3	3,2	8,9	8,9	0,9	12,6	3,7
ОТП Банк	111 011,2	3 712,3	86 224,5	15 819,0	3,9	8,5	9,1	1,2	13,0	4,5
Стілбанк	68 946,0	3 585,3	59 245,7	9 374,9	5,8	12,4	11,7	0,3	15,0	2,6
Кредобанк	58 818,7	1 211,5	50 257,4	5 868,7	2,7	8,0	7,1	1,1	12,8	4,8
Прокредит Банк	40 811,4	702,0	34 906,7	2 940,7	2,0	6,1	6,3	0,8	12,7	6,6
ІНГ Банк Україна	27 219,3	917,1	21 578,0	5 178,0	4,3	8,4	8,8	0,4	13,4	5,0
Правекс-Банк	11 228,2	-92,9	9 910,7	1 052,1	-0,9	6,1	4,9	0,8	12,4	6,3
Піреус Банк МКБ	8 452,6	71,8	7 431,6	662,3	1,1	7,0	6,3	2,0	14,7	7,7
СЕБ корпоративний	8 062,3	186,2	7 027,6	1 022,3	2,8	7,0	6,6	0,2	15,3	8,3
Дойче Банк ДБУ	6 562,6	123,7	5 877,9	664,7	2,2	8,1	8,0	0,2	15,2	7,1

Закінчення табл. 3

Банк	Загальні активи, млн грн	Фінансовий результат, млн грн	Зобов'язання, млн грн	Капітал балансовий, млн грн	Рентабельність активів (ROA), %	Чистий спред, %	Чиста процентна маржа, %	Чистий комісійний дохід, %	Дохідність процентних активів, %	Вартість процентних зобов'язань, %
Кредитвест Банк	2 615,9	10,6	2 132,0	461,4	0,5	4,5	5,1	1,8	12,8	8,3
Кредит Європа	1 263,1	89,1	755,9	436,8	7,3	7,0	10,7	0,0	15,4	8,4
За іноземними банківськими групами	806 732,4	22 432,0	672 247,8	91 741,9						
Частка, %	24,4	25,9	25,4	30,9						
ПУМБ	162 546,2	3 955,3	135 944,9	17 389,6	3,2	9,7	9,9	1,6	17,1	7,4
Універсал Банк	127 159,5	1 865,7	107 543,4	11 480,1	2,0	13,5	12,7	-1,4	15,8	2,4
Південний	58 527,3	725,4	48 585,4	5 200,0	1,5	5,6	5,7	1,8	13,2	7,6
ТАСКОМБАНК	37 535,3	146,3	31 188,8	3 514,6	0,5	7,3	7,3	0,9	17,0	9,7
Банк ВОСТОК	29 800,3	361,9	26 377,8	1 996,6	1,7	8,1	7,3	2,5	13,5	5,4
А-Банк	28 162,1	561,3	21 668,4	2 997,3	2,7	12,3	13,0	2,0	20,5	8,2
Кредит Дніпро	22 599,2	154,8	18 836,3	2 107,2	0,8	5,7	5,7	0,6	16,0	10,3
Акорд банк	21 152,5	62,1	19 851,7	463,2	0,4	9,1	5,8	4,5	17,4	8,3
Марфін Банк	19 220,3	89,0	17 041,2	1 157,2	0,7	3,2	2,8	3,3	10,7	7,5
Глобус	13 962,5	72,1	12 574,1	719,4	0,8	6,4	6,4	2,7	17,3	10,9
Альянс	13 716,1	94,8	11 323,2	1 084,9	0,8	2,3	3,4	2,9	13,0	10,7
МІБ	12 027,8	10,8	10 708,6	457,8	0,1	1,8	2,4	0,9	10,4	8,6
Львів	10 817,8	117,3	9 756,4	886,0	1,4	7,6	6,8	1,9	16,9	9,3
Ідея Банк	10 805,8	509,9	4 903,0	1 323,4	10,2	22,5	37,6	2,1	34,4	11,9
КІБ	10 613,7	96,9	9 537,3	789,0	1,2	6,8	6,5	3,2	18,1	11,4
За приватними банками	647 091,9	9 403,0	538 578,1	63 332,3						
Частка, %	19,6	10,9	20,4	21,3						

Складено за даними Національного банку України (URL: <http://www.bank.gov.ua>).

кредитних ресурсів залишалася на рівні лютого 2023 р. – 20,5 % річних, при тому що нові депозитні ставки за цей час знизились на 0,8 в. п. – до 9,1 % річних.

Висновки. У 2022–2023 рр. фінансова система в цілому і банківська зокрема підтвердили свою інституційну спроможність і забезпечили грошовий обіг в умовах воєнного стану. Банківська система була ліквідна та показала прибуткову діяльність. Банки за участю держави в капіталі перебували в авангарді підтримки урядових програм як за залученням коштів до бюджету, так і за підтримкою кредитування юридичних і фізичних осіб за програмами 5-7-9 %. Але втручання Уряду в роботу трансмісійного механізму грошового обігу погіршує його ринкову сутність. За воєнного стану відбувається перерозподіл фінансових потоків на користь БДК та банків з іноземним капіталом.

Слід повернутися до розгляду на рівні державних органів та міжнародних фінансових організацій у рамках стратегії відновлення зруйнованої економіки ідеї створення в Україні повноцінного банку розвитку. Таку установу не потрібно навіть додатково капіталізувати у великих масштабах, якщо використати механізм перерозподілу активів, зобов'язань і капіталу наявних держбанків та Експортно-кредитного агентства, котре наразі функціонує непродуктивно. На сьогодні дуже ефективно працює Фонд підтримки підприємництва, на платформі якого доцільно створити банк розвитку за моделлю Польщі та Німеччини. До цього Фонду можна було би приєднати відповідні кадри й фінансові ресурси від розділених державних банків.

Варто повернутися до ідеї ініціювати прийняття зваженого рішення про оперативну реорганізацію державних банків, за винятком Укресімбанку, шляхом їх злиття в “хороший банк” та виведення проблемних активів у новий “поганий банк” або у відповідну компанію з управління активами. Кредити, котрі погано обслуговуються клієнтами внаслідок руйнування виробничих потужностей позичальників, слід виділити в автономний кластер і обслуговувати в окремій установі. Таким чином можна розвантажити баланси банків, розформувати резерви й зменшити їхні потреби в капіталізації з боку власників у воєнний період.

З метою оцінки реальної ринкової вартості БДК і стимулювання національних ринків капіталу доцільно підготувати для реалізації у післявоєнний період вихід на масштабне IPO шляхом пілотного продажу міноритарних пакетів акцій з державного портфеля – від 1 до 5 % – на фондовому ринку з метою оцінки попиту й визначення сприятливого часу для масштабних емісій капіталу.

Уряду необхідно залучити якомога ширше коло банків до реалізації національних і регіональних програм стимулювання економіки за рахунок фондів, наданих Україні міжнародною спільнотою у післявоєнний період.

Системний підхід до управління БДК має забезпечити стійкість усієї фінансової системи держави протягом дії воєнного стану. Фінансова безпека держави в системі банкоцентричного фінансового сектору повинна спирати-

ся на прозорий в управлінні сектор БДК і мати довгострокову стратегію розвитку поряд із прозорим механізмом оцінки якості роботи менеджменту. Уряд і НБУ зацікавлені у створенні нових правил, спрямованих на активізацію банків в участі у нових аукціонах ОВДП як розумному управлінні ліквідністю, і, щоб не провокувати емісійне фінансування бюджету, попередженні підтримки коштами українських резидентів коррахунків у іноземних банках.

У монетарній політиці слід переглянути пріоритетні напрями узгодження інтересів цінової стабільності з потребами кредитної підтримки економіки. Комплекс заходів у межах цього напрямку має містити поступове зниження облікової ставки та ставок за ДС НБУ і ОВДП для стимулювання банків до кредитної діяльності. Потрібно надати стимул для кредитування банками й зменшити витрати НБУ (відтак, державного бюджету) на обслуговування депозитних сертифікатів, що вивільнить кошти на державні цільові програми. Ставка за ОВДП має бути конкурентною на ринковому рівні, оскільки вкладення банків в них слід розглядати як альтернативу цільовому банківському кредитуванню. У 2023 р. інструментами фіскальної політики було виправлено помилки монетарної політики, яка спричинила стимули для високих доходів банків за збереження вільної ліквідності (у депозитних сертифікатах, на коррахунках в іноземних банках чи ОВДП), а не для відновлення економіки, але таким інструментом можна скористатися тільки один раз.

Список використаних джерел

1. Єфименко Т. І. Фіскальна та монетарна безпека національної економіки / ДННУ "Акад. фін. управління". Київ, 2016. 444 с. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=456&num=2.
2. Фінанси інституційних секторів економіки України / за ред. Т. І. Єфименко, М. М. Єрмошенка. Київ : ДННУ "Акад. фін. управління", 2014. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=449&num=2.
3. Кораблін С. О. Монетарна безпека: окремі визначення та оцінки. *Фінанси України*. 2021. № 1. С. 7–45. URL: https://doi.org/10.33763/fi_nukr2021.01.007.
4. Шаров О. М. Проблеми становлення монетарного суверенітету України. *Фінанси України*. 2020. № 11. С. 7–34. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.11.007>.
5. Ефективність грошово-кредитної політики в Україні в умовах глобальної економічної дестабілізації : кол. моногр. / за ред. Є. О. Бублика ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозів. НАН України". Київ, 2023. 216 с. URL: <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Efektyvnist-hroshovokredytnoi-polityky-v-Ukraini.pdf>.
6. Bublik Y., Korablin S., Shapoval Y. On the effectiveness of interest rate channel within inflation targeting in Ukraine: a VAR approach. *Banks and Bank Systems Journal*, 2024. Vol. 18, Iss. 4. P. 293–306. URL: [http://dx.doi.org/10.21511/bbs.18\(4\).2023.24](http://dx.doi.org/10.21511/bbs.18(4).2023.24).
7. Дробязко А. О., Любич О. О., Борщук О. С. Державні банки України як фактор стабільності грошового обігу в умовах воєнного стану. *Фінанси України*. 2023. № 1. С. 75–84. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2023.01.065>.
8. Дробязко А., Олійник Д. І., Борщук О. С. Оптимізація операційної ефективності державних інвестицій у банківський сектор України у світлі викликів 2022 року. *Наукові праці НДФІ*. 2022. № 4 С. 75–95. URL: <https://doi.org/10.33763/npndfi2022.04.075>.
9. Дробязко А. О. Асиметричний вплив грошових потоків між реальним і банківським секторами на монетарне регулювання в контексті національної безпеки. *Фінанси України*. 2020. № 11. С. 56–75. URL: <https://doi.org/10.33763/finukr2020.11.056>.

10. Уряд схвалив Стратегію розвитку АТ “Державний ощадний банк України” на 2021–2024 роки / Урядовий портал. 2021. 12 жовт. URL: <https://www.oschadbank.ua/news/kabinet-ministriv-uhvaliv-strategiu-rozvitku-osadbanku-na-2021-2024-roki>.

11. Про схвалення Стратегії розвитку акціонерного товариства “Державний експортно-імпорتنний банк України” : розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.12.2020 № 1536-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyirozvitku-akcionernogo-tovaristva-derzhavnij-eksportno-importnij-s91220>.

12. Зміцнення позицій провідного роздрібного банку та створення сприятливого середовища для розвитку МСБ – уряд схвалив стратегію розвитку ПриватБанку до 2024 року / ПриватБанк. 2021. 11 серп. URL: <https://privatbank.ua/news/2021/8/11/1459>.

References

1. Iefymenko, T. (2016). *Fiscal and Monetary Security of National Economy*. Kyiv: SESE “The Academy of Financial Management”. Retrieved from https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=456&num=2 [in Ukrainian].

2. Iefymenko, T. I., & Yermoshenko, M. M. (Eds.). (2014). *Finance of institutional sectors of the economy of Ukraine*. Kyiv: SESE “The Academy of Financial Management”. Retrieved from https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=449&num=2 [in Ukrainian].

3. Korablin, S. (2021). Monetary security: some definitions and assessments. *Finance of Ukraine*, 1, 7–45. DOI: 10.33763/finukr2021.01.007 [in Ukrainian].

4. Sharov, O. Problems of monetary sovereignty formation of Ukraine. *Finance of Ukraine*, 11, 7–34. DOI: 10.33763/finukr2020.11.007 [in Ukrainian].

5. Bublyk, O. Ye. (Ed.). (2023). *Effectiveness of monetary policy in Ukraine in the conditions of global economic destabilization*. Kyiv: NAS of Ukraine, Institute of Economics and Forecasting of NAS of Ukraine. Retrieved from <http://ief.org.ua/wp-content/uploads/2023/12/Efektyvnist-hroshovokredytnoi-polityky-v-Ukraini.pdf> [in Ukrainian].

6. Bublyk, Y., Korablin, S., & Shapoval, Y. On the effectiveness of interest rate channel within inflation targeting in Ukraine: a VAR approach. *Banks and Bank Systems Journal*, 18 (4), 293–306. DOI: 10.21511/bbs.18(4).2023.24.

7. Drobiazko, A., Lyubich, O., & Borshchuk, O. (2023). State banks of Ukraine as a factor for ensuring monetary circulation stability under martial law. *Finance of Ukraine*, 1, 75–84. DOI: 10.33763/finukr2023.01.065 [in Ukrainian].

8. Drobiazko, A., Oliynyk, D., & Borshchuk, O. (2022). Optimizing the operational efficiency of public investments in the banking sector of Ukraine in the light of the challenges of 2022. *RFI Scientific Papers*, 4, 75–95. DOI: 10.33763/npndf2022.04.075 [in Ukrainian].

9. Drobiazko, A. (2020). Asymmetric impact of cash flows between the real and banking sectors on monetary regulation in the context of national security. *Finance of Ukraine*, 11, 56–75. DOI: 10.33763/finukr2020.11.056 [in Ukrainian].

10. Government Portal. (2021, October 12). *The Government approved the Development Strategy of JSC “State Savings Bank of Ukraine” for 2021-2024*. Retrieved from <https://www.oschadbank.ua/news/kabinet-ministriv-uhvaliv-strategiu-rozvitku-osadbanku-na-2021-2024-roki> [in Ukrainian].

11. Cabinet of Ministers of Ukraine. (2020). *On the approval of the Development Strategy of the “State Export-Import Bank of Ukraine” joint-stock company* (Decree No. 1536-r, December 9). Retrieved from <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyirozvitku-akcionernogo-tovaristva-derzhavnij-eksportno-importnij-s91220> [in Ukrainian].

12. PrivatBank. (2021, August 11). *Strengthening the positions of the leading retail bank and creating a favorable environment for the development of SMEs - the government approved the development strategy of PrivatBank until 2024*. Retrieved from <https://privatbank.ua/news/2021/8/11/1459> [in Ukrainian].

О. М. Іваницька

доктор наук з державного управління, професор,
професор кафедри теорії та практики управління
Національного технічного університету України
"Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського", Київ, Україна,
omivanyska@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5505-8849>

О. М. Возненко

аспірант кафедри теорії та практики
управління Національного технічного
університету України
"Київський політехнічний інститут
імені Ігоря Сікорського",
Київ, Україна
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-5346-4971>

**УПРАВЛІННЯ РИЗИКАМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ОБ'ЄКТІВ
КРИТИЧНОЇ ІНФРАСТРУКТУРИ**

Анотація. *Вступ.* В умовах війни та інших системних викликів поглиблення наукового уявлення щодо управління ризиками функціонування об'єктів критичної інфраструктури (ОКІ) є актуальним науковим і практичним завданням публічного управління. Створення системного концептуального бачення щодо застосування підходів, методів, форм та інструментів керування ризиками ОКІ допоможе швидко й своєчасно реагувати на зовнішні збудження, атаки, порушення нормального перебігу роботи таких об'єктів.

Проблематика. Управління ризиками функціонування об'єктів критичної інфраструктури.

Мета – поглиблення наукового уявлення та систематизація напрямів публічного управління ризиками функціонування об'єктів критичної інфраструктури.

Методи. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу і синтезу, теоретичного узагальнення й абстрактно-логічний, порівняння, системний.

Результати. Систематизовано визначення категорій "ризик" і "невизначеність", "управління ризиком", запропоновано власне трактування поняття "ризик функціонування об'єктів критичної інфраструктури". Визначено особливості проявів ризиків на ОКІ, а також управління ризиками їх функціонування. Відзначено посилення узгодженості між міжнародними і національними програмами зменшення ризику катастроф, сталого розвитку та зміни клімату. Систематизовано й доповнено класифікацію форм, а також перелік механізмів публічного управління у сфері захисту ОКІ. Доведено необхідність вирішення проблеми дотримання прийняттого рівня приватності з одночасним контролем і моніторингом стану безпеки ОКІ. Обґрунтовано потребу в поглибленні методологічних основ забезпечення безпеки ОКІ, зокрема розроблення напрямів, підходів та інструментів до управління їхніми ризиками. Окреслено значимість і коло питань, які мають вирішуватися при реалізації проектів державно-приватного партнерства у сфері забезпечення безпеки ОКІ. Розглянуто діяльність зі встановлення стандартів безпеки як напрям підвищення ефективності державних заходів захисту ОКІ.

Висновки. Систематизація підходів і дій органів публічного управління в системі захисту критичної інфраструктури та управління ризиками ОКІ дала змогу виокремити такі ключові напрями: уточнення поняття "ризик функціонування об'єктів критичної інфраструктури" та його вноормування в правових актах; формування

розширеної класифікації форм і видів, механізмів управління ризиками ОКІ; забезпечення узгодженості між профільними міжнародними та національними програмами; реалізація проектів державно-приватного партнерства у сфері забезпечення безпеки ОКІ; встановлення стандартів безпеки як напрям підвищення ефективності державних заходів захисту ОКІ.

Ключові слова: критична інфраструктура, об'єкти критичної інфраструктури, вразливість, ризик, публічне управління, управління ризиками, стійкість, надзвичайна ситуація.

Літ. 22.

Olha Ivanytska

Dr. Sc. (Public Administration), Professor, National Technical University of Ukraine "Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute", Kyiv, Ukraine,
omivanytska@gmail.com
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5505-8849>

Oleksandr Voznenko

National Technical University of Ukraine
"Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute",
Kyiv, Ukraine
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-5346-4971>

RISK MANAGEMENT OF CRITICAL INFRASTRUCTURE FACILITIES

Abstract. Introduction. In the conditions of war and other systemic challenges, deepening the scientific understanding of risk management of critical infrastructure facilities (CIF) is an urgent scientific and practical task of public administration. Creating a systemic conceptual vision of the application of approaches, methods, forms and tools for managing CIF risks will help to respond quickly and timely to external disturbances, attacks, and disruptions to the normal operation of such facilities.

Problem Statement. Risk management of critical infrastructure facilities.

The *purpose* is to deepen scientific understanding and to systematize the directions of public risk management of critical infrastructure facilities.

Methods. General scientific and special methods were used: analysis and synthesis, theoretical generalization and abstract logic, comparison, systematic.

Results. The definitions of the categories "risk" and "uncertainty", "risk management" are systematized, and the author's own interpretation of the concept of "risk of critical infrastructure facilities operation" is proposed. The peculiarities of risk manifestations at critical infrastructure facilities, as well as risk management of their operation, are identified. The author notes the strengthening of coherence between international and national programs for disaster risk reduction, sustainable development and climate change. The classification of forms, as well as the list of public administration mechanisms in the field of CIF protection, are systematized and supplemented. The author proves the need to solve the problem of maintaining an acceptable level of privacy while controlling and monitoring the security of CIF. The necessity of deepening the methodological foundations for ensuring the security of CIF, in particular, the development of directions, approaches and tools for managing CIF risks, is substantiated. The significance and range of issues to be addressed in the implementation of public-private partnership projects in the field of CIF security are outlined. The activities on setting security standards as a way to improve the effectiveness of state measures to protect CIF are considered.

Conclusions. The systematization of approaches and actions of public administration bodies in the system of critical infrastructure protection and risk management of the CIF allowed us to identify the following key areas: clarification of the concept of "risk of critical infrastructure facilities operation" and its regulation in legal acts; formation of an expanded classification of forms and types, mechanisms of CIF risk management; ensuring consistency between relevant international and national programs; implementation of public-private partnership projects in the field of CIF security; establishment of safety standards as a direction of increasing the effectiveness of state measures to protect CIF.

Keywords: critical infrastructure, critical infrastructure facilities, vulnerability, risk, public administration, risk management, resilience, emergency.

JEL classification: D81, L32.

Вступ. В умовах дії надзвичайних факторів, що порушують нормальне функціонування всієї соціально-економічної системи держави, поглиблення наукового уявлення щодо управління ризиками функціонування об'єктів критичної інфраструктури (ОКІ) є актуальним науковим і практичним завданням публічного управління. Створення системного концептуального бачення застосування підходів, методів, форм та інструментів керування ризиками ОКІ допоможе швидко й своєчасно реагувати на зовнішні збудження, атаки, порушення нормального ходу роботи таких об'єктів.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Аналіз літератури передусім було спрямовано на зарубіжні джерела наукової інформації, матеріали міжнародних інституцій, норми нормативно-законодавчих актів розвинутих країн. Аргументом на користь такого підходу є те, що проблематика критичної інфраструктури, основні поняття та вимоги до глибини охоплення дослідження були вперше визначені в документах і наукових працях США та деяких країн Європи і нині містять доволі вагомий пласт результатів досліджень, наукових узагальнень, методологічних підходів тощо. Автори ознайомилися з роботами і українських вчених, зокрема [1], детальніший аналіз яких міститься в статті одного з авторів [2].

Незважаючи на достатньо глибокий рівень наукових напрацювань, потребують систематизації методи, напрями та підходи щодо публічного управління ризиками функціонування об'єктів критичної інфраструктури.

Мета дослідження полягає в поглибленні наукового уявлення та систематизації напрямів публічного управління ризиками функціонування об'єктів критичної інфраструктури.

Методи дослідження. Використано загальнонаукові та спеціальні методи: аналізу та синтезу, теоретичного узагальнення й абстрактно-логічний, порівняльного аналізу, системний.

Результати дослідження. Насамперед, щоб обґрунтувати напрями дій державної (публічної) влади стосовно вирішення проблеми управління ризиками ОКІ, необхідно окреслити наше бачення категорії "ризик", не претендуючи на деталізоване, поглиблене уявлення про це складне явище. У науковій літературі поняття ризику висвітлено багатьма вченими, котрі сформували цілий пласт наукових уявлень про ризик і ризикологію. Основоположниками ризикології та управління ризиками є Р. Алібер, Д. Бернуллі, С. Вайн, А. Віллет, Дж. Б. Кларк, А. Маршалл, О. Моргенштерн, Ф. Найт, Дж. Нейман, Ф. Б. Хоулі [3–6] та ін.

Одним із перших ще у 1892 р. дискусію щодо природи ризику розпочав Фредерік Хоулі, котрий підкреслив його притаманність підприємництву загалом [5]. З часом тлумачення категорії ризику поглиблювалось і розширювалось, охоплюючи різні сфери та галузі.

Категорія ризику тісно пов'язана з категорією “невизначеність”. Зокрема, пошлемося на основну наукову працю Ф. Найта “Ризик, невизначеність і прибуток” [6]. Проводячи лінію розмежування між категорією ризику та невизначеності, вчений пише: коли йдеться про ризик, “розподіл результатів у групі випадків відомий або завдяки апріорним розрахункам, або зі статистичних даних минулого досвіду”. Коли ж йдеться про невизначеність, “ситуація, з якою доводиться мати справу, вельми унікальна, і немає можливості сформулювати будь-яку групу випадків” [6, с. 225–226]. Таке трактування двох понять пізніше зумовило формування наукових шкіл кількох напрямів. З одного боку, управління ризиками стало основою певних дисциплін, які переважно фокусували увагу на їх ідентифікації, оцінці й виявленні напрямів управління ними або зменшенні ймовірності матеріалізації. З другого боку, категорія невизначеності досліджувалась і як філософське поняття, і як підхід до вирішення слабо структурованих проблем.

Розширювалось тлумачення наслідків матеріалізації ризиків, а також понятійного апарату, який їх визначав. Зокрема, у Кодексі цивільного захисту України наводяться дефініції термінів “небезпечний чинник”, “небезпечна подія” та “надзвичайна ситуація” [7, пп. 24–26 ст. 2]. Небезпечна подія окреслюється як подія, у т. ч. катастрофа, аварія, пожежа, стихійне лихо, епідемія, епізоотія, епіфітотія, яка за своїми наслідками становить загрозу життю або здоров'ю населення чи призводить до завдання матеріальних збитків. Відповідно, небезпечний чинник визначається як складова небезпечного явища або процесу, а надзвичайна ситуація – як обстановка на окремій території чи суб'єкті господарювання на ній або водному об'єкті, що характеризується порушенням нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена вказаною небезпечною подією або подіями, котра несе істотні загрози і населенню, і матеріальним суб'єктам [7].

З метою уніфікації підходів до розуміння природи ризику й управління ним у рамках Міжнародної організації стандартизації (International Standard Organization, ISO) було розроблено стандарт ISO Guide 73:2009. У документі ризик визначається як ефект впливу невизначеності на цілі (effect of uncertainty on objectives). Зауважується, що ефект впливу може бути як позитивним, так і негативним відхиленням від очікуваного; цілі можуть бути різні й припускають різний рівень їхньої реалізації; ризик можна розглядати в контексті потенційного або матеріалізованого та ін. [8].

У версії стандартів ISO 31000:2018 ризик також трактується як вплив невизначеності на цілі, але вказується, що він має прояв у вигляді відхилення від очікуваного рівня, що може бути позитивним, негативним, стосуватися і можливостей, і загроз. Додано, що ризик зазвичай виражається через його джерела, потенційні події, їхні наслідки та їхню ймовірність [9].

Отже, ризик – це комплексна категорія, котра відображає, як, з якою ймовірністю конкретна подія може настати і до яких наслідків може призвести. Ключовим при розробленні заходів управління ризиком є те, що його можна та необхідно вимірювати й оцінювати.

Відповідно до стандарту ISO 27001 оцінка ризиків складалася з п'яти основних етапів, які описані в розділі про методологію оцінки ризиків:

- ідентифікація ризиків (перерахування активів, загроз і вразливостей);
- призначення “власників” ризику (тобто осіб, відповідальних за нього);
- аналіз ризиків (оцінка наслідків та ймовірності матеріалізації ризиків);
- розрахунок ризику (визначення його рівня);
- оцінка ризиків (прийняття ризиків на підставі критеріїв) [10].

Допоміжний стандарт ISO 27005 пропонує чотири варіанти “взаємодії” з ризиками, які спрямовані на зниження ймовірності виникнення небажаного ризику та/або мінімізацію його наслідків, та/або зменшення невизначеності, що пов'язана з ним: модифікація, утримання, уникнення і поділ ризиків.

Модифікація ризиків, зокрема, включає підвищення ризику, вжиття заходів стосовно збільшення ймовірності його виникнення, що створить прецедент для адекватного реагування на матеріалізацію. Також в арсеналі вжиття заходів модифікації – забезпечення ризику, тобто його експлуатація для того, щоб перевірити, як працює процедура реагування на інциденти [10].

Щодо поділу ризиків, то дієвими способами розподілу відповідальності та фінансово-матеріального покриття наслідків матеріалізації ризику є застосування механізмів державно-приватного партнерства (ДПП), страхування, хеджування тощо.

Зрозуміло, що при управлінні ризиками слід урахувувати ймовірність настання небезпечної події чи ситуації; небезпечні чинники, які можуть призвести до них; індикатори, що свідчать про критичні явища або граничні стани, що можуть призвести до таких. Варто, крім того, розробляти комплекс дій, які зменшують або перешкоджають їх виникненню. До багатьох із цих дій має бути причетна держава в особі уповноважених органів, особливо стосовно об'єктів критичної інфраструктури.

На жаль, наукових праць, присвячених конкретним ризикам функціонування ОКИ, є не так багато. У результаті опрацювання низки робіт ми пропонуємо власне трактування ризику функціонування об'єктів критичної інфраструктури як відхилення в роботі таких об'єктів, що спричиняє загрози або порушує нормальний процес функціонування населення, майна, довілля, засобів існування та життєдіяльності, території та соціальних відносин, викликає збої в комунікаціях, потоках інформації, фінансів, позначається на культурно-ціннісних орієнтирах суспільства.

Зауважимо, що в окремі періоди розвитку країни світу або ті чи інші об'єкти, які раніше не вважались ОКИ, можуть бути віднесені до таких. Отже, з'являються нові ризики, зумовлені самим фактом існування подібного об'єкта, та ускладнюються прояви тих, що вже ідентифіковано, оскільки зростає кількість і складність зв'язків між керованими об'єктами [2, с. 22].

Ці обставини зумовлюють необхідність докладання перманентних зусиль органів публічного управління щодо виявлення ризиків, забезпечення

безпеки ОКІ, у т. ч. реалізації превентивних заходів, створення й розвитку системи сучасних інструментів і методів локалізації та упередження виникнення таких загроз.

Особливістю управління ризиками функціонування об'єктів критичної інфраструктури є те, що діяти доводиться в умовах майже повної невизначеності того, коли настане загроза ОКІ, які будуть її масштаби і чи матеріалізується негативна подія загалом. Отже, застосування кількісного апарату ризик-менеджменту має обмеження.

Крім того, характерним для управління ризиками ОКІ є висока ймовірність появи каскадних ефектів, коли порушення в роботі одного ОКІ призводить до порушень у роботі інших об'єктів і систем унаслідок їх взаємозалежності (“ефект доміно”) [1].

Відповідно, науковці вирізняють “каскадні фактори ризику”, тобто обставини, коли блокування або збої в одній критично важливій службі чи секторі мають побічні наслідки (збільшення ризиків) для іншої критично важливої сфери (продукту). Для подолання небажаних каскадних ефектів розробляються технології. Уряди, наукові установи, навчальні центри та інші стейкхолдери докладали і продовжують докладати зусилля для розроблення комп'ютерних симуляцій, які призначені для аналізу потенційних зон вразливості й різноманітних сценаріїв кібератак. Подібні низхідні види аналізу часто проводяться підрозділами урядів, котрі відповідають за координацію національної політики кібербезпеки.

Зазначимо, що в законодавстві різних країн виокремлено різні групи ризиків ОКІ. У Національній стратегії захисту критичної інфраструктури Німеччини загрози, ризики, вразливості поділяються на три групи:

- 1) природні явища та катаклізми;
- 2) технічні збої і людські помилки;
- 3) акти тероризму, злочинності, війни [11, с. 9].

Розшифровуючи перелік природних явищ і катастроф, вагомих для функціонування ОКІ, віднесемо до них шторми, інші несприятливі погодні умови, пожежі в лісах і на пустирях, сейсмічні явища, космічні події, епідемії та пандемії у людей, тварин і рослин природного, нештучного характеру.

На Шостій сесії Глобальної платформи зі зменшення ризику стихійних лих, яка відбулася в Женеві у 2019 р., було зауважено, що зони стихійного лиха мають місце в усіх куточках земної кулі, у розвинутих економіках і таких, що належать до країн з низькими доходами. Водночас соціальний рівень розвитку території відіграє значиму роль з точки зору як формування дослідницьких, прогнозних і превентивних заходів, так і створення антикатастрофічних об'єктів інфраструктури. Для управління цими явищами, починаючи з 2017 р., взято курс на посилення узгодженості між програмами зменшення ризику катастроф, сталого розвитку та зміни клімату. Як один із інструментів досягнення узгодженості, передбачено інтеграцію індикаторів для вимірювання реалізації Сендайської рамкової програми та Цілей сталого розвитку [12]. Вважаємо, що потрібно також узгодити дії та зусилля,

індикатори вимірювання стосовно забезпечення безпеки відповідної критичної інфраструктури.

Друга група ризиків включає недбалість, помилки, нещасні випадки та надзвичайні ситуації, провали в організації зокрема, недоліки в управлінні ризиками та кризовими ситуаціями, недостатню координацію і співпрацю між певними організаціями чи підприємствами або штабами їх управління та ін. Ця група передбачає встановлення стандартів і практик моніторингу станів об'єктів, розподілу відповідальності тощо.

Третю групу формують диверсії, інші форми злочинів, громадянські, інформаційні, проксівійни і воєнні дії, а управління ризиками безпосередньо пов'язане із забезпеченням національної безпеки.

Всі заходи з управління ризиками функціонування ОКІ за ознакою стадії процесу ми пропонуємо поділити на три групи:

- ті, які сприяють превенції матеріалізації ризику;
- ті, що контролюють стан об'єктів критичної інфраструктури і в режимі реального часу можуть коригувати певні параметри їх функціонування;
- ті, котрі застосовуються суб'єктом управління ризиками після настання певної події.

Всі методи, технології та процедури управління ризиками ОКІ з точки зору публічного управління можна поділити на застосовувані на об'єктах державної форми власності, об'єктах, які контролює держава (через “золоту акцію”, участь у директоратах тощо), і на тих підприємствах і організаціях, котрі належать до приватної форми власності.

За масштабуванням можна виокремити заходи управління ризиками ОКІ, що здійснюються на рівні корпорації, стратегічної бізнес-одиниці, на національному, регіональному та міжнародному рівні.

За специфікою завдань вирізняють заходи загального і спеціального характеру.

Оскільки йдеться про складні, багатоеlementні системи, то публічне управління ризиками ОКІ передбачає створення низки механізмів. Ми пропонуємо такий умовний поділ їх на групи [9, с. 23]:

- інституціональні – створення нормативно-правової бази для формування понятійного апарату, правового врегулювання ідентифікації загроз та вирішення питань управління й адміністрування процесами забезпечення безпеки ОКІ;
- організаційні – виокремлення інституцій, котрі безпосередньо або опосередковано мають “опікуватися” проблемами забезпечення безпеки ОКІ, детермінування їхніх функцій і завдань, прав і обов'язків відповідальних осіб, налагодження їх роботи та взаємодії з іншими організаціями й підприємствами, юридичними та фізичними особами тощо;
- технічні, технологічні та програмні – механізми формування системи hard- та software: чинників, систем, умов, інструментів, заходів і рішень, що унеможливають суттєві загрози й ризики ОКІ та/або зменшують негативний вплив від їх матеріалізації;

- фінансові – визначення обсягу, видів й ідентифікація надійних джерел фінансування запобіжних заходів і формування резерву на випадок настання ризикової ситуації та її подолання незалежно від ступеня навмисності дій щодо ОКІ;
- наукові – наукове обґрунтування принципів, методів, підходів, концепцій до стратегічного та ситуативного формування та розвитку моделей і механізмів превенції та захисту ОКІ, об'єднання зусиль для протидії спільним загрозам і викликам;
- військово-оборонні й розвідувально-агентурні – протидія за допомогою спеціальних засобів, форм та інструментів вчиненню та посиленню ворожих і зловмисних дій, що спрямовані на ОКІ;
- інформаційні – визначення уповноважених осіб щодо моніторингу інформації, розроблення інформаційних повідомлень і їх розповсюдження стосовно форми, проявів і наслідків посилення ризиків загроз ОКІ, дій у разі їх настання, відстеження ворожих інформаційних закликів і загроз;
- освітні – навчання, підготовка, підвищення кваліфікації спеціалістів з управління ризиками ОКІ, організація підготовки та підвищення кваліфікації, участь у заходах, у т. ч. міжнародних, щодо реагування на небезпечні події;
- дипломатичні – встановлення дипломатичним шляхом меж втручання в соціально та суспільно значимі системи й активи, врегулювання конфліктів, котрі посилюють загрози ОКІ;
- культурні – формування культури захисту цінностей суспільства, історико-культурного надбання та спадщини, підвищення рівня культури сприйняття аспектів національної безпеки.

Значимим фактором загальносистемного характеру, який сприяє запобіжним діям з управління ризиками, є підвищення рівня прозорості та підзвітності функціонування кожного ОКІ. Однак, якщо йдеться про приватний об'єкт, то вимоги щодо розкриття інформації, особливо фінансового плану, можуть призвести до виникнення опору з боку керівників і членів ради директорів, котрі можуть не бажати розкривати інформацію, що має ознаки конфіденційності. Водночас загальновизнаним є положення про те, що фактори ризику, які не розкриваються чи не ідентифікуються або розкриваються неналежним чином, призводять до втрат або пов'язаного з ними погіршення фінансових перспектив підприємства, а також загрожують загальному рівню безпеки.

Тому в системі публічного управління захистом ОКІ мають бути передбачені заходи, які стимулюють приватного партнера до виконання правил прозорості, або примушують його це зробити, або поєднують ці два підходи. Зокрема, у Румунії потенційні приватні власники й оператори ОКІ повинні попередити уряд про наміри їх придбати (побудувати), однак уряд має зобов'язання протягом двох місяців надати дозвіл на такі операції чи відмовити потенційним власникам [13, с. 30–31].

Системи розкриття фінансової інформації та підзвітності можуть створювати потужний тиск на вищий менеджмент і корпоративні ради, змушуючи їх здійснювати ретельний процес оцінки ризиків згідно з розробленими урядовими структурами методиками, а потім, у разі необхідності, вживати різні ініціативи у відповідь на ці фактори ризику [14]. Отже, певний опір з боку приватних структур може бути відчутним, що слід урахувувати при визначенні напрямів підвищення прозорості та підзвітності.

Також серед чинників загального характеру управління ризиками ОКІ можна виокремити застосування в практиці управління методологічних і методичних підходів, які розробляються відомими міжнародними організаціями й інститутами для уніфікації підходів міжнародної спільноти до ідентифікації та керування ризиками. У більшості країн і на міжнародному рівні особлива увага приділяється сфері інформаційно-комунікативних технологій (ІКТ) як критично важливій у масштабах усієї держави та наднаціональних структур. Наразі тривають зближення й інтеграція управління інформаційними та операційними технологіями таким чином, що цифровізація системи контролю, застосування інформаційних технологій дедалі більше присутні при управлінні ризиками операційних систем. Водночас диджиталізація процесів управління породжує загрози операційним системам, оскільки системі ІКТ властиві віруси, котрі можуть позначатися на технічних системах і паралельно перешкоджати їх виявленню.

Розроблення методологічних основ забезпечення безпеки ОКІ передбачає реалізацію чотирьох основних процесів: визначення підходу до ідентифікації об'єктів; розроблення методики застосування крос-секторальних і секторальних критеріїв; формування методології оцінки ризиків; розроблення напрямів застосування ризик-менеджменту під час прогнозування та формулювання пропозицій [13, с. 38–39]. Доповнимо, що потрібно сформулювати методологічні підходи до форм і методів ідентифікації загроз, налагодження системи їх моніторингу та контролю, оцінки ефективності заходів управління, розподіл сфери відповідальності, застосування технічних засобів моніторингу тощо.

Крім того, слід відпрацювати методологію внутрішньокорпоративного управління ризиками. У цій сфері можна застосувати встановлені процедури корпоративного управління ІКТ, зокрема відстеження динаміки процесу оцінки й управління ризиками, налагодження відносин підзвітності та підконтрольності керівників, відповідальних за управління ІКТ-інфраструктурою. Визначається відповідальність і тих, хто має доступ до “чутливої” інформації (тобто інформації, яка має тією чи іншою мірою елементи секретності), повноваження проводити оцінку будь-яких факторів ризику, котрі можуть генеруватися такою інфраструктурою. Суб'єкти, дотичні до секретних операцій, у багатьох корпоративних структурах мають прямі управлінські контакти з верхівкою менеджменту корпорації.

Прикладом міжнародних організацій, котрі фокусують свою діяльність на знаннях, сертифікації, побудові спільноти, адвокації та освіті з питань за-

безпечення безпеки інформаційних систем, корпоративного управління й управління інформаційними технологіями (ІТ), а також ризиків та комплаєнсу, пов'язаних з ІТ, є ISACA (Information Systems Audit and Control Association, Inc – Асоціація з аудиту та контролю інформаційних систем) [15].

Серед застосовуваних методологічних підходів до проведення оцінки витрат і внутрішнього контролю окремо стоїть методологія Комітету спонсорських організацій (COSO, або так звана Комісія Тредвея). Ця методологія оцінки ризиків у системах фінансового контролю може використовуватися для визначення заходів управління, пов'язаних з кібербезпекою, що стосуються інформаційних технологій [16].

Система COBIT підтримує модель ІТ-управління, спрямовану на виконання таких завдань, як приведення інформаційно-технологічної системи до потреб бізнесу або адміністративної діяльності; максимізація переваг, які може надавати застосування ІТ; відповідальність використання ІТ-інструментів; належне управління ІТ-ризиками [17].

Підхід за назвою “Оперативно-критична оцінка загроз, активів та вразливостей” (Operationally Critical Threat, Asset, and Vulnerability Evaluation, OCTAVE) визначає метод стратегічної оцінки та планування безпеки, базований на оцінці ризиків. Особливістю OCTAVE є саморозвиток і самоуправління на основі розподілу відповідальності за розроблення стратегії безпеки організації [18]. OCTAVE окреслює організаційні й технологічні питання, покладені в основу формування етапів застосування методу:

- на першому етапі – створення вимог до безпеки на рівні підприємства;
- на другому – визначення вразливостей об'єкта інфраструктури;
- на третьому – розроблення стратегії управління ризиками безпеки [18].

У різних країнах розроблені й активно застосовуються різні методи та технології оцінки ризиків. У США Центр аналізу загроз і ризиків для національної інфраструктури (Homeland Infrastructure Threat and Risk Analysis Center, HITRAC) Міністерства внутрішньої безпеки проводить оцінку загроз, вразливості та наслідків терористичних атак на інфраструктуру. HITRAC визначає компоненти вразливості, інтегрує обрані компоненти в загальну оцінку вразливості. В основу оцінки покладено спостереження за методами роботи терористів, вибір цілей і попередньої ідентифікації вразливості. Також застосовуються сценарні методи, зокрема методи атак, взяті зі Спільної спеціальної оцінки потенційних методів терористичних атак 2008 р. Ці методи фільтруються на предмет визначення методів атаки, які найбільше підходять для об'єкта, активу або системи, що оцінюється [19]. Оцінка вразливості може бути використана при здійсненні окремого аналізу або як складова моделі ризиків для національних або регіональних оцінок.

Іншим важливим напрямом і завданням публічного управління є створення ДПП у сфері захисту.

За європейським підходом, прийнятим у сфері управління ризиками функціонування ОКІ, ДПП має вирішувати такі питання [13, с. 29]: розроб-

лення концепції кооперації; визначення переліку проектів; окреслення напрямів і форм безпеки; удосконалення профільної правової бази (зокрема внесення змін і доповнень до законодавства про державно-приватне партнерство стосовно ОКИ).

Однак цей напрям, на наш погляд, потребує додаткового вирішення низки питань:

- 1) який характер повинне мати це партнерство;
- 2) яким чином має розподілятися відповідальність між партнерами в мирний час і в разі дії загроз, як має змінюватися коло обов'язків партнерів під час загроз, природних і неприродних катастроф, терористичних атак тощо;
- 3) яким чином заохочувати або, навпаки, притягувати до відповідальності різного роду приватних партнерів за неналежного виконання ними узгоджених функцій і завдань;
- 4) які інструменти контролю мають бути застосовані органами публічної влади для оцінки діяльності приватного партнера.

Прикладом налагодження ефективних стосунків із приватними партнерами в питаннях безпеки є діяльність однієї з найбільших правоохоронних організацій США – Національної асоціації шерифів (NSA) та її структурного підрозділу – Партнерства заради безпеки критичної інфраструктури (PCIS). Партнерство має форму членства в окремих галузевих координаційних радах, що дає можливість власникам і операторам, у т. ч. приватних об'єктів, спільно працювати у сфері виявлення та пом'якшення стратегічних проблем безпеки, що впливають на критичні сектори. Таким чином PCIS є колективним органом 16 приватних критично важливих секторів, визначених президентом США у Стратегії національної безпеки та оборони (хімічного, енергетичного, ядерного, охорони здоров'я та громадського здоров'я, інформаційних технологій, транспортного тощо) [20]. Місія PCIS полягає в координації спільних міжсекторальних ініціатив у сфері критичної інфраструктури, які сприяють державним і приватним зусиллям, спрямованим на забезпечення безпечних, надійних та стійких послуг критичної інфраструктури. Бачення PCIS – це безпечна, стійка і надійна інфраструктура, яка підвищує національний та економічний добробут, сприяє безпеці й готовності до реагування на нові техногенні та природні загрози, інциденти національного значення [21].

Однією із найбільш відпрацьованих систем безпеки в методологічному плані є кібербезпека. Ключовими елементами її системи є [15, с. 24–25]: запобігання виснажливій шкоді та мінімізація ризику кібератак; оцінка потенційного спектра загроз; оцінка вразливостей критичної інформаційної інфраструктури; удосконалення методів управління ризиками інформаційної безпеки в державному, напівдержавному та приватному секторах; покращання обміну інформацією на формальній і неформальній основі між ключовими зацікавленими сторонами з державного, напівдержавного та приватного секторів, між суб'єктами приватного сектору всередині та між

секторами, між розвідувальними й правоохоронними органами та іншими відомствами, що займаються питаннями кібербезпеки, між державними установами і приватним сектором, включно з громадськістю в цілому; розроблення механізмів реагування на кіберінциденти; удосконалення регуляторних інструментів та механізмів мінімізації ризиків для базових (теле) комунікаційних, ІКТ-керованих та інших інформаційних послуг; створення ефективних правоохоронних інструментів для аналізу хакерських інцидентів і систем, що використовуються в атаках (infogencs), для накладання покарань та санкцій у разі інцидентів кібербезпеки; розроблення ефективних інструментів протидії кібератакам; підвищення якості системного та прикладного програмного забезпечення; координація ініціатив з кібербезпеки між державним, напівдержавним і приватним секторами; моніторинг ефективності ініціатив із кібербезпеки та внесення змін за необхідності; інформаційно-просвітницькі ініціативи для залучення всіх ключових зацікавлених сторін; ефективна міжнародна координація між суб'єктами державного, напівдержавного та приватного секторів, залученими до системи кібербезпеки [15].

З метою управління загрозами, пов'язаними з ІТ, розроблено міжнародний стандарт інформаційної безпеки ISO/IEC 27001, який є найвідомішим у світі для систем управління інформаційною безпекою. Його було опубліковано у 2022 р. спільно ISO та Міжнародною електротехнічною комісією (МЕК). Номер вказує на те, що його опублікували під керівництвом Підкомітету 27 (з інформаційної безпеки, кібербезпеки та захисту конфіденційності) Об'єднаного технічного комітету з інформаційних технологій ISO і МЕК (ISO/IEC СТК 1) [22].

Відповідність стандарту ISO/IEC 27001 означає, що організація впровадила систему управління ризиками, пов'язаними з безпекою даних, котрі належать компанії або обробляються нею, і що в цій системі дотримано всі найкращі практики і принципи, закріплених у цьому міжнародному стандарті. Зокрема, стандарт базується на трьох принципах інформаційної безпеки – тріаді КЦД (конфіденційність, цілісність, доступність). Принцип конфіденційності виконується шляхом обмеження кола людей, які можуть отримати доступ до інформації. Цілісність інформації означає, що дані надійно зберігаються, не видаляються і не пошкоджуються жодним чином. Принцип доступності даних визначає політику організації доступу до інформації, коли це необхідно, для задоволення ділових цілей та очікувань клієнтів [22].

Ще одним міжнародним стандартом, який допомагає в управлінні загрозами, які не пов'язані з ІТ-безпекою, але впливають на функціонування ОКІ, є стандарт ISO 22301. Його було розроблено для управління бізнес-процесами, визначення критичних процесів, розрахунку їхнього впливу на забезпечення безперервності бізнесу, а також управління ризиками та розроблення формалізованих процедур для відновлення функціонування в разі катастрофи, кризи чи збоїв.

Висновки. Наукова новизна публікації полягає в систематизації підходів і напрямів дій органів публічного управління в системі захисту критичної інфраструктури та управління ризиками ОКІ, ключовими з яких є: уточнення поняття “ризик функціонування об’єктів критичної інфраструктури” та його унормування в правових актах; формування розширеної класифікації форм і видів, механізмів управління ризиками ОКІ; забезпечення узгодженості між профільними міжнародними й національними програмами; реалізація проектів державно-приватного партнерства у сфері забезпечення безпеки ОКІ; встановлення стандартів безпеки як напряму підвищення ефективності державних заходів захисту ОКІ.

Напрямами подальших досліджень можуть бути визначення критеріїв вибору відповідних міжнародних технологій і методик управління ризиками функціонування ОКІ.

Список використаних джерел

1. Бірюков Д. С. Про доцільність та особливості визначення критичної інфраструктури в Україні : аналіт. зап. 2013. 2 січ. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1026/>.
2. Возненко О. М. Управління ризиками об’єктів критичної інфраструктури: державно управлінський аспект. *Держава та регіони. Сер.: Публічне управління і адміністрування*. 2022. № 4 (78). С. 22–27. URL: <https://doi.org/10.32840/1813-3401.2022.4.4>.
3. Bernoulli D. Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk. *Econometrica*. 1954. Vol. 22, No. 1. P. 23–24. URL: <https://doi.org/10.2307/1909829>.
4. Neumann J., Morgenstern O. Theory of Games and Economic Behavior. Princeton, NJ : Princeton University Press, 1953.
5. Hawley F. B. Enterprise and Profit. *The Quarterly Journal of Economics*. 1900. Vol. 15, Iss. 1. P. 75–105. URL: <https://doi.org/10.2307/1885862>.
6. Knight F. H. Risk, Uncertainty, and Profit. Boston, MA : Hart, Schaffner and Marx : Houghton Mifflin, 1921. 388 p.
7. Кодекс цивільного захисту України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text>.
8. ISO/Guide 73:2009(en). Risk management – Vocabulary. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:guide:73:ed-1:v1:en>.
9. ISO 31000:2018(en). Risk management – Guidelines. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1:en>.
10. Kosutic D. ISO 27001 risk assessment & treatment 6 basic steps. 2023. November 24. URL: <https://advisera.com/27001academy/author/dejankosutic/>.
11. National Strategy for Critical Infrastructure Protection (CIP Strategy) / Federal Ministry of the Interior. 2009. June 17. URL: https://www.bmi.bund.de/SharedDocs/downloads/EN/publikationen/2009/kritis_englisch.pdf?__blob=publicationFile&v=1.
12. Resilience Dividend: Towards Sustainable and Inclusive Societies. Global platform for disaster risk reduction : 6th Session of the Global Platform for Disaster Risk Reduction (GP2019) (Geneva, Switzerland, 13-17 May 2019). URL: <https://www.unisdr.org/conference/2019/globalplatform/programme/ignite-stage/view?id=1018>.
13. Resilience of Critical Infrastructure Protection – Guidelines. 2015. URL: https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/system/files/2017-11/recipe_guidelines.pdf, c.30-31.
14. Bruce R., Dynes S., Brechbuhl H., Brown B., Goetz E., Verhoest P. et al. International policy framework for protecting critical information infrastructure: A discussion paper outlining key policy issues. 2005. URL: https://www.researchgate.net/publication/261994778_

International Policy Framework for Protecting Critical Information Infrastructure_A_Discussion_Paper_Outlining_Key_Policy_Issues.

15. Articles of Incorporation / ISACA. URL: <https://www.isaca.org/-/media/files/isacadp/project/isaca/why-isaca/association-2012-articles-of-incorporation.pdf>.

16. COSO. URL: http://www.coso.org/publications/executive_summary_integrated_framework.htm.

17. The IT Governance Institute (ITGI, Hrsg.) (2007) COBIT 4.1. URL: <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1151527>.

18. Alberts C., Behrens S., Pethia R., Wilson W. Operationally Critical Threat, Asset, and Vulnerability Evaluation (OCTAVE) Framework, Version 1.0. (Technical Report CMU/SEI-99-TR-017). 1999. September 1. URL: <https://doi.org/10.21236/ADA367718>.

19. French G. S., Gootzit D. Defining and Assessing Vulnerability of Infrastructure to Terrorist Attack. *Vulnerability, Uncertainty, and Risk: Analysis, Modeling, and Management*. 2012. URL: [https://doi.org/10.1061/41170\(400\)95](https://doi.org/10.1061/41170(400)95).

20. Homeland Security Presidential Directive 7 (HSPD-7) established the U.S. national policy for identification of and prioritization for protection of critical infrastructure. 2003. December 17. URL: <https://www.cisa.gov/news-events/directives/homeland-security-presidential-directive-7>.

21. Partnership for critical infrastructure security / Partnership for Critical Infrastructure Security. URL: <https://www.sheriffs.org/content/partnership-critical-infrastructure-security#:~:text=The%20Partnership%20for%20Critical%20Infrastructure,issues%20affecting%20the%20critical%20sectors>.

22. Segovia A. J. How can ISO 27001 and ISO 22301 help with critical infrastructure protection? 2017. September 25. URL: <https://advisera.com/27001academy/blog/2017/09/25/how-can-iso-27001-and-iso-22301-help-with-critical-infrastructure-protection/>.

References

1. Biriukov, S. D. (2013, January 2). *On the expediency and peculiarities of defining critical infrastructure in Ukraine* (Analytical note). Retrieved from <http://www.niss.gov.ua/articles/1026/> [in Ukrainian].

2. Voznenko, O. M. (2022). Risk management of critical infrastructure objects: public administration aspect. *State and regions. Series: Public Management and Administration*, 4 (78), C. 22–27. DOI: 10.32840/1813-3401.2022.4.4 [in Ukrainian].

3. Bernoulli, D. (1954). Exposition of a New Theory on the Measurement of Risk. *Econometrica*, 22 (1), 23–24. DOI: 10.2307/1909829.

4. Neumann, J., & Morgenstern, O. (1955). *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

5. Hawley, F. B. (1900). Enterprise and Profit. *The Quarterly Journal of Economics*, 15 (1), 75–105. DOI: 10.2307/1885862.

6. Knight, F. H. (1921). *Risk, Uncertainty, and Profit*. Boston, MA: Hart, Schaffner and Marx: Houghton Mifflin.

7. Verkhovna Rada of Ukraine. (2012). *Code of Civil Protection of Ukraine* (Act No. 5403-VI, October 2). Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17#Text> [in Ukrainian].

8. ISO/Guide 73:2009(en). Risk management – Vocabulary. (2009). Retrieved from <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:guide:73:ed-1:v1:en>.

9. ISO 31000:2018(en). Risk management – Guidelines. (2018). Retrieved from <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:31000:ed-2:v1:en>.

10. Kosutic, D. (2023, November 24). *ISO 27001 risk assessment & treatment 6 basic steps*. Retrieved from <https://advisera.com/27001academy/author/dejankosutic/>.

11. Federal Ministry of the Interior. (2009, June 17). *National Strategy for Critical Infrastructure Protection (CIP Strategy)*. Retrieved from <https://www.bmi.bund.de/>

SharedDocs/downloads/EN/publikationen/2009/kritis_englisch.pdf?__blob=publicationFile&v=1.

12. Resilience Dividend: Towards Sustainable and Inclusive Societies. Global platform for disaster risk reduction (6th Session of the Global Platform for Disaster Risk Reduction (GP2019)) (Geneva, Switzerland, 2019, May 3-17). Retrieved from <https://www.unisdr.org/conference/2019/globalplatform/programme/ignite-stage/view?id=1018>.

13. Resilience of Critical Infrastructure Protection – Guidelines. (2015). Retrieved from https://civil-protection-humanitarian-aid.ec.europa.eu/system/files/2017-11/recipe_guidelines.pdf, c.30-31.

14. Bruce, R., Dynes, S., Brechbuhl, H., Brown, B., Goetz, E., Verhoest, P. et al. (2005). *International policy framework for protecting critical information infrastructure: A discussion paper outlining key policy issues*. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/261994778_International_Policy_Framework_for_Protecting_Critical_Information_Infrastructure_A_Discussion_Paper_Outlining_Key_Policy_Issues.

15. ISACA. (n. d.). *Articles of Incorporation*. Retrieved from <https://www.isaca.org/-/media/files/isacadp/project/isaca/why-isaca/association-2012-articles-of-incorporation.pdf>.

16. COSO. (n. d.). Retrieved from http://www.coso.org/publications/executive_summary_integrated_framework.htm.

17. The IT Governance Institute (ITGI, Hrsg.) (2007) COBIT 4.1. Retrieved from <https://www.scirp.org/reference/referencespapers?referenceid=1151527>.

18. Alberts, C., Behrens, S., Pethia, R., & Wilson, W. (1999, September 1). *Operationally Critical Threat, Asset, and Vulnerability Evaluation (OCTAVE) Framework, Version 1.0. (Technical Report CMU/SEI-99-TR-017)*. DOI: 10.21236/ADA367718.

19. French, G. S., & Gootzit, D. (2012). Defining and Assessing Vulnerability of Infrastructure to Terrorist Attack. In *Vulnerability, Uncertainty, and Risk: Analysis, Modeling, and Management*. DOI: 10.1061/41170(400)95.

20. Homeland Security Presidential Directive 7 (HSPD-7) established the U.S. national policy for identification of and prioritization for protection of critical infrastructure. (2003, December 17). Retrieved from <https://www.cisa.gov/news-events/directives/homeland-security-presidential-directive-7>.

21. Partnership for Critical Infrastructure Security. (n. d.). *Partnership for critical infrastructure security*. Retrieved from <https://www.sheriffs.org/content/partnership-critical-infrastructure-security#:~:text=The%20Partnership%20for%20Critical%20Infrastructure,issues%20affecting%20the%20critical%20sectors>.

22. Segovia, A. J. (2017, September 25). *How can ISO 27001 and ISO 22301 help with critical infrastructure protection?* Retrieved from <https://advisera.com/27001academy/blog/2017/09/25/how-can-iso-27001-and-iso-22301-help-with-critical-infrastructure-protection/>.

Л. М. Кіндрацька

доктор економічних наук, професор, професор кафедри податкового менеджменту та фінансового моніторингу Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна, kindratskalyubomira@kneu.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-3779-3424>

ФОРМУВАННЯ ЗВІТНОСТІ ПРО СТАЛИЙ РОЗВИТОК СУБ'ЄКТАМИ ДЕРЖАВНОГО СЕКТОРУ

Анотація. *Вступ.* Важливість дослідження актуальних питань формування нефінансової інформації і складання на її основі нефінансової звітності суб'єктами державного сектору, зокрема звітності про сталий розвиток, очевидна з позиції підвищення їхньої ролі та значення у вітчизняній економічній системі.

Проблематика. Питання складання нефінансової звітності в контексті реалізації інституційних заходів, пов'язаних з удосконаленням звітності про сталий розвиток в умовах кризових явищ в економіці, підвищення ролі бухгалтерського обліку та професії бухгалтера в досягненні Цілей сталого розвитку мають розглядатися з позиції вивчення міжнародного досвіду стандартизації нефінансової звітності й подання Звіту зі сталого розвитку. Актуалізується дослідження концептуальних основ інтегрованого звітування, методології та організації його аналітичного забезпечення на засадах аналізу ризиків, пов'язаних з діяльністю установ державного сектору. З огляду на воєнні дії де-факто господарська практика проходить етап перезавантаження на виживання в умовах війни. Перехід на позиції сталого розвитку стане можливим у разі стабілізації вітчизняної економіки.

Мета – аналіз чинних підходів до формування нефінансової інформації, узагальнення порядку її відображення у формі відкритих даних у звітності про сталий розвиток суб'єктів державного сектору економіки з позиції їх визнання суб'єктами підвищеного суспільного інтересу.

Методи. Використано логічно-абстрактний метод, що базується на елементах методів теоретичного узагальнення, аналізу, групування, порівняння; метод структурно-інституціонального аналізу з описом практик виявлення фактів порушень цілісності обліково-аналітичної системи.

Висновки. Питання формування нефінансової інформації і складання на її основі нефінансової звітності досліджено в площині розгляду функцій регулятивних органів у процесі стандартизації підходів до формування звітності про сталий розвиток, зокрема суб'єктами державного сектору через виокремлення положень, які потребують урахування у практичній діяльності. Доведено інноваційну роль бухгалтера у складанні нефінансової звітності, розробленні положень проведення її аудиту та у процесах удосконалення облікової системи, пов'язаних із процедурами відображення достовірної інформації у звітності про сталий розвиток.

Ключові слова: сталий розвиток, звітність про сталий розвиток, суб'єкти державного сектору, стандартизація, зацікавлені сторони, суттєвість, облікова система, нефінансова інформація.

Літ. 19.

Liubomyra Kindratska

Dr. Sc. (Economics), Professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine, kindratskalyubomira@kneu.edu.ua

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0005-3779-3424>

SUSTAINABILITY REPORTING BY PUBLIC SECTOR ENTITIES

Abstract. *Introduction.* The importance of studying topical issues of non-financial information formation and preparation of non-financial reporting by public sector entities, in particular, sustainable development reporting, is obvious from the standpoint of increasing the role and importance of public sector institutions in the national economic system.

Problem Statement. The issue of non-financial reporting in the context of the implementation of institutional measures related to the improvement of reporting on sustainable development in the context of crisis phenomena in the economy, increasing the role of accounting and the accounting profession in achieving the Sustainable Development Goals should be considered from the standpoint of studying the international experience of standardizing non-financial reporting and updating Sustainability Report. The study of the conceptual foundations of integrated reporting, methodology and organization of its analytical support on the basis of risk analysis related to the activities of public sector institutions is being updated. Given the de facto military actions, economic practice is undergoing a reset to survive in war conditions. The transition to sustainable development will be possible when the conditions for stabilizing the development of the domestic economy are established.

The *purpose* is to analyse the existing approaches to the formation of non-financial information, to generalize the procedure for its reflection in the form of open data in reporting on sustainable development of public sector entities from the point of view of their recognition as subjects of high public interest.

Methods. Logical and abstract, based on elements of the methods of theoretical generalisation, analysis, grouping, comparison; structural and institutional analysis with a description of options for identifying facts of violation of the integrity of the accounting and analytical system.

Conclusions. The issue of the formation of non-financial information and the preparation of non-financial reporting based on it was investigated in terms of considering the functions of regulatory bodies in the process of standardizing approaches to the formation of reporting on sustainable development, in particular by public sector entities through the identification of provisions that need to be taken into account in practical activities. The innovative role of the accountant in the preparation of non-financial reporting, the development of provisions for its audit, and in the processes of improving the accounting system related to the procedures for displaying reliable information in reporting on sustainable development has been proven.

Keywords: sustainable development, sustainable development reporting, public sector entities, standardisation, stakeholders, materiality, accounting system, non-financial information.

JEL classification: M40, M41, M48.

Вступ. Важливість дослідження актуальних питань формування нефінансової інформації і складання на її основі нефінансової звітності суб'єктами державного сектору, зокрема звітності про сталий розвиток (ЗСР), очевидна з позиції підвищення їхньої ролі у вітчизняній економічній системі. У процесі розширення сфери соціально відповідальної діяльності суб'єктів

державного сектору актуалізується значення інформаційного наповнення нефінансової звітності як дієвого інструменту інформування зацікавлених осіб про ступінь реалізації місії установи та її внеску в досягнення Цілей сталого розвитку (ЦСР), формулювання достовірних висновків щодо впливу діяльності цих установ на економіку, довкілля та соціальний розвиток міста (населеного пункту), ефективність використання загальнодержавних фінансових ресурсів в умовах їх обмеженості з одночасним розширенням переліку пропонованих соціально значимих послуг і підвищенням їхніх якісних характеристик. Наведене відповідає сучасним підходам до управління державним сектором і свідчить про актуальність розгляду практичної сфери діяльності його установ у розрізі окреслених питань.

Аналіз досліджень і постановка проблеми. Питання удосконалення облікового процесу і складання фінансової звітності в установах державного сектору розглядали вітчизняні науковці: С. В. Бардаш, М. І. Бондар, В. М. Краєвський, М. Р. Лучко, С. В. Свірко, Н. М. Хорунжак [1–4].

Протягом останніх років почастишали дослідження ролі бухгалтерського обліку та звітності в досягненні ЦСР, що загалом відповідає загальноєвропейським і світовим тенденціям. Суттєвим у вирішенні проблем, пов'язаних з формуванням нефінансової звітності, зокрема, звітності зі сталого розвитку, є внесок вітчизняних науковців: С. Ф. Голова, Т. І. Єфименко, С. Я. Король, В. М. Костюченко, М. В. Кучерявої, А. С. Крутової, Р. В. Кузіної, С. О. Левицької, А. Г. Ловінської, В. М. Метелиці, О. О. Нестеренко, Я. В. Олійник [5–10].

У процесі дослідження генезису нефінансової звітності розвинуто теоретичні підходи та окреслено систему інституційних заходів з удосконалення звітності про сталий розвиток в умовах кризових явищ в економіці [6], детально розглянуто питання ролі бухгалтерського обліку та професії бухгалтера у досягненні ЦСР [9].

Науковці також приділяють суттєву увагу вивченню міжнародного досвіду стандартизації нефінансової звітності, а також актуалізації Звіту зі сталого розвитку та інвестицій як дієвого інструменту залучення інвестицій, кредитів, страхових продуктів до післявоєнної відбудови економіки України [10], аналізу практики формування нефінансової звітності в країнах ЄС [11].

Глибокі дослідження поширено на питання концептуальних засад інтегрованого звітування, методології й організації його аналітичного забезпечення на основі аналізу ризиків [5], актуалізовано необхідність оприлюднення інтегрованих звітів суб'єктів суспільного інтересу у формі відкритих даних [8].

Напрацювання науковців за окресленими напрямами доволі вагомі. Утім, зміна зовнішнього середовища діяльності суб'єктів державного сектору через воєнні дії зумовили потребу в суттєвому розширенні складу й обсягів нефінансової інформації, підвищення важливості складання нефінансової звітності, особливо звітності про сталий розвиток суб'єктів держсектору. З огляду на воєнні дії де-факто їхня діяльність проходить етап перезавантаження скоріше на виживання під час війни, ніж на забезпечення

сталого розвитку. Це стане реальним у разі стабілізації вітчизняної економіки, що уможливить пришвидшений перехід на позиції сталого розвитку. Поки що ці питання малодосліджені, а наявні проблеми потребують оперативного вирішення.

Мета дослідження – аналіз чинних підходів до формування нефінансової інформації, узагальнення порядку її відображення у формі відкритих даних у звітності про сталий розвиток суб'єктів державного сектору економіки з позиції їх визнання суб'єктами підвищеного суспільного інтересу.

Методи дослідження. Використано логічно-абстрактний метод, що базується на елементах методів теоретичного узагальнення, аналізу, групування, порівняння; метод структурно-інституціонального аналізу з описом практик виявлення фактів порушень цілісності обліково-аналітичної системи.

Результати дослідження. Діяльність суб'єктів державного сектору здійснюється за багатьма напрямками й пов'язана з виконанням широкого переліку функцій відповідно до окресленої сфери їхньої діяльності, зокрема: політичних (забезпечення стабільності та безпеки в державі), соціально-культурних (сприяння дотриманню соціальних стандартів, підтримка і розвиток культурних та освітніх ініціатив), економічних (регулювання ринкових процесів, інфраструктури підприємництва) [12, с. 31].

Соціальне спрямування діяльності установ державного сектору як важлива умова досягнення високого рівня соціального ефекту в суспільстві позитивно впливає на результативність економічних процесів у контексті підвищення рівня розвитку економіки та життя громадян.

Протягом останніх років діяльність суб'єктів держсектору характеризують не тільки як соціально відповідальну, а і як невід'ємну умову забезпечення їх сталого розвитку. До характеристики сутності соціальної відповідальності А. С. Крутова та О. О. Нестеренко підходять із позиції досягнення спільних домовленостей та прийняття узгоджених рішень різними сторонами соціального діалогу [8, с. 142]. Це визначає необхідність дотримання суб'єктами держсектору в процесі здійснення діяльності принципів ефективного і цільового використання наявних (україн обмежених з огляду на воєнні дії) обсягів фінансових ресурсів з активізацією процесів формування власного потенціалу саморозвитку в контексті забезпечення його стабільності у повоєнні роки. Чіткість регулювання порядку дотримання таких принципів окреслюється різними напрямками державної політики, що в процесі діяльності суб'єктів держсектору визначає умови цільового використання бюджетних коштів, забезпечення своєчасності розрахунків за їхніми зобов'язаннями, досягнення показників, передбачених бюджетними програмами.

Достеменно, для забезпечення ефективності державного сектору економіки як елементу сталого розвитку держави важливе значення має запровадження його принципів у господарську сферу відповідних суб'єктів, що підтверджується практикою розвинутих країн. Оперативність процесу інтеграції цих принципів у діяльність вказаних суб'єктів позитивно вплине на результативність діяльності в розрізі таких позицій:

- екологічних – ініціювання впровадження енергоефективних технологій у виробничий процес бізнес-партнерів задля зменшення обсягів споживання енергії, здійснення заходів щодо раціонального використання природних ресурсів та відходів;
- соціальних – забезпечення рівних прав і можливостей життєдіяльності для всіх громадян через задоволення їхніх потреб у соціально значимих послугах; створення безпечних та здорових умов праці для співробітників держсектору, сприяння професійному розвитку та підвищенню їхньої кваліфікації, упровадження програм соціальної підтримки для вразливих верств населення, надання доступу до якісних медичних і освітніх послуг усіх громадян, що їх потребують;
- економічних – поширення ефективних інструментів управління фінансовими ресурсами в процесі раціонального та цільового використання державних коштів, дотримання фінансової стабільності у діяльності, сприяння розвитку підприємств з боку органів місцевого самоврядування та їхніх економічних ініціатив, створення нових робочих місць, інвестування в розширення інфраструктури.

Важливі теми сталого розвитку у сфері економіки, охорони здоров'я, освіти, зміни клімату та захисту довкілля охоплені ЦСР, які визначають глобальні пріоритети до 2030 р. [15]. Попри вагу інформаційного підтвердження рівня їх досягнення, актуалізується роль інформування громадян щодо здійснюваної бюджетної політики в частині складання, розгляду, затвердження, виконання державного і місцевих бюджетів, посилення контролю за ефективним і цільовим використанням обсягів бюджетних коштів. Ідеться про дотримання принципу публічності й обачності як базового принципу побудови бюджетного процесу відповідно до ст. 7 Бюджетного кодексу України. Якщо питання змістового наповнення фінансової й бюджетної звітності суб'єктів держсектору практично вирішено, то в частині інформації стосовно досягнутого ними рівня сталого розвитку існує нагальна потреба у групуванні та структуруванні такої інформації для її відображення у нефінансових звітах. Найпоширенішим форматом цих звітів є звітність зі сталого розвитку, мета якої – надання повної та неупередженої інформації стосовно впливу діяльності установ і організацій державного сектору на економіку, довкілля та соціальну сферу.

Протягом останніх років значного поширення поряд із нефінансовою набула ESG-звітність (Environmental, Social, and Governance), складання якої базується на врахуванні й оцінці економічних, екологічних та управлінських аспектів діяльності. Для обох видів звітності характерний єдиний підхід до формування інформаційної бази – включення інформації одиниць господарювання з дотриманням принципів достовірності та прозорості, зокрема стосовно досягнутих позицій сталого розвитку. У звітності зі сталого розвитку, орієнтованій на широке коло зацікавлених осіб, представлено інформацію в розрізі трьох аспектів діяльності (екологічного, соціального, економічного), що актуалізує необхідність забезпечення взаємозв'язку між

зазначеними потоками інформації. Розкриття в ESG-звітах цих аспектів із позиції управлінського впливу на оперативність вирішення екологічних та соціальних проблем певною мірою ставить під сумнів її фінансову актуальність. Водночас трактування звітності зі сталого розвитку через поняття “нефінансова звітність” теж не має сенсу, оскільки, як правило, основними користувачами таких звітів є інвестори, котрі використовують наведену в них інформацію для оцінки ризиків і перспектив подальшої співпраці з компаніями – партнерами по бізнесу, й уже навіть цим підтверджується фінансова актуальність нефінансових звітів. Отже, виникають підстави для поступового відходу від застосування терміна “нефінансова інформація” з поширенням терміна “інформація зі сталого розвитку”. Адже звітування в частині сталого розвитку у будь-якій формі представлення інформації має бути доступним для розуміння всіма зацікавленими користувачами. Це означає, що за інформацією обидвох видів звітності, про які йшлося вище, можна виявити негативні чинники впливу діяльності суб`єкта на навколишнє середовище, суспільство та економіку й визначити напрями їх усунення задля формування передумов забезпечення сталого розвитку. Незважаючи на однакову мету звітності зі сталого розвитку і ESG-звітів – задоволення інформаційних потреб суспільства та його громадян стосовно вирішення комплексу соціальних, екологічних та економічних проблем для забезпечення прийнятних умов життєдіяльності, їх інформаційне наповнення стосується різних аспектів діяльності та спрямовується на задоволення інтересів різної аудиторії. Якщо при складанні звітності зі сталого розвитку використовується цілісний підхід до відображення комплексної інформації щодо результативності діяльності за всіма напрямками її здійснення, то в ESG-звітах наводяться значення досягнутих показників ефективності управлінських рішень стосовно вирішення екологічних і соціальних проблем, що важливо для інвесторів у контексті підтвердження доцільності продовження співпраці у подальшому.

На врегулювання проблемних питань запровадження Звіту про сталий розвиток у практику бізнесових структур спрямовується діяльність відповідних органів, зокрема Ради з міжнародних стандартів звітності зі сталого розвитку (International Sustainability Standards Board, ISSB), створеної у 2021 р. Її учасниками стали функціонуючі на той час Рада зі стандартів розкриття інформації про екологічний вплив (Climate Disclosure Standards Board, CDSB) та Фонд звітування про вартість організацій (VRF) у складі Міжнародного комітету з інтегрованої звітності (International Integrated Reporting Committee, IIRC) та Ради зі стандартів звітності сталого розвитку (Sustainability Accounting Standards Board, SASB). Безпосередньо ISSB покликана забезпечити розроблення стандартизованого порядку формування бази щодо розкриття інформації про сталий розвиток, ризики і можливості компаній, з ним пов'язані, ухвалені рішення в частині усунення негативних моментів, котрі виникають у процесі складання звітності для управління на зразок звітності про сталий розвиток. Для успішності вирішення цих проб-

лем насамперед слід визначитися з процедурою наведення у звітності інформації за двома напрямками: щодо перспектив діяльності та ретроспективної стосовно результатів діяльності минулого періоду. Безперечно, за фактом має місце брак інформації для підтвердження реальності перспектив діяльності, якою найбільше цікавляться інвестори. Її формуванню за багатьма позиціями відповідають методики стратегічного обліку. Якщо донедавна доповнення характеристик обліку ознакою “стратегічний” багатьма (особливо практиками) сприймалось як утопія, то нині суттєві коригування усталених підходів до переліку його ознак тісно пов’язані з поняттям “стратегія” і найбільшою мірою з позиції формування стратегічної інформації, що вже надійно закріплено в обліковій системі господарських інституцій. Це також задовольняє умову обов’язковості врахування в інформації про сталий розвиток коротко-, середньо- та довгострокових часових горизонтів здійснення діяльності для наведення інформації за всіма етапами ланцюжка створення вартості суб’єкта господарювання. Доволі проблематичним є питання розкриття інформації щодо інтелектуального капіталу інтелектуальної власності, результатів інвестування в ці сфери, яка здебільшого характеризується з позиції комерційної таємниці. Певна річ, розголошення конфіденційної інформації навіть за її суттєвості без вагомих на це підстав не може вважатися порушенням правил складання звітності про сталий розвиток. Це поки що, надалі очевидність змін не викликає сумніву. У цьому розумінні досконалість усіх процедурних змін має знайти підтвердження доцільності їх запровадження з урахуванням позитивного впливу на практичну діяльність і ефективність облікової системи. Станом на початок 2022 р. практичні питання звітності зі сталого розвитку регулювалися: нормами стандартів SASB, Концептуальної основи інтегрованої звітності (IR Framework), принципами інтегрованого мислення (Integrated Thinking Principles). Важливі положення також представлено в оновлених GRI Standards (2021 р.), до яких включено: універсальні стандарти (GRI 1-3), тематичні стандарти (в економічній сфері (G200), у сфері екологічного впливу (G300), соціального впливу (G400)).

На впорядкування рекомендацій з формування звітності про сталий розвиток спрямовано ухвалення Директиви про корпоративну звітність зі сталого розвитку (Corporate sustainability reporting directive, CSRD). Зокрема, це стосується формування комплексної звітності про екологічні, соціальні й управлінські аспекти діяльності компанії з інформуванням зацікавлених користувачів про ймовірні ризики і реальні можливості забезпечення сталого розвитку [16]. Директивою істотно розширено перелік та обсяги інформації компаній, що підлягає розкриттю.

Порядок розкриття інформації на сьогодні регулюється Європейськими стандартами звітності про сталий розвиток (EU Sustainability Reporting Standards, ESRS). У їх складі 12 стандартів. Питання, пов’язані з довкіллям, регулюються ESRS-E (E1 – зміна клімату; E2 – забруднення; E3 – водні та морські ресурси; E4 – біорізноманіття та екосистеми; E5 – використання ресурсів та циркулярна економіка). Аспекти, пов’язані із соціальною сферою,

охоплені ESRS-S (S1 – власний персонал; S2 – працівники в ланцюгу створення вартості; S3 – громади під впливом; S4 – споживачі й кінцеві користувачі). Порядок розкриття інформації щодо корпоративного управління наведено в ESRS-G (G1 – ділова поведінка; положення ще двох окремих стандартів стосуються опису загальних питань). На етапі остаточного розгляду для ухвалення рішення стосовно їх затвердження перебувають ще два окремі стандарти під назвою “Секторальні стандарти” і “Стандарти МСБ (малого і середнього бізнесу)”. По завершенні процедури затвердження положення цих стандартів набудуть характеру обов’язкової норми у використанні стосовно річних звітів за 2024 р., особливо в частині розкриття інформації про ризики діяльності компанії та їхній вплив на вартість капіталу, напрями фінансування й грошові потоки.

Навіть короткий огляд підходів до формування та подальшого оновлення змісту стандартів, пов’язаних із розкриттям інформації про сталий розвиток компаній, удосконалення порядку їх звітування в частині зазначеного свідчить про високу затребуваність інформації з висвітленням економічних, екологічних і соціальних аспектів їхньої діяльності.

На цьому тлі слід визнати, що розроблення питань стандартизації процесів звітування про сталий розвиток суб’єктами державного сектору поки що перебуває на початковому етапі. З огляду на це Міжнародною радою зі стандартів обліку для державного сектору (International Public Sector Accounting Standards Board, IPSASB) при звітуванні в окресленому контексті рекомендовано зробити акцент на формуванні інформації, якою підтверджується вплив цих установ на досягнення ЦСР, стан довкілля і суспільства. Особливо актуалізується інформація стосовно обсягів витрат на реалізацію соціальних, екологічних і економічних заходів у процесі провадження господарської діяльності.

Як відповідь на заявлену у Звіті Світового банку в січні 2022 р. [17] важливість звітування про сталий розвиток у державному секторі вже у травні того самого року IPSASB представлено консультативний документ щодо звітування про сталий розвиток. Подальше опрацювання цих питань здійснювалося за прискореною схемою: роль звітності про сталий розвиток для державного сектору підтверджено IPSASB у грудні 2022 р., а з початку 2023 р. розпочався етап комплексного дослідження перспектив її формування та змістового наповнення.

У червні 2023 р. IPSASB взялася за розроблення першого для державного сектору SRSTM (стандарту), зміст якого спрямовано на розкриття інформації стосовно впливу кліматичних змін на довкілля. Цим актуалізується важливість рішень, що ухвалюються суб’єктами держсектору щодо реалізації можливостей у частині усунення негативного впливу надзвичайних кліматичних ситуацій на довкілля. Передусім це поширюється на підвищення рівня їх реагування на технології, використовувані бізнес-партнерами у процесі їхньої діяльності, та прискорене запровадження екологічно ефективних рішень. В опублікованому IPSASB Плані взаємодії із зацікавленими

сторонами наведено рекомендації щодо процедури обговорення теми проєкту стандарту. Ініціативу в розробленні першого стандарту, пов'язаного зі змінами клімату, є підстави вважати початковим етапом процесу створення стандартів звітності про сталий розвиток для суб'єктів держсектору. Їхня важливість зумовлена підвищенням суспільної зацікавленості сферою діяльності, проваджуваною суб'єктами державного сектору в контексті надання соціально значимих послуг. Необхідність розроблення стандартів зі звітності про сталий розвиток базується на концептуальній основі IPSASB – формування методичної бази для окреслення ключових вимог до звітності держсектору, а також забезпечення взаємозв'язку встановлених вимог до фінансової звітності та звітності про сталий розвиток.

Створення стандартів звітування у сфері сталого розвитку та їх запровадження у практику суб'єктів державного сектору пришвидшить переведення процедур генерування інформації про ефективність здійснюваних ними заходів для досягнення визначених ЦСР у ранг обов'язкових.

Суб'єкти держсектору з позиції суб'єктів підвищеного суспільного інтересу, якими ухвалено рішення про складання й оприлюднення корпоративної звітності про сталий розвиток, до завершення процесу стандартизації порядку формування відповідної інформації мають вирішувати всі організаційні питання, з цим пов'язані, з урахуванням положень чинної регулятивної бази. Серед переліку таких суб'єктів насамперед варто виокремити підприємства державного сектору економіки, чия діяльність відбувається на ринкових засадах і які беруть пряму участь у поповненні дохідної частини держбюджету. Для переважної частини суб'єктів держсектору проваджувана ними діяльність націлена на задоволення запитів громадян у частині отримання соціально значимих послуг. Процес їх виробництва доволі специфічний і фактично збігається з процесом їх надання через задоволення потреби користувачів. Це позначається на специфіці визнання корисності послуг, що вимагає урахування при створенні регулятивної бази (окремих стандартів та рекомендацій) чинного порядку формування й оприлюднення відповідної інформації стосовно діяльності суб'єктів, спрямованої на задоволення суспільних інтересів, зокрема в процесі реалізації ними соціальної та управлінської політики.

Для успішності запровадження звітності про сталий розвиток у практику суб'єктів держсектору необхідно вирішити низку таких організаційних питань.

- Визначення кола зовнішніх і внутрішніх стейкхолдерів, зацікавлених в інформації нефінансової звітності установ для встановлення на основі її аналізу наявних проблем у досягненні сталого розвитку суб'єкта. Оскільки їх перелік доволі широкий, для зручності його доречно представити у розрізі двох груп. До першої групи зараховується населення як користувачі послуг, територіальні громади, органи місцевого самоврядування, державні адміністративні й владні структури. Другу групу представлено установами і організаціями, чия діяльність пов'язана із захистом суспільних інтересів.

Насамперед це громадські організації, створені з метою захисту інтересів населення, охорони довкілля, а також внутрішні стейкхолдери (персонал, керівний склад установ, профспілки). Зацікавленими сторонами також можуть бути окремі бізнесові структури, комерційні підприємства, чия діяльність залежить або тісно пов'язана з конкретними суб'єктами держсектору. Сфера їхньої зацікавленості досить широка і зазвичай стосується створення належних умов для праці й відпочинку членів трудового колективу, а по суті, формування інтелектуального капіталу. Йдеться про співпрацю із суб'єктами державного сектору за профілем їхньої діяльності з питань надання освітніх послуг, послуг з охорони здоров'я і соціального захисту. Високу зацікавленість бізнесових структур викликають ініціативи органів місцевого самоврядування стосовно постановки й розв'язання актуальних проблем соціального та екологічного спрямування. На практиці можливості співробітництва мають оцінюватися за двома позиціями: бізнесовою інституцією стосовно послуг (їх обсягу та якості), що надаються суб'єктами держсектору і у зворотному напрямі: суб'єктом держсектору в частині повноти і своєчасності розрахунків бізнесових інституцій за надані послуги. Певна річ, взаємна зацікавленість ґрунтується на реальності умов забезпечення сталого розвитку, дотримання окресленої місії та досягнення ЦСР учасниками процесу співпраці. Наявність цих умов можна підтвердити результатами аналізу нефінансової звітності, опрацюванням великого обсягу інформації, покладеної в основу розрахунку показників, наведених у ній.

- Вибір сфер діяльності, інформаційне представлення результатів провадження яких у звітності зі сталого розвитку є предметом підвищеної зацікавленості партнерів із позиції задоволення їхніх потреб та відповідності очікуванням. Зазначеним актуалізується важливість застосування процедур встановлення суттєвості впливу різних господарських операцій та напрямів діяльності на забезпечення сталого розвитку, що є потужним аргументом на користь визнання інформації щодо них суттєвою з необхідністю відображення в нефінансовій звітності. Так чи інакше, але при викладенні авторських думок за темою статті фіксується неодноразове звернення до сфери зацікавленості внутрішніх і зовнішніх користувачів інформацією в контексті аналізу її змісту для встановлення ризиків співпраці та можливостей, з нею пов'язаних. У цьому вбачається взаємозв'язок всіх складових інформаційної системи господарської одиниці (обліку, аналізу, контролю, оподаткування), що загалом підтверджується положеннями стандартів системи управління ISO в частині використання поняття "контекст організації" як поєднання взаємозв'язку внутрішніх і зовнішніх чинників (питань, проблем, обставин), котрі можуть вплинути на підхід установи до розроблення і досягнення своїх цілей [18]. Не вдаючись у деталі, варто підкреслити, що для суб'єктів держсектору істотними для налагодження співпраці з бізнесовими структурами є теми, пов'язані із соціальною сферою, зокрема стосовно персоналу, взаємодії з територіальними громадами, органами місцевого самоврядування, соціального забезпечення.

- Наявність персоналу, обізнаного з процедурами формування звітів про сталий розвиток. Важливість залучення до цього процесу висококваліфікованих фахівців у сфері як фінансів, так і обліку підтверджується результатами опитування 72 головних бухгалтерів та контролерів найбільших компаній США [19]. 60 % опитаних вказали на правильність рішення щодо їхньої участі у виконанні робіт зі складання звітності. До процесу формування звітної інформації про сталий розвиток мають залучатися фахівці з такими аналітичними навичками: розуміння суті й мети складання звітів, здатність аналізувати і оцінювати тенденції розвитку установи, вміння оцінювати її ризики та можливості.

- Обґрунтування напрямів удосконалення облікової системи суб'єктів держсектору з орієнтацією на виконання процедур складання звітності про їх сталий розвиток. Для чинної облікової практики і, відповідно, облікової системи не характерні такі елементи, як стратегія, взаємодія зі стейкхолдерами, якість управління, етика, відповідальність персоналу, зокрема управлінського. Це фіксується в нефінансовій інформації, відтак, наявні вагомим аргументи на користь запровадження системи нефінансового обліку, що зумовлюється такими чинниками: зміна ціннісних пріоритетів діяльності в напрямі забезпечення соціальної та екологічної стабільності; наявність глобальних екологічних загроз; підвищення потреби в нефінансовій інформації, представленій у взаємозв'язку з фінансовою.

- Розроблення положень проведення аудиту звітності про сталий розвиток суб'єктів держсектору для усунення можливостей нецільового використання фінансових загальнодержавних ресурсів, випадків марнотратства, шахрайства та корупції. Такі явища не тільки знижують рівень ділової репутації суб'єкта, а й порушують його фінансову рівновагу, що стане вагомим аргументом відмови бізнесових структур від подальшої співпраці з ним. Де-факто визначити рівень досягнення фінансової рівноваги, особливо за обмеженості бюджетних асигнувань, тільки на підставі фінансової звітності неможливо через відсутність у ній інформаційної бази в частині результативності екологічних і соціальних аспектів діяльності установи. Цим підтверджується необхідність організації в установах бюджетного сектору надійних систем внутрішнього контролю та аудиту забезпечення достовірності нефінансової інформації і її використання в процесі звітування про сталий розвиток. На ефективність цих структур впливають не тільки їх кадровий потенціал, обсяг наявних фінансових ресурсів, а й рівень незалежності в діях від підходів керівництва до виявлених проблем та обрання напрямів їх усунення. Поки що, і це підтверджується результатами дослідження, інформаційне забезпечення сталого розвитку не повною мірою відповідає потребам практики. Наявні проблеми потребують дослідження для обґрунтування варіантів їх вирішення.

Висновки. Роль суб'єктів державного сектору в глобальних економічних процесах протягом останніх років суттєво актуалізується з огляду на підвищення зацікавленості ринкових регуляторів сферою їхньої діяльності.

Великою мірою це пояснюється її впливом на прискорення соціально-економічного розвитку держав та забезпечення належного рівня виконання державою визначених функцій у контексті зростання суспільного добробуту. У процесі активної взаємодії, а де-факто співпраці установ держсектору з підприємницькими структурами та домогосподарствами, набирають оборотів механізми суспільного відтворення. Для забезпечення їхньої ефективності актуалізується необхідність відпрацювання дієвих способів формування нефінансової звітності, зокрема про сталий розвиток. У процесі використання комплексу інформації як сукупності фінансової і нефінансової інформації можна досягти прозорості відображення результативності діяльності суб'єктів держсектору за всіма напрямками її провадження в розрізі затверджених програм та ініціатив, забезпечити вимірювання й оцінювання повноти досягнення ЦСР, ефективності використання ресурсів з ідентифікацією ймовірних проблемних зон процесу ведення діяльності з подальшим опрацюванням варіантів управлінських рішень для їх усунення. У цьому розумінні за інформацією звітності про сталий розвиток держустанови зможуть продемонструвати свою відповідальність перед членами суспільства, широким колом зацікавлених осіб за вплив результатів їхньої діяльності на рівень соціального добробуту громадян, гарантування рівних можливостей та захисту прав людини. Підвищеною зацікавленістю також користується інформація, на підставі якої можна визначитись із внеском суб'єктів держсектору в збереження довкілля, впровадження екологічних ініціатив, спрямованих на зниження негативного впливу діяльності на природу.

До завершення роботи зі стандартизації звітності про сталий розвиток, суб'єкти державного сектору в процесі її складання можуть використовувати напрацьовані положення в цій сфері стосовно підприємницьких та інших бізнесових структур з їх коригуванням на особливості діяльності.

Список використаних джерел

1. Бардаш С. В., Свірко С. В., Краєвський В. М. Бухгалтерський облік в державному секторі: філософський дискурс розвитку освітнього компоненту : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2024. 254 с.
2. Бондар М. І. Бухгалтерський облік в установах державного сектору як механізм управління державними фінансами. *Облік, аналіз, аудит та оподаткування: сучасна парадигма в умовах сталого розвитку* : зб. матеріалів VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-й річниці створення каф. аудиту (м. Київ, 10 груд. 2020 р.). Київ : КНЕУ, 2020. С. 260–262.
3. Лучко М. Р., Штимер А. Т. Організація обліку в установах державного сектору економіки: реалії сьогодення. *Науковий вісник Ужгородського університету. Сер.: Економіка*. 2015. Вип. 1 (2). С. 39–42.
4. Хорунжак Н. М. Реформування обліку в державному секторі та можливості досягнення його оптимальності. *Облік, аналіз, аудит та оподаткування: сучасна парадигма в умовах інформаційного суспільства* : зб. матеріалів VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 9–10 груд. 2021 р.). Київ : КНЕУ, 2021. С. 257–260.
5. Голов С. Ф., Костюченко В. М., Кузіна Р. В. Інтегроване звітування: концепція, методологія та організація: монографія. Херсон : Гельветика, 2018. 252 с.

6. Єфименко Т. І., Ловінська А. Г., Олійник Я. В., Кучерява М. В. Звітність підприємств про сталий розвиток в умовах пандемії COVID-19 : монографія ; ДНУ "Акад. фін. управління". Київ, 2021. 242 с. URL: https://afu.kiev.ua/getfile.php?page_id=-1030&num=1.

7. Король С. Я., Семенова С. М., Курбет М. А. Упровадження звітності про сталий розвиток в Україні: стан і перспективи в умовах євроінтеграції. *Бізнес Інформ*. 2022. № 1. С. 294–301. URL: <https://doi.org/10.32983/2222-4459-2022-1-294-301>.

8. Крутова А. С., Нестеренко О. О. Модель соціальної відповідальності суб'єкта державного сектора економіки. *Бізнес Інформ*. 2017. № 5. С. 142–147.

9. Akimova L. M., Levytska S. O., Pavlov K. V., Kurchak V. R., Karpa M. I. The Role of Accounting in providing sustainable development and national safety of Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*. 2019. Vol. 3, No.30. P. 54–61. URL: <https://doi.org/10.18371/fcptr.v3i30.179501>.

10. Метелиця В. Стандартизація звітності сталого розвитку як передумова зеленої післявоєнної відбудови агросектору. *Сталий розвиток економіки*. 2023. № 2 (47). С. 137–145. URL: <https://doi.org/10.32782/2308-1988/2023-47-20>.

11. Хорунжак Н. М. Досвід формування нефінансової звітності в країнах ЄС. *Облік, оподаткування і контроль: теорія та методологія* : зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Тернопіль, 17 грудня 2021 р.). С. 43-45.

12. Кришталь Г., Брюховецька І., Васильконова Е. Розвиток державного сектора економіки: проблеми, перспективи, можливості. *Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом*. 2023. Вип. 4 (70). С. 27–34. URL: [https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-4\(70\)-4](https://doi.org/10.32689/2523-4625-2023-4(70)-4).

13. Питома вага державного сектора в економіці / Міністерство економіки України. URL: <http://surl.li/pbftfy>.

14. Данилишин Б. Яка частка держави в економіці потрібна Україні. *Економічна правда*. 2022. 15 лип. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/15/689200/>.

15. Цілі сталого розвитку. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-stalohorozvytku>.

16. Директива ЄС про корпоративну звітність зі сталого розвитку (CSRD). URL: <https://kpmg.com/ua/uk/home/insights/2023/03/get-ready-for-a-new-level-of-esg-reporting.html>.

17. Smith R. Public Sector Sustainability Reporting – Latest Developments. 2023. June 6. URL: <http://surl.li/cvqutx>.

18. ДСТУ ISO 14001:2015 "Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування". URL: <http://surl.li/feouya>.

19. Новий звіт ESG: який рівень участі фінансових фахівців? / Офіс сталих рішень. URL: <https://ukraine-oss.com/novyj-zvit-esg-yakij-riven-uchasti-finansovyh-fahivziv/>.

References

1. Bardash, S. V., Svirko, S. V., & Kraievskyi, V. M. (2024). *Accounting in the public sector: a philosophical discourse on the development of the educational component*. Kyiv: Interservis [in Ukrainian].

2. Bondar, M. I. (2020). Accounting in public sector institutions as a mechanism for managing public finances. In *Accounting, analysis, auditing and taxation: a modern paradigm in the conditions of sustainable development*, pp. 260–262. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

3. Luchko, M. R., & Shtymer, L. T. (2015) Organization of accounting in institutions of the state sector of the economy: today's realities. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University, Series "Economics"*, 1 (2), 39–42 [in Ukrainian].

4. Khorunzhak, N. M. (2021). Accounting reform in the public sector and opportunities to achieve its optimality. In *Accounting, analysis, auditing and taxation: a modern paradigm in the conditions of the information society*, pp. 257–260. Kyiv: KNEU [in Ukrainian].

5. Holov, S. F., Kostiuhenko, V. M., & Kuzina, R. V. (2018). *Integrated reporting: concept, methodology and organization*. Kherson: Helvetyka [in Ukrainian].
6. Iefymenko, T. I., Lovinska L. H., Oliinyk Ya. V., & Kucheriava M. V. (2021). *Enterprise reporting on sustainable development in the context of the COVID-19 pandemic*. Kyiv: SESE “The Academy of Financial Management” [in Ukrainian].
7. Korol, S. Ya., Semenova, S. M., & Kurbet, M. A. (2022). Implementation of Sustainable Development Reporting in Ukraine: The Status and Prospects in the Context of European Integration. *Business Inform*, 1, 294–301. DOI: 10.32983/2222-4459-2022-1-294-301 [in Ukrainian].
8. Krutova, A. S., & Nesterenko, O. O. (2017). A Model of Social Responsibility of Actors in the State Sector of Economy. *Business Inform*, 5, 142–148 [in Ukrainian].
9. Akimova, L. M., Levytska, S. O., Pavlov, K. V., Kupchak, V. R., & Karpa, M. I. (2019). The role of accounting in providing sustainable development and national safety of Ukraine. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 3 (30), 54–61. DOI: 10.18371/fcaptop.v3i30.179501.
10. Metelytsia, V. (2023). Sustainability reporting standardization as a prerequisite for green post-war reconstruction of the agricultural sector. *Sustainable Development of Economy*, 2 (47), 137–145. DOI: 10.32782/2308-1988/2023-47-20 [in Ukrainian].
11. Khorunzhak, N. M. (2021). Experience of forming non-financial reporting in EU countries. In *Accounting, taxation and control: theory and methodology*, pp. 43–45. Ternopil [in Ukrainian].
12. Kryshchal, H., Briukhovetska, I., & Vasytkonova, Ie. (2023). Development of the state sector of the economy: problems, perspective, opportunities. *Scientific Works of Interregional Academy of Personnel Management. Political Sciences and Public Management*, 4 (70), 27–35. DOI: 10.32689/2523-4625-2023-4(70)-4 [in Ukrainian].
13. Ministry of Economy of Ukraine. (n. d.). *The specific weight of the public sector in the economy*. Retrieved from <http://surl.li/pbftfy>.
14. Danylyshyn, B. (2022, July 15). What share of the state in the economy does Ukraine need? *Ekonomichna pravda*. Retrieved from <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/07/15/689200/>.
15. United Nations. (2015). *Sustainable Development Goals*. Retrieved from <https://www.undp.org/uk/ukraine/tsili-staloho-rozvytku>.
16. EU Corporate Sustainability Reporting Directive (CSRD). (2023). Retrieved from <https://kpmg.com/ua/uk/home/insights/2023/03/get-ready-for-a-new-level-of-esg-reporting.html>.
17. Smith, R. (2023). *Public Sector Sustainability Reporting – Latest Developments*. Retrieved from <http://surl.li/cvqutx>.
18. Systems of environmental management. Requirements and instructions for use (DSTU ISO 14001:2015). Retrieved from <http://surl.li/feouya>.
19. Office of Sustainable Solutions. (2024). *New ESG report: What is the level of participation of financial professionals?* Retrieved from <https://ukraine-oss.com/novyj-zvit-esg-yakij-riven-uchasti-finansovyh-fahivcziv/>.

О. А. Пурденко

кандидат економічних наук, доцент, доцент
кафедри економіки та фінансів підприємства
Державного торговельно-економічного
університету, Київ, Україна,
o.purdenko@knute.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8661-5561>

В. В. Мельник

кандидат економічних наук, доцент, доцент
кафедри економіки та фінансів підприємства
Державного торговельно-економічного
університету, Київ, Україна,
v.melnyk@knute.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5512-536X>

РОЗВИТОК ЖІНОЧОГО ІННОВАЦІЙНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ У ПРОЦЕСІ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Анотація. *Вступ.* Процес європейської інтеграції України відкриває нові можливості для розвитку інноваційного підприємництва, зокрема для жінок-підприємниць. Економічні та соціальні виклики, пов'язані з післявоєнною відбудовою країни та необхідністю відповідати стандартам ЄС, актуалізують питання ефективного використання потенціалу жіночого підприємництва в інноваційній сфері.

Проблематика. Визначення шляхів та механізмів використання можливостей європейської інтеграції для стимулювання розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні.

Мета – оцінка сучасного стану жіночого інноваційного підприємництва в Україні, виявлення перспектив його розвитку в контексті європейської інтеграції та розроблення рекомендацій щодо його підтримки.

Методи. Використано теоретичний аналіз наукових джерел, вивчення європейських практик підтримки жіночого інноваційного підприємництва, порівняльний аналіз та узагальнення.

Результати. Ключові напрями використання європейської інтеграції для розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні охоплюють: 1) адаптацію європейських програм фінансування та бізнес-акселерації; 2) упровадження європейських стандартів гендерної рівності; 3) участь у європейських мережах та обмін досвідом; 4) адаптацію європейських освітніх програм. Реалізація цих напрямів сприятиме економічному зростанню, створенню нових робочих місць і загальному піднесенню ролі жінок у суспільстві.

Висновки. Європейська інтеграція створює сприятливі умови для розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні через доступ до нових ринків, фінансових ресурсів та передових практик. Ключовими факторами успіху є адаптація українського законодавства до стандартів ЄС, створення спеціалізованих програм підтримки та розвиток освітніх ініціатив для жінок-підприємниць. Реалізація запропонованих рекомендацій сприятиме зростанню кількості жіночих інноваційних підприємств та посиленню їхньої ролі в економічному розвитку України.

Ключові слова: гендерна рівність, жіноче інноваційне підприємництво, європейська інтеграція.

Рис. 3. Табл. 1. Літ. 10.

Olena Purdenko

Ph. D. (Economics), Associate Professor, State University of Trade and Economics, Ukraine, Kyiv, Ukraine, o.purdenko@knute.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8661-5561>

Victoriia Melnik

Ph. D. (Economics), Associate Professor, State University of Trade and Economics, Ukraine, Kyiv, Ukraine, v.melnyk@knute.edu.ua
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5512-536X>

DEVELOPMENT OF WOMEN'S INNOVATIVE ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE IN THE PROCESS OF EUROPEAN INTEGRATION

Abstract. *Introduction.* The process of European integration of Ukraine opens up new opportunities for the development of innovative entrepreneurship, in particular for women entrepreneurs. Economic and social challenges related to the post-war reconstruction of the country and the need to comply with the EU standards make the issue of effective use of the potential of women's entrepreneurship in the innovative field relevant.

Problem Statement. Determination of ways and mechanisms of using the opportunities of European integration to stimulate the development of women's innovative entrepreneurship in Ukraine.

The *purpose* is to assess the current state of women's innovative entrepreneurship in Ukraine, to identify prospects for its development in the context of European integration, and to develop recommendations for its support.

Methods. Theoretical analysis of scientific sources, study of European practices of supporting women's innovative entrepreneurship, comparative analysis and generalization were used.

Results. The key directions of using European integration for the development of women's innovative entrepreneurship in Ukraine embrace: 1) adaptation of European financing and business acceleration programs; 2) implementation of European standards of gender equality; 3) participation in European networks and exchange of experience; 4) adaptation of European educational programs. The implementation of these directions will contribute to economic growth, the creation of new jobs and the general elevation of the role of women in society.

Conclusions. European integration creates favorable conditions for the development of women's innovative entrepreneurship in Ukraine through access to new markets, financial resources and advanced practices. The key success factors are the adaptation of Ukrainian legislation to EU standards, the creation of specialized support programs and the development of educational initiatives for women entrepreneurs. The implementation of the proposed recommendations will contribute to the growth of the number of women's innovative enterprises and the strengthening of their role in the economic development of Ukraine.

Keywords: gender equality, women's innovative entrepreneurship, European integration.

JEL classification: J23, M21, O10, O20

Вступ. Жіноче інноваційне підприємництво є важливим рушієм економічного зростання та соціального прогресу в сучасному світі. Низка досліджень, такі як роботи В. Дж. Алулу, К. Г. Браш, К. Генрі, С. Коулман, Б. Дж. Орсер, В. Рамадані, Дж. М. Руїз-Хіменес, Л. Фосс, М. М. Фуентес-Фуентес, М. Е. Чавес-Рівера, К. Шатіла [1–4] та ін., вказують на схильність жінок до інноваційного підприємництва. Проте в Україні цей сегмент підприємницької діяльності ще не отримав достатньої підтримки та розвитку,

про що свідчать дані Державної служби статистики України [5] та Європейського інституту гендерної рівності [6].

Водночас процес європейської інтеграції України відкриває нові можливості для активізації жіночого інноваційного підприємництва та його інтеграції до загальноєвропейських процесів, адже ЄС активно впроваджує спеціальні ініціативи та інструменти його підтримки, зокрема в інноваційних секторах.

Мета статті – дослідити, яким чином можна використати європейський досвід та інструменти для стимулювання розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні.

Для досягнення цієї мети поставлено такі завдання: 1) проаналізувати наявні бар'єри для розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні; 2) вивчити європейські практики його підтримки; 3) визначити ключові напрями використання європейської інтеграції для розвитку цього сегмента в Україні.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що адаптація європейських програм фінансування, стандартів гендерної рівності, мереж обміну досвідом та освітніх ініціатив створить сприятливі умови для реалізації підприємницького й інноваційного потенціалу жінок в Україні. Методологія дослідження охоплює теоретичний аналіз наукових джерел, вивчення європейських практик, порівняльний аналіз та узагальнення, у т. ч. за допомогою штучного інтелекту.

Основна частина статті складається з трьох розділів, в яких послідовно розкриваються ключові напрями впливу європейської інтеграції на розвиток жіночого інноваційного підприємництва в Україні.

Методи дослідження. Використано теоретичний аналіз наукових джерел, вивчення європейських практик підтримки жіночого інноваційного підприємництва, порівняльний аналіз та узагальнення.

Результати дослідження

1. Потреби та проблеми українських підприємниць в умовах повномасштабної війни

Незважаючи на значний підприємницький потенціал жінок, розвиток жіночого інноваційного підприємництва в Україні в умовах війни стикається з низкою бар'єрів. За даними дослідження в рамках проекту Good Governance Fund “Ревіталізація бізнес-клімату в Україні”, який фінансується UK International Development від уряду Великої Британії (імплементують проект Abt Britain та Київська школа економіки, 2024 р.), виявлено ключові проблеми та потреби підприємниць відносно окремих аспектів бізнес-діяльності [7, с. 44–70].

У таблиці наведено ключові проблеми та потреби українських підприємниць в умовах повномасштабної війни.

За даними звіту “Потреби та проблеми українських підприємниць в умовах повномасштабної війни” (2024), основним джерелом стартового капіталу для жінок-підприємниць є їхні власні заощадження. Більшість з опитаних під-

Таблиця. Ключові проблеми та потреби українських підприємців в умовах повномасштабної війни

Вид проблеми	Ключові проблеми	Ключові потреби
Ресурси (фінансові) для ведення бізнесу	Складність отримання кредиту для започаткування та розширення бізнесу. Висока процентна ставка кредитів. Недовіра до банківської системи. Відсутність та/або погана поінформованість про спеціальні кредитні програми. Нерозуміння цілей грантової системи. Несприйняття грантових програм як реальної можливості. Складність заповнення грантових заявок та звітування за ними	Спеціальні кредитні програми для жінок та за сферами бізнесу. Навчання з підготовки бізнес-планів та комунікації з представниками/представницями фінансових установ. Навчання з підготовки грантових заявок. Оперативне отримання інформації про кредитні та грантові програми, які є релевантними для конкретної підприємці. Доступна та надійна оренда приміщень
Підтримка держави	Складне законодавство, особливо у частині дозвільних процедур. Страх перед перевітками органами контролю. Низький рівень довіри до держави. Часті та непередбачувані зміни законодавства	Залучення до процесів розроблення політик. Можливість отримувати консультації від державних органів. Широка комунікація законодавчих змін із поясненням їхніх причин та цілей. Надання достатньої кількості часу для коригування своєї діяльності у зв'язку з ухваленням законодавчих змін
Розвиток бізнес-середовища	Відсутність бізнес-об'єднань, які могли б ефективно представляти інтереси мікро-, малого та середнього підприємництва на державному та локальному рівні. Брак достатнього обсягу інформації про діяльність бізнес-асоціацій. Скепсис щодо можливості впливу на ухвалення владних рішень через бізнес-об'єднання	Долучення до ефективних бізнес-асоціацій, які б відповідали запиту підприємців на навчання та захист їхніх інтересів
Підприємницькі знання та компетенції	Відсутність інформації про безкоштовне навчання. Складність вибору навчальних програм. Брак часу на навчання	Підвищення доступності базових знань щодо відкриття та управління власним бізнесом (фінансова грамотність, розроблення бізнес-планів, диджиталізація процесів, пошук та систематизація інформації, добір та управління персоналом)
Самооцінка	Гендерні стереотипи й дискримінація	Мотиваційні просвітницькі програми щодо боротьби з проявами прямої та непрямой дискримінації
Потенціал для експорту	Складність законодавчого регулювання в країні, в яку здійснюється або планується здійснювати експорт. Брак знань та навичок. Необхідність великих інвестицій. Складність у налагодженні контактів	Навчальні програми щодо старту експорту. Інвестиції для адаптації виробництва на іноземний ринок. Допомога в налагодженні зв'язків з іноземними бізнесами

Складено за: [7, с. 44–75].

приємиць (71 %) використовували їх для початку бізнес-діяльності. Значна частка респонденток (22 %) для початку бізнесу послуговувались коштами своїх партнерів, тоді як лише 5 % жінок скористалися кредитними лімітами на особистих картках. При цьому, порівняно з іншими групами, підприємниці, які є внутрішньо переміщеними особами, частіше вдавалися до використання кредитного ліміту на особистих картках як джерела стартового капіталу. Це може свідчити про те, що такі жінки стикаються з додатковими перешкодами в доступі до ресурсів у зв'язку з вимушеним переселенням [7].

Відсутність стартового капіталу не сприяє розвитку інноваційного підприємництва, однак досвід заснування й започаткування інноваційних проектів свідчить про те, що успіх упровадження й реалізації бізнесу можливий і з найменшим капіталом або за його відсутності. Тому важливим, на нашу думку, є розуміння того, що обмежені початкові фінансові та матеріальні ресурси – це додатковий емоційний тиск на підприємниць, які й без того не відчують себе захищеними в умовах ведення бізнесу.

Водночас за відсутності стартового капіталу варто враховувати основну перешкоду для розвитку інноваційного жіночого підприємництва: обмежений доступ до традиційних джерел фінансування, що пов'язано з гендерними упередженнями або браком активів для забезпечення позики. Так, кредитні та грантові кошти становлять 3 та 1 % відповідно, що може свідчити як про гендерну упередженість із боку кредиторів (грантодавців), так і про недостатній досвід чи навички жінок у сфері пошуку джерел фінансування (рис. 1). Інноваційні ідеї потребують значних інвестицій для дослідження, розроблення, патентування та виведення продукту на ринок. Без достатнього фінансування жінкам-підприємницям складно здійснювати ці кроки та

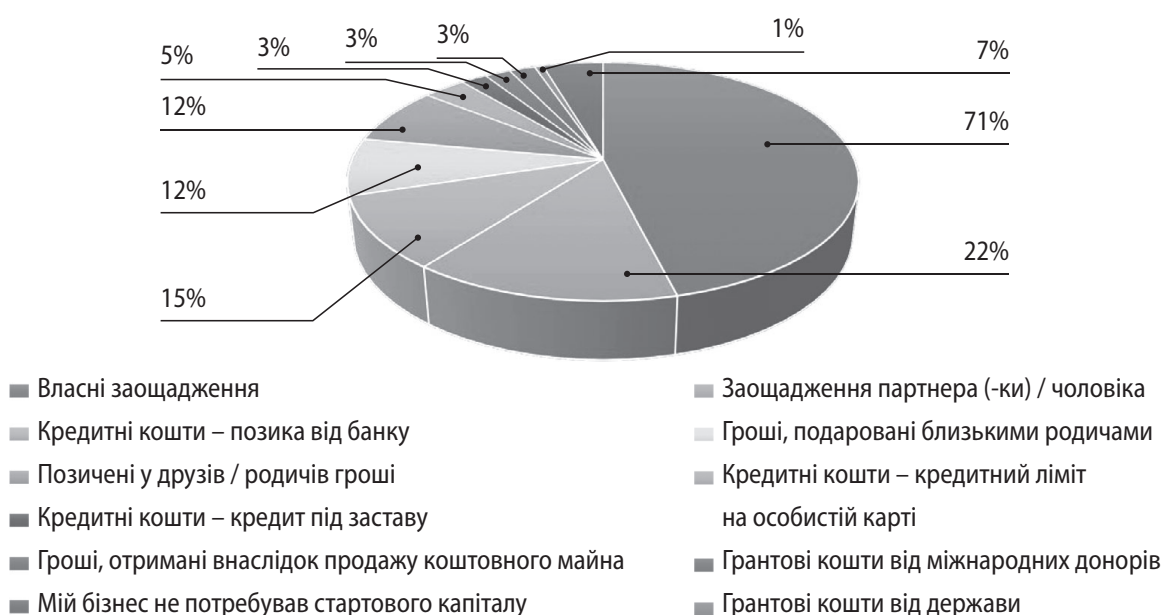

Рис. 1. Джерело залучення стартового капіталу жінок-підприємниць у 2023 р.

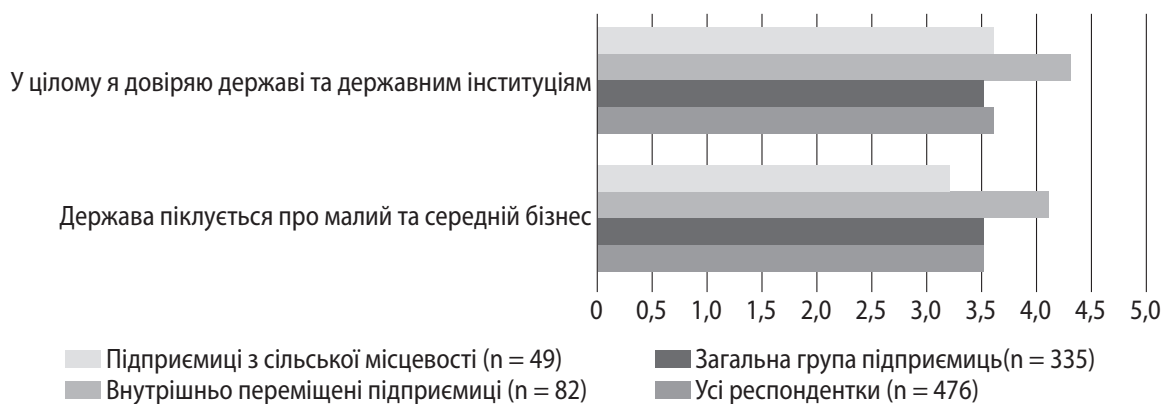
Побудовано за: [7, с. 44–72]

перетворювати свої ідеї на життєздатний бізнес. До того ж вони будуть більш обережними у прийнятті інноваційних ризиків і менш рішучими в масштабуванні. Стартовий капітал не тільки забезпечує фінансування, а й часто відкриває доступ до менторства та інших ресурсів, які є критично важливими для успішного розвитку інноваційного бізнесу.

Щоб подолати ці перешкоди, необхідно створити сприятливе середовище, яке забезпечить жінок-підприємниць доступом до фінансових ресурсів, навчання, менторства та підтримки інноваційних ініціатив. Це може включати державні програми, гранти, спеціалізовані фонди венчурного капіталу та ініціативи приватного сектору.

Досвід взаємодії підприємниць із представниками державних служб та установ безпосередньо формує рівень їхньої довіри до держави. Суб'єкти підприємницької діяльності зобов'язані дотримуватися законодавства, що регулює їхню діяльність, а також відстежувати інформаційні ресурси стосовно змін у державній політиці та програм підтримки бізнесу. Проте ключову роль у формуванні ставлення підприємниць до держави відіграє безпосередня комунікація з державними службовцями. Кожен бізнес взаємодіє з державними органами через подання звітності, перевірки, отримання дозволів та ліцензій. Ці контакти суттєво впливають на сприйняття підприємцями державної політики у сфері бізнесу, адже державні службовці сприймаються як представники держави загалом.

За даними Abt Britain та Київської школи економіки [7, с. 50] встановлено доволі низький рівень довіри підприємниць до держави. Респондентки за 10-бальною шкалою оцінювали своє ставлення до твердження “У цілому я довіряю державі та державним інституціям”. Середній бал становив лише 3,5, при цьому 79 % опитаних поставили оцінку 5 і нижче, що свідчить про недовіру. Схожі результати спостерігалися в аспекті сприйняття державної підтримки бізнесу. На твердження “Держава піклується про малий та середній бізнес” 80 % респонденток дали оцінку в п'ять балів і менше, а середній бал дорівнював 3,6 (рис. 2).

Р и с. 2. Рівень довіри до держави та оцінка ставлення держави до підприємниць (за шкалою від 1 до 10) у 2023 р.

Побудовано за: [7].

Зокрема, учасники дослідження зазначали, що не відчують реальної підтримки з боку держави, а окремі державні політики сприймаються ними як такі, що ускладнюють діяльність бізнесу. Це вкотре свідчить про брак цілеспрямованих державних програм та інституцій, котрі орієнтовані на розвиток жіночого інноваційного підприємництва. Наявні заходи підтримки підприємництва часто не враховують специфічних потреб жінок-підприємниць.

Особливої уваги потребують проблеми підприємницьких знань та компетенцій. Так, за даними звіту про потреби та проблеми українських підприємниць в умовах повномасштабної війни (2024 р.), ці потреби в набутті нових знань і навичок різняться та залежать від кількох факторів: етапу розвитку бізнесу, його розміру та особистих якостей самих підприємниць. Засновниці нових бізнесів потребують юридичних та фінансових знань, тоді як власниці розвинутих компаній більше зацікавлені в розвитку стратегічного мислення, управлінні командами. Згідно з результатами, серед топ-5 найважливіших це дві компетенції зі сфери “Ресурси” (фінансова грамотність, наполегливість), та три – зі сфери “Діяльність” (навчання протягом життя, вміння вчитися на успіхах і невдачах, гнучкість) (рис. 3).

Рис. 3. Оцінка важливості підприємницьких компетенцій для розвитку бізнесу у 2023 р., %

Побудовано за: [7].

Майже половина (48 %) респонденток визначили фінансово-економічну грамотність як украй важливу компетенцію для побудови та розвитку успішного бізнесу. Під час дослідження учасниці вказували на нестачу навичок у таких сферах: прогнозування доходів, оцінка прибутковості, фінансове планування. Жінки-підприємці відчують труднощі з управлінням фінансами, їх розподілом (ведення бухгалтерського обліку та складання фінансової звітності), розробленням бізнес-плану та його коригуванням відповідно до реальної ситуації.

Відсутність належних фінансових знань та вмій респондентки вважають суттєвою перешкодою в розвитку їхнього бізнесу. Тому існує значний попит на набуття фінансової грамотності серед жінок-підприємниць.

Подолання зазначених бар'єрів є критично важливим для реалізації потенціалу жіночого інноваційного підприємництва в Україні. У цьому контексті європейська інтеграція відкриває нові можливості, про які йтиметься далі.

2. Європейські практики підтримки жіночого інноваційного підприємництва

Країни Європейського Союзу накопичили значний досвід у стимулюванні розвитку жіночого інноваційного підприємництва. Ключові ініціативи та інструменти, що довели свою ефективність, охоплюють:

- спеціалізовані програми фінансової підтримки. Наприклад, програма “Horizon Europe” передбачає спеціальні напрями фінансування для жінок-підприємниць у сфері інновацій. Подібні ініціативи реалізуються в рамках програм “COSME” та “InvestEU”;
- інноваційні інституції для жінок-підприємниць. Такі інституції, як “European Network of Female Entrepreneurship Ambassadors” та “Female Founders Ambassadors Network”, надають жінкам-підприємцям менторську підтримку, доступ до навчання, консалтингових послуг та міжнародних ділових контактів;
- забезпечення гендерної рівності. Країни ЄС активно впроваджують стандарти та інструменти, спрямовані на подолання гендерних упереджень та дискримінації, такі як “Gender Equality Strategy” та “Gender Equality Index” Європейського інституту гендерної рівності;
- освітні програми з розвитку підприємницьких навичок. Ініціативи, орієнтовані на жінок, такі як “Women TechEU” та “Women Entrepreneurship Platform”, сприяють формуванню необхідних компетенцій для започаткування та розвитку інноваційного бізнесу.

Перейняття європейського досвіду та адаптація найкращих практик можуть стати важливим ресурсом для розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні.

3. Напрями використання європейської інтеграції для розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні

Аналіз європейських практик дає змогу визначити ключові напрями використання процесу європейської інтеграції України для стимулювання жіночого інноваційного підприємництва:

- адаптація європейських програм фінансування та бізнес-акселерації. Залучення жінок-підприємниць до участі в загальноєвропейських програмах, таких як “Horizon Europe”, “COSME” та “InvestEU”, забезпечить їм доступ до необхідного фінансування, менторської підтримки та виходу на міжнародні ринки;
- упровадження європейських стандартів гендерної рівності. Адаптація в Україні європейських ініціатив, спрямованих на усунення гендерної дискримінації, допоможе створенню сприятливого середовища для розвитку жіночого інноваційного підприємництва;
- участь у європейських мережах та обмін досвідом. Активна інтеграція жінок-підприємниць до загальноєвропейських платформ, таких як “European Network of Female Entrepreneurship Ambassadors”, забезпечить доступ до найкращих практик, міжнародних контактів та можливостей для професійного розвитку;
- адаптація європейських освітніх програм. Упровадження в Україні європейських освітніх ініціатив із розвитку підприємницьких навичок та інноваційного мислення, орієнтованих на жінок, сприятиме підготовці нового покоління жінок-підприємниць, здатних створювати інноваційний бізнес.

Реалізація зазначених напрямів використання європейської інтеграції дасть змогу значно активізувати розвиток жіночого інноваційного підприємництва в Україні та в перспективі сприятиме економічному зростанню, створенню нових робочих місць та загальному піднесенню ролі жінок у суспільстві.

Висновки. Наше дослідження показало можливості в аспекті інтеграції України для розвитку жіночого інноваційного підприємництва. Аналіз поточного стану засвідчив, що жінки в Україні відіграють важливу роль у започаткуванні інноваційного підприємництва, проте стикаються з низкою бар'єрів, включно з обмеженим доступом до фінансування, нерівними можливостями та недостатньою підтримкою держави.

Процес європейської інтеграції створює умови для подолання цих перешкод. Упровадження європейських стандартів сприятиме створенню прозорого й недискримінаційного регуляторного середовища для ведення бізнесу. Доступ до європейських ринків, інвестиції та програми фінансової підтримки надають жінкам нові можливості для реалізації інноваційних проектів. Крім того, співпраця з європейськими партнерами забезпечує обмін знаннями, досвідом і найкращими практиками у сфері інновацій та підприємництва.

Проведене дослідження підтвердило гіпотезу про те, що європейська інтеграція створює сприятливі передумови для розвитку жіночого інноваційного підприємництва в Україні, але для ефективного використання цих можливостей необхідна узгоджена державна політика.

Основним внеском нашого дослідження є розроблення конкретних рекомендацій щодо заохочення жіночого інноваційного підприємництва в

контексті євроінтеграції. Крім того, варто проводити популяризацію спеціальних програм підтримки інновацій та розвитку підприємницьких навичок для жінок, а також активізувати співпрацю з ЄС і міжнародними організаціями в цій сфері.

Практична цінність отриманих результатів полягає в тому, що їх упровадження сприятиме підвищенню конкурентоспроможності вітчизняної економіки, розвитку інноваційного потенціалу й залученню жіночого таланту до створення нових технологій та інноваційних рішень.

Перспективи подальших досліджень включають аналіз найкращих практик підтримки жіночого інноваційного підприємництва та розроблення конкретних механізмів їх адаптації в Європі, а також вивчення ролі жінок у розвитку окремих галузей економіки та інноваційних екосистем.

Список використаних джерел

1. Aloulou W. J., Shatila K., Ramadani V. The Impact of Empowerment on Women Entrepreneurial Intention in Lebanon: The Mediating Effect of Work–Life Balance. *FIB Business Review*. 2024. Vol. 0, Iss. 0. URL: <https://doi.org/10.1177/23197145241241402>.
2. Henry C., Coleman S., Foss L., Orser B. J., Brush C. G. (2021). Richness in diversity: Towards more contemporary research conceptualisations of women's entrepreneurship. *International Small Business Journal*. 2024. Vol. 39, Iss. 7. P. 609–618. URL: <https://doi.org/10.1177/02662426211020608>.
3. Chávez-Rivera M. E., Ruíz-Jiménez J. M., Fuentes-Fuentes M. del M. The effects of context and characteristics of women entrepreneurs on innovation performance. *BRQ Business Research Quarterly*. 2024. Vol. 27, Iss. 1. P. 73–90. URL: <https://doi.org/10.1177/23409444231220951>.
4. Iqbal S., Farrukh M., Bhaumik A. A Retrospective of Women Entrepreneurship Research and Future Research Directions. *Vision*. 2024. Vol. 0, Iss. 0. URL: <https://doi.org/10.1177/09722629231219617>.
5. Державна служба статистики України. URL: <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. Gender Equality Index / European Institute for Gender Equality. 2021. URL: <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2021>.
7. Звіт про потреби та проблеми українських підприємниць в умовах повномасштабної війни. Січень 2024 року / Abt Britain, Київська школа економіки. 2024. URL: https://epo.org.ua/downloads/women_enterpreneur_problems.pdf.
8. Гурман О. М. Гендерні аспекти лідерства в малому підприємстві України. *Підприємництво і торгівля*. 2020. № 26. С. 18–24. URL: <https://doi.org/10.36477/2522-1256-2020-26-03>.
9. Танклевська Н. С. Особливості розвитку жіночого підприємництва в Україні. *Маркетинг, підприємництво і торгівля: сучасний стан, напрямки розвитку* : кол. моногр. / Одеська національна академія харчових технологій. Одеса : ОНАХТ, 2020. С. 33–46.
10. Краус Н., Краус К., Поченчук Г. Жіноче підприємництво: ризики, інструменти підтримки, механізми реалізації. *Innovation and Sustainability*. 2023. № 2. С. 46–59. URL: <https://doi.org/10.31649/ins.2023.2.46.59>.

References

1. Aloulou, W. J., Shatila, K., & Ramadani, V. (2024). The Impact of Empowerment on Women Entrepreneurial Intention in Lebanon: The Mediating Effect of Work–Life Balance. *FIB Business Review*, 0 (0). DOI: 10.1177/23197145241241402.

2. Henry, C., Coleman, S., Foss, L., Orser, B. J., & Brush, C. G. (2024). Richness in diversity: Towards more contemporary research conceptualisations of women's entrepreneurship. *International Small Business Journal*, 39 (7), 609–618. DOI: 10.1177/02662426211020608.
3. Chávez-Rivera, M. E., Ruíz-Jiménez, J. M., & Fuentes-Fuentes, M. del M. (2024). The effects of context and characteristics of women entrepreneurs on innovation performance. *BRQ Business Research Quarterly*, 27 (1), 73–90. DOI: 10.1177/23409444231220951.
4. Iqbal, S., Farrukh, M., & Bhaumik, A. (2024). A Retrospective of Women Entrepreneurship Research and Future Research Directions. *Vision*, 0 (0). DOI: 10.1177/09722629231219617.
5. State Statistics Service of Ukraine. (n. d.). Retrieved from <https://www.ukrstat.gov.ua/>.
6. European Institute for Gender Equality. (2021). *Gender Equality Index*. Retrieved from <https://eige.europa.eu/gender-equality-index/2021>.
7. Abt Britain, & Kyiv School of Economics. (2024). *Report on the needs and problems of Ukrainian businesswomen in the conditions of a full-scale war. January 2024*. Retrieved from https://epo.org.ua/downloads/women_entrepreneur_problems.pdf.
8. Hurman O. M. (2020). Gender aspects of leadership in small entrepreneurship of Ukraine. *Entrepreneurship and Trade*, 26, 18–24. DOI: 10.36477/2522-1256-2020-26-03.
9. Tanklevska, N. S. (2020). Features of the development of women's entrepreneurship in Ukraine. In *Marketing, entrepreneurship and trade: current state, directions of development*, pp. 33–46. Odesa: Odesa National Academy of Food Technologies.
10. Kraus H., Kraus K., & Pochenchuk H. (2023). Women's entrepreneurship: risks, support tools, implementation mechanisms. *Innovation and Sustainability*, 2, 46–59. DOI: 10.31649/ins.2023.2.46.59.